محەمەد مەردۆخی کوردستانی

مێژووی
کورد و کوردستان

وەرگێڕانی
عەبدول کەریم محەمەد سەعید

مێژوویی

مێژووی کوردو کوردستان

نوسینی: محەمەد مەردۆخی کوردستانی

وەرگێڕانی: عەبدولکەریم محەممەد سەعید

پێداچوونەوەی چاپی یەکەم: ئومێد ئاشنا

چاپی دووەم

٢٠٠٧

مێژووی کوردو کوردستان

بڵاوکراوەی خانەی چاپ و بڵاوکردنەوەی چوارچرا

زنجیرەی ١١٢

ناونیشان / سلێمانی —شەقامی گۆران – فەرعەکەی صابونکەران- بازاڕی سلێمانی – تەنیشت کتێبخانەی نەوقاف

مۆبایل ئاسیا ٠٧٧٠١٥٧٥٠٦٧ – سانا ٠٧٣٠١١٢٨٣٨٨

نرخی (٥٠٠٠) هەزار دینارە

بەناوی خوای گەورە

پێناسی کتێب

ناوی کتێب: مێژووی کوردو کوردستان

بابەت:مێژوویی

نوسینی:محەمەد مەردۆخی کوردستانی

وەرگێڕانی: عەبدولکەریم محمد سەعید

نۆبەتی چاپ : دووەم ۲۰۰۷

شوێنی چاپ : چاپەمەنی هێمن

تیراژ : ۱۰۰۰ دانە

نرخ: ۵۰۰۰ دینار

ژمارەی سپاردنی (٦٥٦) ساڵی (۲۰۰۷) ی پێدراوە

پێشکەشە:

- بەوانەی هەرگیز پشت لەنەتەوەکەیان ناکەن

- ئەوانەی بەئازاری نەتەوەکەیانەوە ئەمرن

عەبدولکەریم

((پێشەكی چاپی دووەم))

زۆر لەمێژ بوو دەمویست... كتێبی مێژووی كوردو كوردستان بۆ جاری دووەم چاپ بكەمەوە، چونكە ئەم بەرهەمە ((مێژووی كوردو كوردستان)) یەكێكە لەبەرهەمە دیارو ناوازەكانی (مەردۆخ) كەبەزمانی فارسی نووسی بووی هەرچەند ئەمە ناگاتە ئەوەی (مەردۆخ) نەیتوانی بێ بەكوردی بنوسێ بەلاّم وەلاّمێك بوو بۆ ئەو بیرە شۆڤێنیانەی فارس كەوایان دەر دەخست كورد پاشكۆیەكی تەواوی فارسە... بەزمانێكی زۆر واقیع بینانە ئەو راستیە مێژوو نوسی سەلماند كەكورد وەك میللەت پاشكۆی هیچ میللەتێكی ترنیە و بگرە یەكێكە لەو گەلانەی كەبەدرێژایی مێژوو لەگەڵ گەلانی ناوچەكە بەتایبەتی ((عەرەب.. فارس... تورك)) وا ژیاوون خاوەنی كلتورو زمان و خاك و فەرهەنگی خۆی بووە... وەڕوونی دەكاتەوە كەزۆرێك لەسەركردەكانی ئێران كورد بوون لە(ماد)ەكان بوون وەلاّ بەهۆی نەبوونیقەوارەیەكی سەر بەخۆی كوردی ئەم راستیانە شێواون(كەلێرەدا جێگەی ئەم باسە نابێتەوە و دەكرێ لەهەلێكی تردا زیاتری لەسەر بوورترێ)... پاشان پێم خۆشە باس لەوەرگێرانی ئەم نووسینە بكەم بۆسەر زمانی كووردی كەكاتی خۆی خوالێخۆش بوو عبدولكەریم محەمەد سعید پێنجوێنی باوكم... كاتێك ئەم بەرهەمەی بەزمانی فارس خوێندبووەوە وەك بەرهەمێكی دەگمەن وێڕای سەرقاڵ بوونی بەكاری سیاسی و خەباتی پێشمەرگانەوە لەساڵی(٩٧٦-٩٩١) توانی وەری بگێڕێتە سەر زمانی كوردی و هەرچەندە وەك پرۆژەیەكی دوای ئەم وەرگێرانە لەهەوڵی وەرگێرانی بەرگی دووەمی هەمان بابەت دابوو... بەلاّم ئەم نووسەرە لەساڵی ١٩٩٢دا دەستێكی رەشی تیرۆر كۆتایی بەژیانی هێناو شەهید بوو... پرۆژەی بەرگی دووەمیش وەستا.

*كورتەیەك لەژیانی وەرگێر:

- عبدلكەریم محەمەد سعید پێنجوێنی ساڵی ١٩٥٣لەبنەماڵەیەكی شاری پێنجوێن لەدایك بوو.

- خوێندنی ناوەندی تەواو کردووە و بەهۆی کاری سیاسیەوە خوێندنی تەواو نەکردووە.
- لەساڵی(١٩٧٦)ەوە پەیوەندی بەرێك خستنەکانی (کۆمەڵەی رەنج دەرانی کوردستان)کردەوە لەشاری پێنجوێن تاساڵی(١٩٧٩) کاری رێك خستنی نهێنی کردووە، دوای ئاشکرا بوونی خەباتی گواستنەوەی لەشارەوە بۆ شاخ و بۆ لێپرسراوی ناوچەی شاربازێر.
- لەژیانی پێشمەرگایەتیدا چەندەها کاری دبلۆماسی، ئیداری، مالی، کۆمەلایەتی بەسەرکەوتووی بەئەنجام گەیاندوە.
- وەك بەرهەمی تری ئەدەب خاوەنی نامیلکەیەکی دەستنووسە بەناوی (رێگا) و هێشتا بەچاپ نەگەیشتوە.
- لەدوای راپەرینی ١٩٩١چەند کارێکی تری دیبلۆماسی پێ سپێردرا.
- لە ١٩٩٢/٣/١٥ لەشاری سلێمانی شەهید بووە.

ماوەتەوە بڵێم هەمیشە ئەو وتەیەی لەبیروو مێشکمدا زیندووە کەدەیووت (من ئازاری کەسم نەداوە... بێجگەلە قەڵەمەکەم کەبۆ نووسینەوەی مێژووی گەلەکەم لەنێو پەنجەکانمدا ئازاری زۆری چەشتوە).

درود بۆ گیانی ئەو کەڵە نووسەرە پڕ لەهیواو ئاواتەی نەگەیشتە ترۆپکی ئارەزووەکانی خۆی کەخزمەت کردن بوو بە(مێژووی کوردو کوردستان)

توانا عبدالکەریم پێنجوێن.

پێشەکی

مێژوو ئەو ئاوێنەیە کەهەموو گەلێ خۆی تیادا دەبینێ و کەڵکوسود لەهەڵەکانی رابردوی وەردەگرێ میللەتە زیندووەکانی جیهان زۆر گرنگیان بەمێژووی خۆیان داوەو زۆر بەباشتی لێکۆڵینەوەو توێژینەوەی بەکەڵك و تێرو تەسەلیان لێ کردوەو پەندیان لەهەڵە گرنگەکانی وەرگرتوە نەبادا ئەو هەڵە کوشندانە دوبارە ببنەوەو زەرەدی مەزن لەگەلەکانیان بکەوێ...

بەڵام ئێمەی کورد نەباسی مێژوەکەمان نوسراوەتەوە و نەسودو پەندمان لێ وەرگرتوە چونکە زۆربەی هەرەزۆری گەلی کورد شارەزایی رابوردو مێژووی خۆی نیە..!

١- لەبەر ئەوەی هەتا ئێستەش مێژووە کەمان بەتەواوی نەنوسراوەتەوە...

٢- ئەوەش کەنوسراوە زۆر هەڵە و بیروڕای چەوتی تیادایە.

٣- هەندێ ناحەزو دوژمن بەدەستی ئەنقەست مێژوە کەمانیان شێواندوە..!

١- ئەگەر مێژووی کۆنمان سەیر بکەین ئەبێت لەنەخشە نوسراوەکانی ئاشور و بابل بگەڕێین و ساغیان بکەینەوە!... ئەوانیش باسی ئەوە دەکەن کەچۆن هاتونەتە کوردستان و ویلایەتی ئێمەیان تالانبڕ کردوە! چۆن ژن مانیان چەپاو کردوین...

٢- ئەگەر مێژووی ناوەڕاست بگەڕێی ئەبێت مێژووی ئەو گەلانە بخوێنینەوە کەکوردستانیان دابەش و کۆلۆنی کردوە...

٣- ئەگەر مێژووی تازەو نوێ بگرین ئەبێت راپۆرتی زابتە جاسوسەکانی رۆژئاوا بخوێنینەوە کەهاتونەتە کوردستان.

لەبەر ئەم هۆیانە ئەڵێم مێژووەکەمان لێڵەو پێویستی بەلێکۆڵینەوەو زانستی زیاتر هەیە...!

جێگەی خۆیەتی لێرەدا سلاو بنێرین بۆگیانی مێژوو نوسە مەزنەکانمان وەك و شەرەف خانی بەتلیسی و مەردۆخ و حوزنی و مەلا جەمیلی رۆژ بەیانی... کەبەرهەمە بەنرخەکانیان بۆتە سەرچاوەو زەخیرەی گەورەی مێژووی نەتەوەی کورد...

هەموو تاکێکی کورد یان زۆربەی خەڵکی کوردستان مێژووی عەرەب و تورك وفارس ئەزانێ لەناو مێژووەکەی ئەواندا هەندێ لاپەڕەی شاراوەی مێژوو خۆمان ئەدۆزینەوە بۆیە پێویستە کەدام و دەزگاکانی کوردستان بەتایبەتی زانکۆکان بایەخێکی زیاتر بدەن بەمێژوو نوسینەوەی مێژووی کوردو دراسەکردنێکی زانستی نوێ و کردنەوەی لایەنە شاراوەی ئاینی...!

مێژوو نوسێکی ئینگلیزی ئەڵێت:

ئەگەر ویستت میللەتێ لەسەر نەخشە بسڕیتەوە مێژووەکەی بسوتێنەو زمانی زکماکی قەدەغە بکە...

هەر چەندە داگیرکەرانی کوردستان ئەمەیان لەگەڵ ئێمە بەکار هێنا بەڵام نەیان توانی بمان سڕنەوە...!!

بۆیە من ١٢ساڵ سەرۆکی ئەنستیتوتی بوم لەبەرلین گرنگیم بەدومەسەلەی بنەڕەتی دا مێژوو زمان...

وجێگە دەستمان دیارە لەباکوری کوردستان....!

لەکۆتایدا ئەڵێم لەسەر داوای توانای کوڕی رەحمەتی عبدولکەریم ئەم چەند دێڕەم نوسی... هیوادارم چاپی دوهەمی مێژووی کوردوکوردستانی مەردۆخ کتێب خانەی کوردی ئاوەدان بکات!...

محەمەد ئەمین پێنجوێنی

پێشەکی

مێژوو لەیەکێك لەگرنگترین و پڕ ئەزمون ترین بابەتەکانی ژیان. یەکێکیشە لەو بابەتانەی زانستە مرۆڤایەتیەکان کەڕۆڵێکی گەورەی لەتۆماری رووداو بەسەرهات و دیاردەو ململانێی نێوان (مرۆڤ و دەوروبەرو ژیان) دا بینیوەو گێڕاوە. هەر ئەوەش وای کرد مرۆڤ زۆر ترین عەشقی بۆی هەبێت، بەڵام عەشقێکی سۆزاوی نازانستیانە، چونکە مرۆڤەکانی سەر ڕوی زەوی حەزیان کردووە زیاتر مێژوو باسیان بکات و پیایاندا هەڵ بدات! مێژووش تائەو ئاستەی سۆزو خۆشەویستی بەسەردا زاڵ بووبێت لەباسکردن و پیاهەڵدا دریغی نەکردووە، ئەگەر زانستیانەش نوسرابێتەوە، رەحمی بەکەس نەکردوەو رووداو و بەسەر هات و دیاردەکانی وەك خۆی تۆمار کردووە.

بەوەش کورد واتەنی "قسەی حەق رەقە" مێژووش بەزانستی نوسینی رەق بووە...بۆ تۆماری هەموو ئەو روداوو بەسەر هاتانەی مێژووش چەندین کەسایەتی و زاناو بیر مەندو نوسەرو سۆزو خۆشەویستی بەسەریاندا زاڵ بوە، بوونەتە نوسەری مێژوو هەوڵی نوسینەوەیان داوە، ئەوانەی زانستیانە کاریان کردوە، بونەتە ((مێژوو نووس))، ئەوانەش سۆزو خۆشەویستی بەسەریاندا زاڵ بوە، بونەتە ((نوسەری مێژوو)). بەمەش مێژوو لەبێکەسی رزگاری بوە، هەروەك خۆی نەیتوانیوە بێ مرۆڤ بژی.

لێرەوە لەنێو ئەوانەی خەمی رووداوەکانی مێژوو وەرابردوو نەتەوەکەیان خواردوە،((شێخ محەمەدی مەردۆخی کوردستانی))یە. ئەو کەسایەتیەی لەنێوان ساڵانی(١٨٧٨-١٩٧٥ز)ژیا، بەڵام بەبەرهەمەکانی، جیهانی نەمری بۆخۆی چڕی. یەکێکیش لەوبەرهەمانەی نەمری بۆ دروست کرد(مێژووی کوردو کوردستان)ە.

(مێژووی کوردو کوردستان)یەکێکە لەشاکارە بەرزەکانی ئەو زانایەی کورد. یەکێکیشە لەو(١٢٥) بەرهەمەی،. زۆر ترین ناوی بۆخۆی پێ پەیدا کردووە، چونکە سیمای کورد بوونی پێ نیشانداوە.

شێخ محەمەدی مەردۆخ... بەشێکی مێژووە گەورەکەی کوردو کوردستانی لەو بەرهەمەدا کۆ کردەوە واتا توانی (٥٪) رووداوەکانی مێژووی کورد بخاتە نێو

بەرهەمێکەوە کەهەموو کورد و کوردستان بگرێتەوە. بەمەبەستی گەیاندنی زانیاریەکانی نێو ئەم بەرهەمەش بەهاونەتەوەو هاونیشتمانیەکانی خوالێخۆش بوو ((عەبدولکەریم محەمەد سەعید)) ئەرکی وەرگێڕانی بۆ زمانی کوردی کێشاو چاپ و بلاوی کردەوەئەوەش دوای ئەوەی خوالێخۆش بوو ((ئومێد ئاشنا)) ئەرکی پێداچوونەوەی وەرگێڕدراوە کوردیەکەی گرتە ئەستۆ. بەو کارەش خزمەتێکی گەورەی بەکوردوو بەکتێبخانەی هەژاری کوردی کرا.

کاتێکیش کاکە ((توانا)) کوڕی خوالێخۆش بوو ((عەبدولکەریم محەمەد سەعید)) وەك وەفاداریەك بۆباوکی بۆ ئەو زانا ئاینیانەی کورد بڕیاری لەچاپدانەوەی ئەو بەرهەمەی دا، ڕووی ئەوەی لێنام پێشەکیەك بۆ چاپی دووەم بنوسم، منیش لەبەر دوو هۆ ناچار بووم بدەنگ داواکەوە بچم:

یەکەم/ بەهۆی خۆشەویستی بۆکاکە تواناو ئەندامانی بنەماڵەکەی و کارەکەی باوکی خوالێخۆش بووی.

دووەم/ خۆشەویستی بۆ ئەو زانا ئاینیەی کورد کە خەمی نەتەوەکەی و رابردووی خواردوە.

لەبەر رۆشنایی ئەو راستیانە بڕیاری نووسینی ئەم پێشەکیەم دا، بەهیوای ئەوەم، کاتێك چاپی دووەمی ئەن بەرهەمە دەگاتە بەر دەستی خوێنەواری کورد و ئەوانەی زمانی کوردی دەزانن، بەخۆشەویستیەوە لێی بڕوانن. بەوڕاستیەش ئاسنابن کە تۆمارە مێژووییەکانی ئەم کەسایەتیەی کورد زۆر وردو زانستی نین، بەلآم کەم بایەخیش نین.

بەهیوای سودگەیاندن بۆ ئەو نەتەوەیەی دەیەوێت"ئایندەی روون بێت، بەلآم لەمانای روونی...و.. ئایندە... نازانێت

لەگەڵ خۆشەویستیم بۆ خوێنەران.

کەیوان ئازاد ئەنوەر

مامۆستای مێژوو لە زانکۆی سلێمانی

٢٠٠٧/١/١

پێشەکی-

لە ناوەڕاستی ساڵی (١٩٧٥) مامۆستایەکی ئاشنام لە ناوچەی مەریوانەوە مێژووی کوردو کوردستانی شێخ محمەدی مەردۆخ-ی بە دیاری بۆ ناردم.

جارێك بەرگی یەکەمی کتێبەکەم خوێندەوە، جاری دووەم دەستم کردە وەرگێرانی لە فارسیەوە بۆ کوردی. ئەو هۆیانەی دام بۆ ئەم کارە ئەمانە بوون:-

١. ئەدەبی کوردی زۆر دەوڵەمەند نییە لەو زانیارییە مێژووییانەی چ نووسەرانی خۆمان و چ بیانی لەسەری نووسیبن.

٢. نووسەری ئەم کتێبە مێژووییە ئەو درۆو دەلەسانەی بەرپەرچ داوەتەوەو چ لە روی نەزانی یا بە ئەنقەست دراونەتە پاڵ کورد،وە رووی راستیان ئاشکرا ئەکات.

٣. نووسەر مێژووی نووسیوە بە شان وباهوی کەسدا نەهاتۆتە خوارەوە هەر شتەی بە ترازووی خۆی کێشاوە.

٤.نووسەر خزمەتێکی گەورەی بە کوردو ئیسلام کردووە ،زیاتر لە (١١٥) بەرهەمی هەیە (جگە لە چەند

بڵاوکراوەی ئایینی). دەربارەی مێژوو زمان و ئەدەبی کوردیو ئیسلام بە گشتی . لە گەڵ ئەوەشدا زۆر ناسراو نییە بەتایبەتی لە کوردستانی عێراقدا.

بۆیە بە پێوستم زانی ئەم بەرهەمە بەنرخەی بکەمە کوردی کەلە توێی (٩٠٠) لاپەڕەو لە دوو بەرگدایە.

بەرگی یەکەمی کە بریتی‌یە لەم کتێبە، باسی مێژووی کوردو کوردستان ئەکات لەسەرەتای مێژووەوە تا

سەردەمی هاتنی ئاینی ئیسلام.وەبەرگی دووەمی جارێ واز لێبێنم بۆ دەرفەتێکی تر. ئەوەندەی توانیبێتم مەبەست و ناوەرۆکی باسەکەم وەك خۆی وەرگێراوە حەزم نەکردووە پێچ و پەنای تێ بخەم .

لەوانەیە لە هەندێ شوێندا درێژەم بە باسەکە نەدابێ بەڵام پوختەی باسەکەم نووسیوە.[1]
نووسەر باسەکانی لە چەندین سەرچاوەی گرنگ و دێرینەوە وەرگرتووە وەك خۆی پەنجەی بۆ راکێشاوە .
لە گەڵ نووسینەکەدا بیری تیژی بەکارهێناوە بۆ یەکالا کردنەوەی راستیو ناراستی .ئنجا بە کورتی با بزانین شێخ محمەد مەردۆخی کوردستانی کێیە؟
ئەمیر محمەد باپیرە گەورەی بنەماڵەی مەردۆخ کەلە هەوراماندا بە بابا مەردۆخ ناودار بووە لە وولاتی شامەوە ڕوو هەورامان لەگەڵ چەند کەس لە دوست و خزمانی ئەکەوێتە رێ بۆ پەرە پێدان و چەسپاندنی ئایینی ئیسلام، لە سەردەمی شێخ حەسەنی جەلائیری سالی (٧٧٥) ی کۆچی . وەلە جێگەیەکدا کە ئێستاش بە دەشتی- شامیان- بە ناوبانگە خێوەت هەڵ ئەدەن و ئەمێننەوە ،لە پاشدا ناوایی –دگاشێخان- ئاوا ئەکەنەوەو بە تەواوی لێی نیشتەجێ ئەبن .شێخ محمەد کوری شێخ عبدالمؤمن ئیمام و خەتیبی شاری سنە بووە.سالی (١٨٧٨)ی زاینی لەشاری سنە هاتۆتە دنیاوە .
کاتێ محمەد تەمەنی دوو ساڵ ئەبێت سالی (١٨٨٠) باوکی نامەیەك بۆ ناصرالدین ش بەم شێوەیە ئەنووسێ،
﴿لە دوا تەمەنی ژیانمدا خوا کوڕێکی پێ بەخشیوم بە پێی یاسای ئەستێرە ناسی تەمەنێکی درێژی ئەبێت و پلەو پایەی لە ناو کۆمەڵدا بەرز ئەبێت .هیوام وایە پاش خۆم محمەد ببێتە جێگاداری بنەماڵەی مەردۆخ.[2]

---

[1]-بەرێز مامۆستا محەمەدا ئیدا سالی (١٩٥٨) ئەم کتێبەی بە کورتی لە دوو بەرگدا لە چاپخانەی سەرکەوتن لە بەغدا چاپ کردووە.

[2]-مەردۆخ لە بنەڕەتا ووشەیەکی ئاشورییە .((مەر–دۆخ)). مەر بە واتای ئاوێنە یا کوڕ یا وێنە دێت . دۆخ بە واتای زات یا خودی خوا کە دروست کەری نییە . مەردۆخ کوڕی خوا یا خودی خوا یا وێنەی خوا یا –ایة الله– یە–بڕوانە کتێبی– ئەشعیا – ل ٣٩. کتێبی دووەم ملك ل ٢٠ . مروج الذهب ل ٦٥ بابلی و فارسەکان ووشەی مەردۆخیان بۆ بتەکانیان بەکارهێناوە . ووشەکە بوە بە باو تا وای لێ هات بە فەرمانڕەواو دەسەلات دارو پیاوە ئاینیەکانیان ئەوت مەردۆخ . بە کورتی ئەتوانین بڵێین مەردۆخ یانی زانایەکی ئاینی خاوەن پلەو پایە لەناو کۆمەڵدا.

و كاروبارى ئاينى شارى پىٚ بسپيرىٚ﴾. ناصرالدين شا داواكەى پەسەند نەكات و فەرمانى شاهانەى بۆ دەرنەچيٚت . بەلىٚ ، قسەكەى باوكى هاتە دى‌و (٩٧) سالٚ ژيا . پلەو پايەى لە ناو كۆمەلٚدا بەرز بوو . ئەم پياوە مەزنە هەموو ژيانى بە خويٚندنەوەو نووسين بەسەر بردوە. هەميشە ويستويەتى خزمەت بە كوردو ئيسلام بكات (١١٥) كتيٚبى لە بەرهەم و دەست نووسى خۆى بەجىٚ هيٚشتووين . لەوانە ئەم ميٚژوومیە كە بۆ جارى دووەم لە سالٚى (١٩٧٥) لە شارى سنە لە چاپ درايەوە . وە بە ئۆفسيٚت هەر لەوىٚ بۆ سيٚەمين جار چاپكرايەوە .

شيٚخ محمەد مەردۆخى كوردستانى (سنەيى) لە تەمەنى (٧) سالٚيدا لاى باوكى سەرەتاى خويٚندنى دەست پىٚ كردو قواعد .صرف ونحو ،منطق ،حساب و هندسە-ى تەواو كردووە .لە پاشدا تصريفى زنجانى و نصاب و فرج و سونەت و كليلە دمنەى لاى مەلا شيٚخ عبدالرحمن ى مامەى تەواو كردوە ئەمجا چۆتە لاى مودەريسى شارى سنە (شيٚخ محمودى لۆى)و دريٚژەى بە خويٚندن داوە پاش ماوەيەك بە هۆى زيرەكى‌و شارەزاييەوە بەبىٚ مامۆستا دەرسەكانى تەواو ئەكات و راپۆرتيٚك بۆ شيٚخ محمود ئەنووسىٚ و ئەويش بروانامەى مەلايەتى ئەداتىٚ.

نووسەر پياويٚكى زۆر زيرەك و شارەزاو ئازا بووە . گەلىٚ نهيٚنى لە سەراپاى ژيانيدا هەيە . بە پيٚى توانا لە دەرفەتيٚكدا باسيان ئەكەين. لە (٢١)ى شەهريوەرى (١٣٥٤) ى هەتاوى بەرامبەر بە سالٚى (١٩٧٥) ى زايينى لە شارى
سنە كۆچى مالٚئاوايى كرد لە ديٚى ﴿نەوەرە﴾ بە خاك سپيٚردرا.

عەبدول كەريمى محمەدى سەعيد

١٩٧٩/١٢/٢٧

پيٚنجويٚن

ســــــــــــەرەتا

﴿بەناوی خوای گەورە﴾

پەیکەری ئادەمیزاد وەکو هەموو گیانلەبەرانی تر بریتییە لە گیان و تەن ، گیان لە تەنی مرۆڤدا بێت ، هەر پێنج هەستەکە کاری خۆیان ئەکەن . (بینین ، بیستن ، چەش ، بۆن ، لێك خستن) . بەهۆی ئەمانەیەوە هەموو شتێك لە دەورو بەرماندا بە شێوەیەکی فۆتۆگرافی لە دەماغدا وێنە ئەگیرێ و بە هۆیانەوە بیرکردنەوەو خەیاڵ دروست ئەبێت. هەر کاتێ گیان لە قەڵای لەش دەرباز بوو ، ئەو کاتەش مێشك وەکوو هەموو ئەندامەکانی تر ووشك ئەبێتەوەو ئەپوێ . هەرچی بوون و ئەبونێك بووبێت لە گەڵیا نامێنێت . وا چاکترە تا گیان لە دەست ئەچووەو هەموو هەست و ئارەزوویەك لە خاکا ئەرزێوە ، ئەوەی ئەبێتە هۆی بەختەوەری مرۆڤ بخرێتە سەر رووی کاغەزو بنووسرێت تا نەوەکانی پاشەرۆژ سوودی لێ وەرگرن.

مەبەستی مرۆڤ لەدۆزینەوەی نووسین و خوێندنەوە تەنها لەبەر ئەوە بووە کە کردارو هەڵس وکەوتیان بنووسرێت وبۆ هەمیشە بمێنێتەوە. تاوەکو کۆمەڵی ئادەمیزاد کەڵك لە چاکەو خراپەی وەرگرن لە هەر هونەرێك کتێب و نامیلکەیەکم نووسیوەو بڵاوەکردۆتەوە ویستم لە هونەری مێژوویشدا چەند شتێك لە رابردوو بێنمەوە یادتان بەهۆی ئەوەوە خۆم یەکێکم لە دانیشتوانی کوردستان و زۆر پەیوەندیم لە گەڵیا بەهێزە . هەرچەندە مێژووی کوردو کوردستان هێشتا هەر سەرەتایەکی وەك پێویست لەسەری نەنووسراوە و بەتەواوی روون نەکراوەتەوە.

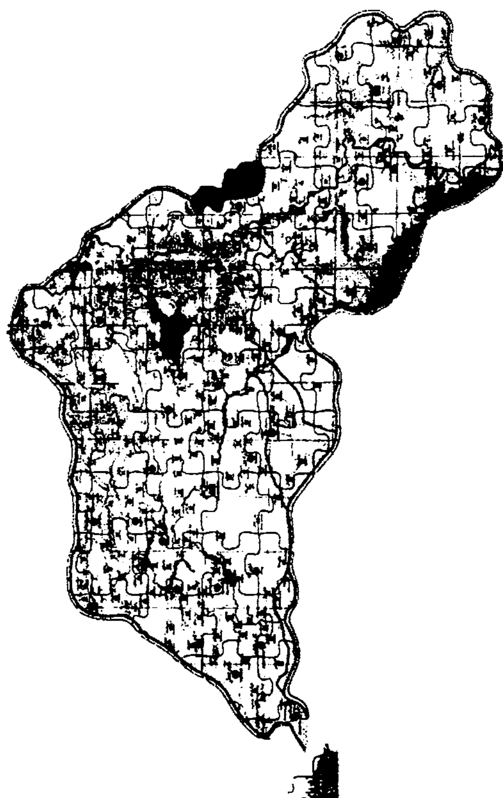
هیوادارم بەهۆی دڵسۆزان و رۆشنبیرانەوە وردە وردە پەرە بسێنێ وبگاتە ئە نجام.

(مەردۆخ)

وێنەی مەردۆخی کوردستانی نوسەری ئەم کتێبە

١٨٧٨ -١٩٧٥

ناوچە کورد نشینەکان

-أ-

ئەبوو جسرە　لە دەروو بەری شاری خانەقین -ە لە نێوان خالص وبەعقوبەدا

ئەدیابن　ناوچەکانی دهۆك ، زاخۆ ، ئاکریٚ

ئازەربایجان　ژووروی رۆژهەلاتی کوردستان

ئارارات　ئاگری داخ یا چیای جوودی

ئاریاخا　کەرکووك

ئارات　ئالانی شیروان ودەربەند

ئەربیل　هەولێر لەبەشی ولایەتی موسڵی جاران

ئەردەبیل　ئەکەوێتە بەشی ئازەربایجانەوە

ئەردەهان　لە تورکیا نزیك بە -قارس-

ئەرز رۆم　ئەکەوێتە ژووروی رۆژهەلاتی کوردستانی تورکیا کە بەشێك لە فوراتی تیا هەڵئەقوڵیٚ. ئەکەوێتە　خواروی رێزە چیای کاردۆشی

ئەرزەنجان　ئەکەوێتە ناوچەی ئەرزرۆم لە نزیك روباری فورات

ئەرمەنیە　ئەرمەنستان لە کەناری رێزە چیاکانی ئارارات-دایە لە بەشی سۆڤیەت

ئورمیە　ورمیٚ - رەزائیە - ئەکەوێتە بەشی ئازەربایجان رۆژئاواوە

ئاسپاهان　ئەصفەهان ئەکەوێتە سەروی لورستانەوە بەلای رۆژهەلاتی باشوری تارانا

ئەسکەندەرونە　ئەکەوێتە بەشی ژووروی رۆژ هەلاتی دەریای ناوەڕاستەوە

ئاشنۆ　ئەشنەویە ، شنۆ ، ئەکەوێتە بەشی ئازەربایجان رۆژ ئاوا لە سەرووی شاری لاجان

ئاق شەهر　ئەکەوێتە رۆژ ئاوای ئاسیای بچووك . شارێکی کوردستانی تورکیایە

ئاگری　ئەکەوێتە ناوچەی رۆژ ئاوای رەواندوز . ئاکریٚ - عەقرە لە بادینانە

ئاگین　(ئاجین) لە سەرووی عەرەبگیرە لە بەشی (معمورە العزیز)

البغور　هێڵی سنوری کلیکیە

الجزیرە　دیار مضر - رقە ، دیاربەکر - ئامود -دیار ربیعە - موسڵ

ئالشگرد — سەربە دیاربەکر-ە لە تورکیا
ئالشتر — ئالیشتر ئەکەوێتە ناوچەی لوڕستان
ئامانۆس — نزیکە لە ڕوباری هالیسەوە – لە کوردستانی تورکیا-
ئامود — ئامید – بریتی‌یە لە دیاربەکری ئێستا
ئەناتۆلیٚ — ئەنادۆلیٚ ، ئناچول لە کوردستانی تورکیایە بەشی ئاسیای بچوك
ئۆرامان — هەورامان دوو بەشە بەشی کوردستانی عێراق و کوردستانی ئێران
ئۆرفە — ئەکەوێتە نێوان هەردوو ڕوباری دیجلەو فورات لە خاکی تورکیا واتا-ڕەهای کۆن

-ب-

باب الاکراد — قەلای بەرزعە لە رۆژهەلاتی تەفلیس (گورجستان)
باتە — باگە ئەکەوێتە ناوچەی هەکاری
بالەك — ڕواندوز
بالەکان — بالەکایەتی ئەکەوێتە ناوچەی ڕواندوز
بالیان — سەر بە ویلایەتی موسڵ-ە
بانە — شارێکی خنجیلانەیە لە بەشی سنەدا
بانی خێلآن — لە ناوچەی سلێمانی دایە لە نزیك دەربەندی خان
بایە زید — ئەکەوێتە ناوچەی ئەرز ڕۆم لە خوارووی ئارارات
بایلاکات — لە تورکیایە
بەتلیس — ئەکەوێتە بەشی خواروی ئەرمنستان لە کوردستانی تورکیایە
بنجنورد — بەشی خوراسانی فارسە لە ڕۆژئاوانی شیروان
بڕانیە — ناوچەی بەرانایەتیە
بەرزەعە — قەلای بەرزەعە ئەکەوێتە رۆژهەلاتی تەفلیسەوە(باب الاکراد)
بروجەرد — وەریگرد (وەروگرد) پایتەختی لوڕستانە
بەسفاد — ئەکەوێتە بەشی ئازەربایجان
بەندەر عەباس — یەکێکە لە بەندەرە گرنگەکانی کەنداوی عەرەب لە بەشی فارس

بۆتان بهتان . لە بەشی کوردستانی تورکیا ولآتی جزیریان لە سوریایە

بلوجستان.[٤] خوارووی رۆژهەلآتی ئێران و سەرووی پاکستان و تا پێنج ناوی سەروو هندستان

پۆی ئاباد ئەکەوێتە بەشی ئەرز رۆم

بەهسنی لە بەشی معموره العزیزیەدایە –ئاکمیل –

بیرەجك لە بەشەی بتلیسە

بیلوار ئەکەوێتە خوارووی شاری سنەوە

-پ-

پشتکوە ئەکەوێتە بەشی خواروی لوڕستان خۆرئاوای لوڕستان تا ولآتی فەیلی

پێشکۆە ئەکەوێتە ژوورووی خۆر هەلآتی لوڕستان تا ولآتی فارس

پشدەر ئەکەوێتە بەشی سلێمانی

-ت-

تارم -گارم- سەر بە ئوستانی زەنگانە (زەنجان –ئێران)

تاوق -گاوق- تاوغ. کفری بووە لە نێوان کەرکوك و دوز خورماتوو

تەبەرستان -گبرستان- مازەندەران

تەرموك ئەکەوێتە نێوان هەکاری و مکس

تەرهان گرهان- ئەکەوێتە ناوچەی پێشتکۆی لوڕستان

تەفلیس ئەکەوێتە ژوروی ئەرمەنستان لە ولآتی سۆڤیەت پایتەختی- گورجستان-

تۆرعابدین -گور بدین- سەر بە دیاربەکرە

تۆرۆس کۆمەڵە شاخێکە لە نێوان ئاسیای بچوکدا.

---

[٤] -ناوچەیەکی فراوانە لە خواروی ڕۆژهەلآتی ئێران بەشێکی سەربە پاکستانە بەشێکی سەربە ئێرانە ئەکەوێتە نزیك ولآتی ئەفغانستان . گەلێ بلوجی تیا ئەژی وسوونی مەزهەبن . ئەم گەلە ماف زەوت کراون، ئەو کوردانەی لەوێ ئەژین بە(هۆزی براخۆ) ناو ئەبرێن. –وەرگێڕ–

-ج-

جبال	جبال الاكراد -شاخەکانی نێوان کوردستانی رروژهەلات و رۆژ ئاوایە تا سنوری تەکفور

جبل جنجرین	ریزە چیایەکە بەسەر شنۆدا ئەروانێ

جزیره	جزیرەی ابن عومەر-ە

جوانرۆ	ئەکەوێتە ناوچەی سنە

جۆلە مەرگ	مەرکەزی ناوچەی هەگاری یەو ئەکەوێتە بەشی وان.

چۆلە مێرگ

جلولا	قەرەخان

-چ-

چەمچەماڵ	دوو چەمچەماڵ هەیە . یەکێکیان لە نێوان کەرکوك وسلێمانی ونەوی تریان لە نێوان کرماشان و هەمەداندایە

-وەرگێر-

چەمشگزگ	ولاتی دەرسیم لە کوردستانی تورکیا

-ح-

حارم	ئەکەوێتە رروژهەلاتی دەریای سپی ناوەندەوە

حەران	ئەکەوێتە بەشی حەلەب

حەریر	دەشتی حەریر لە نێوان هەولێر و رەواندوز

حسن الأکراد	لە ولاتی سوریادا . جێگەیەکە لە شاری دیمەشقی شام

حەکاری	هەکاری . ناوچەیەکی فراوانە لە کوردستانی تورکیا

حەلەب	ئەکەوێتە ولاتی سوریا

حەلوان	لە نێوان قەسری شیرین و کرندایە یانی سەر پێلی زەهاوی ئێستا پێرینا لە کتێبی ئێرانی قەدیم

لاپەرە (٧) ئەڵێ حەلوان قەلایەك بوە لە نزیك شاری کەرکوك

حوێزە		لە بەشی خوزستانە – عەرەبستان –خواروی روباری کەرخە

-خ-

خاپور		روباری خاپوور یا فیشخابور لە نزیک شاری زاخۆ
خەلەکان		ئەکەوێتە ناوچەی پشدەر
خانەقین		یەکێکە لە ناوچە دەولەمەندەکانی کوردستان لە سەر سنوری ئێران
خاوە		ئەکەوێتە بەشی پێشکۆ لە نێوان ئەهاوەندو ئالیشتردا
خاو		لە بەشی لورستاندایە
خراسان		خۆراسان ، خۆرستان خاوەرستان . شارو ناوچەیەکی فراوانی ئێرانە
خەرپوت		ئەکەوێتە بەشی معموره العزیزیەوە
خورەم ئاباد		مەرکەزی لورستانە
خەفتیان		ئەکەوێتە ناوچەی رەواندوز ((هەودیان))
خەنس		سەربە دیار بەکر-ە
خۆشاب		شارو قەلآیەکی کوردستانی تورکیایە
خۆی		ئەکەوێتە بەشی ئازەربایجانی رۆژهەلآت
خێلآن		خەلآ سەر بە بتلیسە لە کوردستانی تورکیە نزیک دەریاچەی وان

-د-

دارا ئاباد		سەربە شیرازە –شوانکارە –
دار بگرد		سەر بە شیرازە-شوانکارە-
دانترگ		لە نزیک شاری ئەهاوەند بووە . دەڵێن تەك نێوانی کرندو کرماشان
دەربەندی قەرانر		ئەکەوێتە ناوچەی ئازەربایجان دەربەند قەرەبۆلی ئاوی دەربەندیخان بووە لە سەردەمی سەلجوق و مەغۆل دا
دەرە تەنگ		نێوانی کرماشان و حەلوان –زەهاو-
دەرگەزێن		در جزئین ئەکەوێتە ناوچەی هەمەدان
دزفول		ئەکەوێتە سەر روباری (ئابدیز) لە خوزستان –دزپل – پردی قەلآ

دقوق الناقه	شاری داقوق –داوق-
دلفان	دلۆڤان ئەکەوێتە بەشی پێشکۆی لورستان
دهۆك	پارێزگایەکی ناوچەی کوردستانی عێراقه
دیار بەکر	شارێکی گەورەی کورستانی تورکیایه
دیاوشت	ناوی چیایەکە لە ڕیزە چیاکانی –جبال الاکراد -
دێرسیم	یەکێکە لە هەرێمەکانی کوردستانی تورکیا
دیلمان	لای ڕەواندز بوو
دیلهستان	وڵاتی دمیلەم –گەیلان-
دنیار	لای کرماشان
دینەوەر	ئەکەوێتە سەروی رۆژهەڵاتی کرماشان

-ر-

رامان	رامان فارس – ئەمانە پێنج شار بوون لە وڵاتی فارس پێنج هەرێمی عێلەکانی شوانکارە بوون کە فەرمانڕەواییان تیا هەبوو
رانیە	ئەکەوێتە ناوچەی پشدەر
رستاق	ئەکەوێتە خوارووی شەمدینان
ڕەواندوز	ئەکەوێتە ناوچەی هەولێرو پیتەختی میرنشینی سۆران
ڕەوانسەر	لە ناوچەی سنەدایە
ڕوبار	ڕوباری قەزوین
ڕوو کەشکان	لە پێشکوی لورستانە

-ز-

زێی گەورە	زاب الأعلی – ئەڕژێتە دجلەوە لە چیاکانی کوردستانی تورکیاوە دێتە خوارێ
زێی بچوك	زاب الصغیر ئەڕژێتە دجلەوە لە چیاکانی کوردستانی تورکیاوە دێتە

خوارێ

زازا — ولاَتی دونبولیەکان لە تورکیا

زاخو — ئەکەوێتە بەشی ویلایەتی موسڵ ئێستا سەربە دهۆك-ە

زەردەلاَن — یەکێکە لە چیاکانی سەربە شاهۆ -زاگرۆس-

زەردکۆ — یانی کێوی زەرد ئەکەوێتە ناوچەی بەختیاریەوە

زەنگەزور — لە بەشی کۆماری ئەرمەنستانی سۆڤیەتە

زۆزان — لە نێوان موسڵ و خیلات وسەلمس دایە بە واتە هاوینە هەوارو لە کوردستانی تورکیەشدایە

زەهاب — زەهاو لە ناوچەی کرماشاندایە

زیمری — ناوی کۆنی هەرێمی ئەزیری سلێمانیە

-س-

ساوجبلاغ — سابلاغ – مهاباد –مەە ئاباد ئەکەوێتە بەشی ئازەربایجانی رۆژئاوا – صاو جوبلاغ-

سەجستان — سیستان . ئەکەوێتە رۆژهەلاتی ئێران لە نزیك ولاَتی ئەفغانەوە هەندێ لە هۆزە کوردەکان لەو ناوچانەدا ئەژین هەوارگەی بلوجەکانە -وەرگێر-

سەخمە — لە ئەنسکلوپیدیادا – ئەجما نوسراوە

سراب مراد — ئەکەوێتە رۆژئاوای موش لە بەشی بەتلیس لە دەراوی – مراد – ی بەشێکی فورات

سەردەشت — ئەکەوێتە رۆژئاوای سابلاَغ-

سەعرەد — لە ناوچەی دیار بەکر –دایە

سەلماس — ئەکەوێتە ناوچەی ئازەربایجانی رۆژ ئاوا

سولێمانی — ئەکەوێتە بەشی ویلایەتی موسلی جاران . پایتەختی بابانەکان بووە کە خۆیان دروستیان کردوە ئێستا ناوچەی ئوستانە

سەمنان	ئەکەوێتە ناوچەی خوراسان
سنجار	ئەکەوێتە ویلایەتی موسڵ
سند	ئەکەوێتە ولآتی هیندوستان
سونگور	سونقر و کولیایی لە ناوچەی کرماشاندایە
سنە	سنەدژ یا کوردستان شەش سەد ساڵ پایتەختی میرنشینەکانی ئەردەلآن بووە
سورداش	نزیك شاری سلێمانییەو ئەکەوێتە بناری پیرەمەگرون
سورە بەرد	سوهرەوەرد لە دێ هاتەکان ناوچەی زنجانە
سووریا	ئەکەوێتە رۆژهەلآتی دەریای ناوەڕاست . هەرێمێکی مەزنی چەندین شارو شارۆچکەیە
سیرتی	بەمانای کوردی ئێران دێت چونکە -کورتی - بە مانای کوردی میدیا دێت

-ش-

شاتان	شارۆچکەیەکە لە نزیك دیار بەکر
شاربازێر	ئەکەوێتە ناوچەی شارەزوور و سیومیلەوە
شام	بریتی یە لە سوریا ،لوبنان ، فەلەستین
شەرەفخانە	ئەکەوێتە ژوروی گۆمی ورمێ وە
شەرناق	یەکێکە لەشارەکانی سەربە دیار بەکر
شوعلاباد	گوایە- شەقلآوا بێت- لە صبح الأعشی دا نووسراوە
شەقلآوا	شەقڵ ئاوا ، شوعلاوا ، ئەکەوێتە ناوچەی خۆشناوەتی
شوشتر	ئەکەوێتە ناوچەی خوزستان . عەرەب ناویان ناوە شوش ، تستر
شارەبان	ئەکەوێتە ناوچەی بەعقوبە
شهرزور	شارەزور دەشتێکی بە پیت و بەرەکەتە لە سەرەتادا ولایەت بوو
شێخان	ئەکەوێتە ناوچەی قۆرەتو نزیك هۆرێن جگە لە شێخان ی یەزیدیەکانی هەرێمی موسڵ
شیراز	ولآتی فارسە لە خواروی رۆژهەلآتی ئێران

-گ-

گبرستان	تەبەرستان –مازندەران –
گورعابدین	تۆرعابدین ی تورکیا

-ع-

عیراق	بین النهرین –عیراقی عەرەب ، میسوپوتامیا
عەقرە	جاران سەربە ویلایەتی موسڵ بووە لە هەرێمی بادینانە . ئاکرێ
عەمادیە	جاران سەربە ویلایەتی موسڵ بوە لە هەرێمی بادینانە

-ف-

فارس	پارس ولاتی فارس یا ولاتی عەجەم
فراهان	ئەکەوێتە بەشی سوڵتان ئاوا –چەمچەماڵی کۆنی سەر بە کرماشان

-ق-

قارس	یەکێکە لە ولاتەکانی کوردو ئەرمەنی –بەشی باکوری تورکیا
قازانیە	ئەکەوێتە ناوچەی مەندەلیەوە
قراچەداغ	لە بەشی ئازەربایجاندایە
قەرەشار	لە نزیك ڕوباری هالیسە قزل ئیرماق
قەرەتەپە	یەکێکە لە ناوچەکانی سەربە قەزای کفری
قەرەحەسەن	سەربە پارێزگای کەرکوکە
قەرەحەسار	ئەکەوێتە ناوچەی گرابزۆن
قزل ئیرماق	ڕوباری هالیس لە تورکیایە
قزل رباگ	خوسرەو ئاباد . سەعدیە
قەسری شیرین	ئەکەوێتە بەشی زەهاوی سەربە کرماشان
قەلا شاینی	ئەکەوێتە ڕۆژئاوای پاتاق لە ناوچەی کرند . قلعە شاهین
قەلای هارون	ئەکەوێتە نزیك جولە مەرگ – چۆلە مێرگ
قەمەرانیە	لە تورکیایە
قۆچ حەسار	لە تورکیایە

قۆرمتو	ناوی ناوچەیەکە سەربە خانەقین
قەهرار	لە ناوچەی فراهان ـدایە
قەیسەری	قیصریە ئەکەوێتە کەناری ڕوباری قزل ئیرماق لە تورکیا . قەلاُو شارو ناوچەیە

-ك-

کارتادیە	نزیکە لە زێ ی بچوکەوە لە تورکیا
کاریان	لە نزیکی کرمانەوە بووە
کالینی	لە ناوچەی ئازەربایجاندایە
کردوین	شارێك بوە لە سەر ڕوباری ئاراس – کتاب مقدس ل ٢٢٧٤
کرکار	شارو قەلاُو ناوچەیەکە لە کوردستانی تورکیا ـگەرگەری
کرمانشاه	کرماشان
کەرکوك	ئارباخان ی کۆن ئەمڕۆ گەورەترین شاری هەرێمی کوردستانە
کرمان	ئەکەوێتە خواروی بیابانی لوت
کرند	ئەکەوێتە ڕۆژئاوای شاری کرماشان
کری	ڕوباری فورات لە بەشی تەفلیس
کفری	سەربە پارێزگای کەرکوکە لە ڕۆژهەلاُتی دەشتی گەرمیان
کەلات	مەلبەندی بلوجستانە
کولیایی	لە سەروی ڕۆژهەلاُتی کرماشاندایە
کورتی	بەمانای کوردی میدیا دێت
کودی	جودی شاخێکە لە ڕیزە شاخەکانی ئارارات
کێوی زاگرۆس	ڕیزە شاخێکە لە نێوان کوردستانی ڕۆژهەلاُت و ڕۆژئاوا لە ئاراراتەوە دەست پێ ئەکات و لە ولاُتی فارس کۆتایی دێت هیرۆدس بە زاگری کوردی ناوی بردوە
کۆیە	کۆیسنجاق نزیکە لە شاری هەولێرەوە
کهف داود	ئەشکەوتی داود لە هەورامان ـە

-گ-

گورجستان ولاتی جۆرجیای سۆڤیەتی

گردیان ئەکەوێتە ڕۆژ ئاوای سەلماس

گوڵپایگان ئەکەوێتە بەشی ئەسفەهان

گیلان پایتەختی ولاتی دەیلەمە گیلانی لوڕستان سەربە ولاتی دەیلەمە

-ل-

لاوئیلجان ئەکەوێتە نێوان شیرازو کەنداوی عەرەبەوە

لایجان یا لاجان ئەکەوێتە خواروی شاری شنۆ لە ئازەربایجانی ڕۆژ ئاوا

لاجانی گێلان لە ناوچەی گیلانی سەربە بەحری خەزەر لە نێوانی دەیلەمان وسفیدرودایە

-م-

مادین ئەکەوێتە کوردستانی بەشی تورکیا

مازگرد لە نزیک شاری شنۆیە

مازنجان لە تورکیایە

ماسا بازان پشت کۆ

ماکۆ ئەکەوێتە بەشی ئازەربایجان

ماە بەسرە ئەهاوەند

ماە کوفە دینەوەر

ماهی دەشت لە ناوچەی کرماشاندایە

مەخمور لە ناوچەی هەولێردایە

مەراغە لە نزیک شاری ئەردەبیلە لە ئازەربایجانی ڕۆژهەلات لە نزیک شاری شنۆیە

مەرعش ئەکەوێتە نزیک شاری حەڵەب لە کوردستان بەشی سووریا

مەرگەوەر لە نزیک جوڵە مەرگە و دراوسێ ی شاری ورمێ یە

مەریوان	ئەکەوێتە ڕۆژئاوای شاری سنە
مەشهەد	مەڵبەندی خۆراسانە
موکری	موکریان
مەکس	بەستراوە بە هەکاری یەوە
مەلازگەرد	سەربە شاری بەتلیسە
مەلاگیە	ئەکەوێتە ناوچەی المعمورە العزیزیە –مەعمورەت ئەلعەزیز
مەندەلی	ئەکەوێتە نزیك شاری بەغداوە . خۆر هەلاتی بەغدا سەر سنوری عێراق ، ئێران بە دووری (١٩٥) کم
موش	ئەکەوێتە ناوچەی بەتلیس
موسڵ	ئەینەوا یەکێکە لە شارە گەورەکانی عێراق
میافارقین	لە تورکیایە

-ن-

نەسیبین	نصیبین ئەکەوێتە بەشی دیاربەکر
نەمیج	ئەکەوێتە سەر ڕوباری فورات لە ناوچەی حەڵەب
نیفات	تۆر عابدین
نیفاتس	بریتی یە لە دیار بەکر خەرپوت –دەرسیم

-و-

وان	بەشێکی ناوی فورات لەم ناوچەیە هەڵئەقوڵێ و ئەکەوێتە بەشی بەتلیسەوە
ومروگرد	بروجەرد

-ھ-

هارون ئاباد	لە ناوچەی کرماشان دایە
هالیس	قزل ئیرماق –تورکیا-
هەرۆ	لە ناوچەی پشتکۆی لورستانە

هەفتیان	یا حەفتیان –خەفتیان- دەربەندی خان
هەکاری	حەکاری دەکەوێتە بەشی کوردستانی تورکیا
هەولێر	ئەربیل – ئەربانیلۆ
هەلیلان	لە ناوچەی پشتکۆی لوڕستانە
هەنگران	هەمەدانی ئێستایە
هۆرێن	لە نزیك شێخانە لە ناوچەی قۆرەتو
هویزە	حوێزە
هیزل	لە ناوچەی موسڵە

-ی-

یعقوبیە	یەعقوبە –ڕاستە . ئەو ناوچە کورد نشینانەی نووسەر باسی کردوون

زۆربەیان خاکی کوردانە بەلام هەندێکیان خاکی کورد نی یە لەگەڵ ئەوشدا گەلێ شوێنی گرنگن چ لە کوردستان و چ لە دەرەوەی باس نەکراوە کە بەزۆری کوردی تیا ئەژی . ئەو شوێنانەی کە ولاتی کورد نی یە بەلام کوردی زۆری تیایە وەك بەغدا ، تاران ،ئەنقەرە ، دیەشق ، لوبنان ، ئەستەنبول ، قاهیرە.

﴿وەرگێڕ﴾

بەشی یەکەم

گوزەرانی گشتی ، بەندی یەکەم

مێژوو بریتی یه له گێڕانەوەی بەسەر هات ، لەبەر ئەوە
پێویستە ئەو گێڕانەوە لە واقیع دەرنەچێت و عەقڵ بڕوای
پێ بکات و بیسەلمێنێ .

ئەو کەسانەی کە شارەزای مێژووی گەلانن و دەربارەی نەتەوەو پیاوە هەڵکەوتوەکانی نووسیویانە وەك ساڵی لە دایك بوون ، شوێن وشوێنەوارو تەمەن و شێوەی هەڵسوکەوت ، هەندێ جار ئەوەندە پشێوی تیایە مرۆڤ سەری لێ ئەشێوێ وسەری لێ دەرناکات . کەسێ نەتوانێ ڕاستی لە درۆ جیابکاتەوە لێرەدا عەقڵ خۆی پێ ناگیرێ و دەست ئەخاتە مەسەلەکەوە تاوەکو ڕاستی و ناڕاستی لەیەك جیا بکاتەوەو ڕوە ڕاستیەکەی ئاشکرا بکات بۆ وێنە هەندێ لە مێژوو نووسان ئەڵێن (کەیقوباد) لە فیسارە هۆزە مانای یەکێکە لە هۆزە کوردەکان .

هەندێکی تر ئەڵێن (کەیقوباد) لە (پێش دادیەکانە) لێرەدا ئەبێ هۆش بخرێتە کار بۆ ڕاستی و ناڕاستی ئەم مەسەلەیە . بەڕای زۆر لە مێژوو نووسەکان لە پێش هاتنی کەیقوبادا پێش دادیەکان لە ناوچوون کەوابوو لێرەدا ئەقڵ ئەم واتایە ناسەلمێنێ کە کەیقوباد پێش دادی بووبێت.

مێژوو نووسێك ئەڵێت ئەسفەندیار کوڕی کشتاسپە ، یەکێکی تر ئەڵێت کوڕی دارایە ، دارایش کوڕی بەهمەنە . هەندێکی تر بە کوڕی کشتاسپی ناو ئەبەن . هەندێ دروست بوونی دنیا بە ((٤٠٠٤)) ساڵ پێش زایین ، هەندێکی تر بە ((٥٥٨٤)) ساڵ و برێکی تر بە زیاتر لە ((٧٠٠٠)) ساڵ پێش زایین ناو ئەبەن . هەندێ پەیدا بوونی زەردەشت ساڵی (٢٥٨٢) دوای هاتنی ئادەم ناو ئەبەن برێکی تر لە وەختێکی تردا.

لە سەردەکانی یەکەمدا پێش پەیدا بوونی نووسین و خوێندنەوە ، هەر ڕوداوێکی مێژوویی بووبێت دەماودەم هاتووە تا گەیشتۆتە دەست نووسەر لەبەر ئەوە جیاوازیەکی زۆر بەدی ئەکرێ لە ساڵەکاندا .

ئەوکەسانەی مێژوو ئەنووسن بۆ ئەوەی دوو دڵی و ڕاڕایی لە نووسینەکانیاندا بەدی نەکرێ پێویستە بایەخێکی زۆر بدەن بە پاشماوەی دێرین و بەردو شاخی هەڵکەندراو

کۆشك و تەلارە جێماوەکان . لەمانەوە شارستانیەت و پێش کەوتن لەو سەردەمەدا بە دەست دێت . بۆ وێنە لەم پەرتوکەدا ، مەبەستمان ڕەگەزی کوردو چۆنیەتی ژیانیانە ، کۆمەڵێك لە مێژوو نووسان کە پەیوەندیەکی زۆریان بە نەتەوەی عەرەبەوە هەیەو ڕەگەز پەرستانە هەموو شارستانیەتێك و هەموو کەسێك بنەڕەتەکەی ئەگێڕنەوە بۆ سەر عەرەب. نەتەوەی کوردیش بە (سامی) ناو ئەبەن

(کەلەمەو دوا باسی ئەکەین) – پێویستە لێرەدا مرۆڤ هەست و هۆشی بخاتە گەڕو بزانێت لە زمان و نەریت و شێوەی هەڵسوکەوتی وورد بێتەوە ئایا کورد لە عەرەبە؟ یا لە ئاری یە ؟ زۆربەی مێژوو نووسەکان سەلماندویانە کورد ئارییەو بەڵگەی زۆرو زەبەندیان هەیە . ئەگەر مێژوو نووسێك کەوتە گومانەوە لە باسەکەی با سەرنجێکی کتێبەکانی سەردەمی کۆن بدات کە نزیکەی (٢٧) سەدە لەمەوبەر نووسراوە تا ئێستاش جێگای بڕوای زۆربەی نووسەرانن – ئەگەر هات و پاشماوەی کۆنی دەست نەکەوت . ڕووداوەکانی ئەو سەردەمانەی بەڕوونی تیا تۆمارکراوە ، زۆربەی مێژووی میسرو ئێران لەو سەرچاوانە وەرگیران .

مێژوو نووس پێویستە پشت بە دوو سەرچاوە ببەستێ :-

١- پاش ماوە دێرینەکان   ٢- نووسراوە کۆنەکان .

هەرکاتێ لەمانە هیچی دەست نەکەوت ئەبێت بگەڕێتەوە دەوروبەری

لە ساڵی (١٢٢٨) ی قەمەری بەرامبەری (١٢٩٨) هەتاوی، عەلی محەمەدینی ئادەم (شەریف الدولة) فەرمانداری کوردستانی (سنە) بوو. بە فەرمانی حکومەتی مەرکەزی سەرگەرمی کوژانەوی ڕاپەڕینی گەڵباخیەکان بوو دژی دەوڵەت فەرمانبەرێکی بێگانە لە کوردستان هاوکاری ئەکرد، پێی وت : - دوێنێ سواری فڕۆکە بووم بەسەر ناوچەی گەڵباخی دا تێپەڕیم، کۆمەڵێ سوارم لە نزیک دێی (نازانم) بینی وا ئەزانم لە چەکدارانی گەڵباخی بوون.

- شەرریف الدولە - لێ ی پرسیم دێ ی نازانم لێرەوە چەند فرسەخ ئەبێت منیش تۆزێک بیرم کردەوە. سەرم سوڕما، هەر چەندە بیرم پێدا دێی وا لە ناوچەی سنەدا

نییه. کابرای بێگانە بەرامبەرم دانیشتبوو هەر سەیری ئەکردم لە پڕ نەخشەکەی دەرهێناو کەدیم ڕاست ئەکات منیش ناردمە مالەوە نەخشەی ناوچەکەیان بۆ هێنام کە لە لایەن خەلکی خۆمانەوە کێشرابوو، لە ئەنجامی بەراورد کرنێکدا بۆم دەرکەوت ئەو کەسەی لەگەڵ کابرای بێگانەدا بووە لێی پرسیوە ئەم دێیە ناوی چییە ئەویش وتویەتی (نازانم) کابرای بێکانیش نووسیویاتی - نازانم - جگە لەوش چەندناوێکی تر بەهەلە نووسرابوو، ئەویش لەبەر نەخشەکەی ئێمە ڕاستی کردنەوە.

کە سەیری زۆر کتێب و نامیلکە مێژووییەکان ئەکەین لە بریی ناوی کەیقوباد. کەیکاوس، توس، فەریبەرز، ئازیدەیاک. بەهمەن، ئەسفەندیار.

ئەم ناوانە نووسراون، ئاریاس. کامبوز، دژرس، فەراهورت ئاینمتویکۆ ئاحشو، یورس، گزرش " کە بە هیچ جۆرێک لە ناوە ڕاستی یەکانی خۆیان ناچن. زۆربەی هەلەو سەر لێ شێوای گەڕۆکەکان لەم جۆرە شتانەوەیە کە لەمەسەلەکە دوور ئەکەوێتەوە. جگە لەوەی یونانیەکان و یستویانە هەر ناوێک بەهەر زمانێک بووبێت لەگەڵ زمانەکەی خۆیاندا بگونجێن و لە ڕاستیەکەی کایانداوە. بە تایبەت ناوی فەرمانڕەوایاتی (کورد وپارس) کە لە ناوەڕاستەکەی لایانداوەو شێوەو ناوەڕۆکی جیاوازیان داوەتێ کە دوورە لە ڕاستیەکەی ڕۆژ هەلات ناسەکان لە نووسینەکانیاندا بە تایبەت لە سەر مێژووی کورد یەک ڕایان نی یە و هەر کەسە بە پێ ی بۆچونی خۆی و بە ئارەزووی خۆی نووسیویەتی. ڕۆژهەلات ناس (سیرکێتک ئەلی کۆمەلی - میتانی - تیرەیەکن لە هۆزی - کاسی - هەروها پرۆفیسۆر سپایزار نوەسیویەتی تیرەیەکن لە هۆزی سۆباری. بەم شێوە هەلەو لادانەدا بۆمان دەر ئەکەوێ کە ڕۆژ هەلات ناس و گەڕۆک و بێگانەکان ئەبێت بنەڕەتی نووسینەکان لە ڕاستی و زانیاری خەلکی ناوچەکە وەربگرن. پێویستە بلێین نووسەرە بێگانەکان نووسینەکانیان ڕاست بکەنەوە لە بریتی (گزرس و ئاخسویورس) بنوس (ئەسفەندیار و بەهمەن). نەک ئێمە ئەسفەندیارە بەهمەن بکەینە ناوێک کە دوور بێت لە ڕاستیەکەی لێرەدا ئەگەینە ئەم ڕاستیەو ئەلێین : - پاش پەیدا بوونی نووسین و خوێندن سەرچاوە میللیەکان زۆر جێگای بڕواترە تا وەکو سەرچاوە بێگانەکان. تۆماز کردنی ئەو ڕوداوانەی پێش نووسین و خوێندن ڕویان داوە پێویستە پشت بە پاشماوە دێرینەکان و داستانە دەماو دەمیەکانی خەلکی ناوچەکە ببەسرێت.

بەندی دووەم دووهەم

پەیدا بوونی ئادمیزاد

مرۆڤ لەکوێ پەیدا بووە ؟ !

بەبێ دوو دڵی ئەبێ بڵێین، مروڤ و هەموو گیان لەبەرانی تر لە خودی زەویەوە پەیدا بوون، لە هیچ جێگایەکی ترەوە نەهاتوون. زەوی لەپێشدا پارچە ئاگرێک بووە. خێرایی سووڕانەوەی زۆر بووە، وردە وردە سارد بۆتەوە.. ئاژەل وگیانداری گەورەی لێ پەیدا بووە وەک، مامون، فیل، حوشتر، ئەسپ، گا، کەرکەدەن، نەعامە،مێشەسی باز... هتد، پاش ئەوەی زیاتر سارد بۆتەوەو پلەی گەرمایی کەمی کردوە، خێزاییەکەشی کەمی کردوە، زیندەوەری بچوکتر پەیدا بووە وەک، شێر، پڵنگ، ورچ، مەیمون، ئادمیزاد، مەڕوبزن، قەل و مریشک، کۆتر، شەهێن، هەتا زەوی ساردتر بۆتەوە سوڕانەوەی ئاسایی تر بووە وردە وردە گیانلەبەری بچوکتر پەیدا بووە وەک، مار، مشک مارمیلک، بۆق، بزن مژە، کیسەڵ، دووپشك جاڵجاڵۆکە. بەپێی باوەڕی خواناسەکان وەک لەتەورات و قورئانی پیرۆزدا هاتووە ڕەگەزی هەموو مرۆڤ لەئادەمە کە لەیەک شوێن و کاتدا خوا لەگڵ یانی لە زەوی دروستی کرد یاخود لە چەند جێگایەک " ڕای گەردوون ناس و ڕەگەزناسەکان " بەهەرحاڵ ئەوەمان بۆ دەرئەکەوی ئادمیزاد لەم زەوی یە پەیدابومو لە شوێنێکی ترەوە نەهاتووە. پارس ئادمیزاد نازانرێ، سەرەتای دیاری کراوی نی یە ؟

ئایا هێلکە لە مریشکە یاخود مریشک لە هێلکە یە ؟

ئایا ناوک لە ڕوەکە یاڕوەک لە ناوکە ؟

گومان لەوەدا نییە کە مریشک لە هێلکەو ڕوەک لە ناووکە. ئەبێ ئەوەش بزانین کە هەموو گیانلەبەرو ڕووەک لەم زەوی یە پەیدا بووە. جا دوبارە ئەبێ ئەوەش بڵێین کە گرنگ نی یە کە هەر کامیان لە هەر کامیان بێت. گرنگ ئەوەیە بنەڕەتی هەمووی لە زەوی یە. بۆ سەلماندنی ئەم وتەیەمان کە هەموو گیانلەبەرو ڕوەک لە زەوی پەیدا ئەبێ. پارچە زەویەک لە هەموو جرو جانەوەر و گژوگیایەک پاک ئەکەوینەوەو

ئامادەی ئەکەین. لە پاشدا زەویەکە ئاو ئەدەین. پاش ماوەیەک ئەبینین کە چەندەها گژ گیاو جانەوەری لێ پەیدا بووە بێ ئەوەی ئێمە هیچ دەسکاریمان کردبێ، جگە لە ئاودان. ئەمەش چەند هۆیەکی سەرەکی هەیە وەک ڕۆشنایی، گەرما، هەوا، شێ. ئەگەر هات و کارێزێکان لێ داو ئاوی لێ پەیدا بوو پاش ماوەیەک ئەبینین کە بۆق و قرژانگ و چەند مێرویەک و گژو گیای وردەی لێ پەیدا بووە. بەبێ ئەوەی ئێمە هیچ کارێکامان تیا کردبێت ئەمەش چەند هۆیەکی سروشتی کاری تێ کردووە. هەر بەو شێوە لەسەر زەوی و باو دەریاکان چەند جۆرێک مێژوو ئاژەڵ و گژو گیا پەیدا بووە. کە ئەمانەش چەند هۆیەکی سەرەکی سروشتی کاری تێ کردوون وەک ئاو، هەوا ڕۆژ، گەرمی، لەم جۆرە شتانە زۆرن بۆ ئەوەی لەباسەکە دەر ئەچین بەم دوو وێنە کۆتایی ئەهێنین. لەو دوو وێنەدا بۆمان دەر ئەکەوێ کە زەوی بریتی یە لە (گیان و توخوم) یانی بریتی یە لە چەندەها هەستی جۆراو جۆر. کەرەسەی ژیان لە حاڵەتی وەستان و ئەجوڵاندایە هەر بەو جۆرە تیشک و گەرماو شێ و هەوا بەهەر خاڵێکی ئەو شۆێنەدا بگەن بەزوویی ئەبێتە هۆی دروست بوونی گیانلەبەرو بە شێوەیەکی ئاسایی گەشە ئەکەن. ناووک چییە ؟ ناوک بریتی یە لە کۆمەڵێ گەردیلەی بەیەکەوە نووساو (متجانس، متجاذب) کە گیان بەشێوەیەکی تایبەتی بۆ خۆی دروست ئەکات. هەر کاتێ هۆکانی ژیان پەیوەندی لەگەڵدا بەست ئەم بێ دەنگ خۆی ئەگەیەنێتێ و دەست بەگەشە کردنی سروشتی خۆی ئەکات. بە کورتی بڵێین گیان هەرچییەک پێویستی بێت بۆ خۆی دروستی ئەکات. بۆ وێنە ناوکە بادەم کە یەکێکە لە مادە گیاندارەکان تا لە هۆکانی ژیانەوە دووربێ وەستاو بێ جوڵەیە. بۆ ئەوەی بگاتە هۆکانی ژیان بخرێتە چاڵ و تیشک و گەرماو شێ و هەموو هۆکانی تری بۆ ئامادە بکرێ لە شێوەی وەستانەوە ئەچێتە شێوەی گەشە کردن، ئەبینین ڕەگ ڕیشەو قەدو گەڵاو تونکڵ پەیدا ئەکات و پاش ماوەیەک بەر ئەگرێت. بەو شێوەیە جارێکی تر لە ئەنجامی هۆکانی ژیانەوە چەندین هەزار ناوکە بادەمی دیکەی لێ پەیدا ئەبێ ناوک لە شێوەی وەستان (جمود) ەوە ئەچێتە شێوەی گەورە بوون پێ گەیشتن بە هۆی تیشک و گەرماو هەواو شێ وە هەرچییەک پێویست بێ بۆ خۆی دروستی ئەکات وەک، پێست، پەڕ،شاخ تا ئەبێتە زیندەوەرێکی تەواو. هۆکانی دروست بوونی ژیان لەگیانلەبەرو گژو گیا ئەمانەن : - ١- مادەی زیندوو (نوک) ٢- خاک – گل – یا

منداڵدان – ڕەحم – ٢- شێ – رطوبە ٤ – گەرما ٥- هەوا، ٦- تیشک ئەو هۆیانە لە هەر کوێ دا هەبێت ژیانی تیا ئامادەیە. پاش ئەم دوو کورتە باسە لە دروست بوونی گیانلەبەرو گژو گیا دوو پرسیاری تر دێتە پێشەوە : -

١- زەوی چەند هەزار ساڵ بەر لە ئێستا خەریکی دروست کردنی مرۆڤ بووە ؟

٢- ئایا ئەم شێوە لە هەموو ڕووی زەوی دا بووە، یاخود لە چەند جێگایەکی تایبەتی مرۆڤ دروست بووە ؟ وەڵامی پرسیاری یەکەم تا ڕادەیەک ڕوون و ئاشکرا نی یە. لە نووسراوە کۆنەکاندا هاتووە کە شەش هەزار ساڵ پێش ئێستا زەوی دروست بووە. بەپێ ی ئەم وتەیە ئەبێت کاری دروست بوونی مرۆڤ لەوە کەمتر بێت. بەڵام پاشماوە دێرینەکان و چینەکانی زەوی ئەوە دەرئەخەن تەمەنی زەوی گەلێک لەوە زیاترە. بەپێ ی ئەو سەرچاوەو پاشماوانەی بۆ زیاتر لە (٥٠٠) هەزار ساڵ پێش ئێستا[1] بەم

شێوەیە ناتوانین سەردەمی ژیانی مرۆڤ لەسەر زەوی دیاری بکەین بەڵام ئەتوانین ئەوەندە بڵێین کە سەردەمی مرۆڤ و مەیمون چەندین هەزار ساڵ پێش سەردەمی " ماموت و فیل و حوشتر و ئەسپ و گا " یە یانی چەندەها هەزار ساڵ پێش ئێستا کە بە سەردەمی مشک بۆێ ناو ئەبرێ.

بەم شێوەیە تاوەکو ئێستا نەزانراوە تەمەنی پەیا بوونی مرۆڤ بە تەواوی چەندە! کە پاشماوەی ئێسقانی ئادەمیزادو سەرچاوە مێژوویەکانەوە بۆمان دەرئەکەوێ کە ئادەمیزادی پێشو لەش و لاریان گەورە ترو بەهێزو توانا تر بوون لە ئادەمیزادی ئەمڕۆ. بەڵام لە وەڵامی پرسیاری دوەمدا ئەڵێین وەک چۆن ڕوەک و گژ و گیا لە سەرتا سەری زەوی دا هەیە دروست بوە بەو شێوەیە ئادەمیزاد لە هەموو شوێنێکی زەوی دروست نەبووە !. لە هەر شوێنێک ئەو هۆ سەرەکیانە بوویێت بە ئەندازەیەک گیانلەبەرو ئادەمیزاد بووە. ئەو شۆێنانەش بریتین لە کەناری دەریاو دورگە نزیک ئاوەکان کە زیاتر ئەو هۆیانەیان تیا ڕەخساوە وەک ئەڵێن ئادەم لە دورگەی –

---

[1] بەگوێرەی زانستی زەمینناسی تەمەنی زەوی لە سەدان ملیون ساڵ زیاترە.

سراندیب – له خوارووی هیندوستان که سیلان ی ئێستایه دابەزیوە*. له رەگەزەکانی ئادەمیزادیشدا بۆمان دەرئەکەوێ که له یەک شوێن لەم زەویەدا مرۆڤ دروست نەبووە بەڵکو له چەندین شوێندایه وەک له شێوەی ڕوخسارو هەڵس و کەوتدا جیاوازی هەیه. ئەم وتەیەی ئێمە پێچەوانەی هیچ دیانەت و ئاینێک نییه هیچ دوو دڵی ناوێ که مرۆڤ له چەند رەگەزو نەژادێکه وەک له قورئان و تەوراتدا هاتووە که ئادەمیزاد لەگەڵ دروست کراوە. جگه لەوەش ئەگەر بڵێین ئادەمیزاد له چەند رەگەزێک نیەو برِوامان پێ ی نەبێت. باشه ئەگەر ئادەمیزادی پێشوو سپی پێست بوون ئەی ئەم رەش پێستانه له کوێوە هاتوون، یا ئەگەر رەش پێست بوون ئەی ئەم سپی پێستانه له کوێ وە هاتوون. لێرەدا ئەبێت باسەکان بدەینەوە به ڕۆشنایی ئەقڵ، واز له ڕای کوێرانه بهێنین هەرچییەک هۆش نەیسەلمێنێ برِوای پێ نەکەین و دووری بخەینەوە چونکه پایەی هەموو دین و بروایەک لەسەر بنەڕەتی هۆش دامەزراوە. خۆ هەر کەسێک بروای به هۆش و لێکدانەوە نەبێ دینەکەیشی بێ پایەو بنەڕەته.

---

* تاریخی کامل ل ۱۲ بەرگی یەکەم هەروەها مروج الذهب بەرگی یەک له حاشیەی ل ٤٠ دا وه زۆربەی مێژوه گشتیەکان – بەڵام له تەوراتدا ئادەم له عەدەن دروست بووە.

بەندی سێ یەم

نەژادی ئادەمیزادو بردنی گەل و هۆزەکانی

لە باسەکەی پێشووماندا بۆمان دەرکەوت کە مرۆڤ لە تەنها ڕەگەزێک نییە بەڵکو لە چەند ڕەگەزێکی جیا جیانە. زانا ڕەگەز ناسەکان بە شێوەیەکی زانستی ڕەگەزی ئادەمیزاد ئەکەن بەچوار بەشەوە، ڕەگەزی سپی، ڕەگەزی ڕەش ڕەگەزی سوور، ڕەگەزی زەرد. وا دەرئەکەوێ کە ڕەگەزی سێ یەم و چوارەم لە هەردوو ڕەگەزکەی تر پەیدا بووبن. یانی ڕەش و سپی بە بنەڕەت ئەزانرێ، کە پەروەردگار لەیەک ئادەمیزاد کە ئەویش (ئادەم)ە پەیدای کردوە بەڵام مێژو نووسە ئاینیەکان ئەڵێن یان لە دوو ئادەمیزاد پەیدا بوە یان زیاتر لە بەشی نۆهەم ئایەتی (٢٢) لە تەوراتدا ئەڵێ : - ئەوەی حام بە هۆی کردنی چەند گوناهێکەوە کە سەرپێچی بووە لە فەرمانی خوای مەزن ڕەش بوون و ئەوەی سام هەر بە سپی یەتی ماونەتەوە. لە " سبائک الذهب " و زۆربەی کتێبە مێژووییەکان بەو جۆرە هاتوە یانی ئەوەی حام لەبەر سەرپێچی لە فەمانی خوای مەزن ڕەش بوون. وە یاخود بە هۆی هەندێ کارتێ کردنی کیمیاییەوە ڕەش بوون کە ئێستا پێ یان ئەوترێ ڕەش پێست. مێژوو نووسەکانی ئیسلام و جولەکە ڕەگەزی مرۆڤ ئەکەنە دوو بەشەوە ڕەش و سپی.یان کۆمەڵی ڕەشەکان لە سپیەکانن وە بە هۆی گوناهەوە ڕەشی کردون یاخود لە کۆمەڵی جیاوازن و هۆی کیمیاوی کاری تێ کردون. هەر چۆنێ بێ لێرەدا باسمان لە سپی پێستانەو کارمان بە ڕەگەزەکانی ترەوە نی یە.

زۆر لەمێژوو ناسەکانی ئیسلام و جولەکە کۆمەڵی سپی ئەکەنە دوو بەش یانی دوو ڕەگەز، ڕەگەزی ١- سامی ٢- یا فتی – یافث – وە هەندێکی تریان کۆمەڵی سپی بە ئاری و سامی یا شامی ناو ئەبەن. مەبەست لە سامی یا شامی کوڕی نوحە کە - س – و – ش – لە عیبری و عەرەبیدا بە واتایەک دێن وەک – (ڕووس -، ڕووش)، مەسیح، مەشیح – سۆمۆئێل – شۆمۆئێل وڵاتی شام کە بەناوی سامی کوڕی نوحەوە هاتووە هەر بە ناوی سامەوە ناو نراو، هەر وەها ڕەگەزی ئاری لە بەرەی یافث یا

یافث – کوڕی نووحه یا ئەوەی هەر کامی تریانە ئەک (سام و حام). زۆربەی مێژوو نووسان بەرەی ئادەمیزاد تەنها لە بەرەی نوح ئەزانن کە لە سام و حام و یافث بن.

هەندێکی تر لەسەر ئەو ڕایەنین کە بەرەی ئادەمیزاد بگەڕێتەوە سەر کوڕەکانی نوح. ئەڵێن تۆفانەکە هەموو دنیای ئەگرتۆتەوە بەڵگەش دۆزینەوەی کیشوەری ئەمەریکایە لەم دواییەدا. سامی یەکان ئەکرێنە دانیشتوانی شام، ئارامیەکان، فینیقیەکان ".

فینیقیەکان لە ڕۆژهەڵاتی دەریای (سپی) ن و تەرابلسی ئێستا پایتەختیانە. لە تەوراتدا بە نەتەوەی حام ناسراون، یاتی هاو خێزانی – قبطی و بەربەرو حەبەش و سۆدانیەکانن، بەڵام زانا ڕەگەز ناسەکان ئەمانیش بە ئەوەی حام دائەنێن لێرەدا جیاوازیەکی گەورە بەدی ئەکرێت. هاتنە خوارەوەو بڵاوبەنەوەی سامیەکان لە شاخەکانی ئارارت بەرەو ئەم باسە نووسراوە. لەبەر ئەوەی باسی ئێمە نی یە وازی لێ ئەهێنین و ئارەزوومەندانی ئەم باسە سەیری تەورات و کتێبە مێژووییەکان بکەن.

ئاری : - ئاریەکان ئەکرێن بەسێ بەشەوە ١- هیندیەکان ٢- ئەوروپییەکان (لاتینەکان، ئەڵمانی، ئۆسلاوی، (سەڵت)ەکان ٣- ئێرانیەکان (پارس – کورد) جگە لە مادەکان و ئاراراتیەکان. لە پاشماوە سەرچاوە دێرینەکانەوە بۆمان دەرئەکەوێ کە ئەو سێ هۆزەی باسمان کرد (کیندۆ، ئەوروپی، ئێرانی) کە نەتەوەی ئاری پێک ئەهێنن چوار هەزار ساڵ پێش لە دایک بوونی مەسیح بە شێوەی خێڵایەتی و بیابان گەڕی بەیەکەوە ژیاون.

هەندێک ئەڵێن لە ئاسیای ناوەڕاست هەندێکی تر ئەڵێن لە سەروی کەناری دەریای بەڵتیک بوون کە بریتیە(ئەسکەندەنافیا) برێکی تر ئەڵێن لە خواروی کەناری دەریای (بەڵتیک) بوون کە بریتی یە لە سەرووی (ڕوسیای بەشی ئەوروپا) هەرچەندە ڕای یەکەم نزیکە لە ڕاستی یەوە.

لەبەر ئەوەی باسەکەمان دەربارەی یطران و شوێنی کوردو پارسە ئەوانەی لە بەشی ئێران و ڕۆژ ئاوای ئێراندا ژیاون،واز لە بەشی هیندۆوو ئەوروپییەکان ئەهێنین.

بەندی چوارەم

دەربارەی رەگەزی ئاری و تیپیرەو هۆزەکانی

وشەی ئاری لەچی یەوە هاتووە ؟

وشەی ئاری لە دوو بەش پێک هاتووە (ئار) و (ی) کە لە زمانی کوردی و پارسی کۆندا یەک سەرچاوەن بە مانای ئاگر دێت. هەروەها وشەکانی (ئایر، ئاور، ئاهر، ئاهێر ئاتر، ئاگر) هەمووی لە شێوە زمانە کوردیەکاندا بە مانای ئاگر دێت کە ئێستاش هەر بەم مانایە دێت، لە زمانی فارسی کۆندا ئاگر بە مانای (هێر، ئاذر. ئاتر، ئاگر) هاتووە.

(هارا، هورید، هیدبر، ئازەربر، ئەوزەر، ئەوئازەر، ئازەرئاباد، ئازەر ئابادیان ئازار ئابادەگان، ئاگردار، ئاتراب، ئاتروپاتین، ئاترەباتەکیین، ئەوروپا). هەروەها لە دواییدا (ئاخگر، ئەستێر، ئاستارە، ئاهور) هەمووی ئەم وشانە لە (ئار) ە وەهاتووە کە ماناکەی (ئاگر) ە[1]. وشەی ئاری بە واتای ئاگری یا ئاگر پەرست دێت کە کۆی ئەبێتە (ئاریانی) یا (ئاگرپەرستان) چونکە ئەم کۆمەڵە ئاگر پەرست بوون پەیوەندیەکی بەتینیان لەگەڵ ئاگردا هەبووە. وەک چۆن (حامی) یەکان بت پەرست و سامیەکان زوا پەرست بوون. لە کۆندا بە ئەفغانستانیان ئەوت ئاریا چونکەزۆربەی دانیشتوانی ئەو وڵاتە ئاگر پەرست بوون. وشەی (هەرا، هەرات کە لە دوو هێزەوە وەرگیراوە بە مانای ئاگر دێت. وشەی (ئەهریمەن) کە لە دوو بەشی پێک هاتووە (ئاهر) و (مەن) یانی – شەریکی یەزدان کە هەموو کارەچاکەکان (ئاهۆرا) و کارە خراپەکان (ئەهریمەن) ئەیکات. وشەی (هاگریان) کە لە کتێبی – اول تواریخ الایام – فەسڵی پێنجەم دێری دەهرم وا هاتووە. بریتییە لەکۆمەڵی ئاگر پەرستان کە جیاوازن لە سامی یەکان. هاگر کە مانا عەرەبیەکەی – هاجر – ە لەوەوە وەرگیراوە. لێرەدا ئەوەمان بۆ دەر ئەکەوێ وشەی ئاری بەو کەسانە ئەوتراوە کە سامی و حامی نین مەگەر تەنها لەبەر ئەوە بووبێ کە

---

[1] (١) لەکتێبی ئاوێستا – هارا – ئاوی کێوی دەماوەندی ئێستایە کە لەو سەردەمەدا گرکان بووە.

ئاگر پەرست بوون ڕۆژو ئاگریان خۆش ویستوە ڕای ئەو کەسانەی کە بڕوایان بە تۆفانەکەی نوح هیە وایە کە نەوەی ئادەمیزاد سەرجەمی لە سێ کوڕەکەی نوحەوە پەیدا بوونەتەوە. ڕەگەزی ئاری لە نەوەی یافث - ە بەم ڕایە سپی پێستەکان لە بەرەی سامی و یافثین. ئەتوانین بڵێین سامی و ئاری هەر بە مانایەک دێت چونکە وشەی ئاری زیاتر باو بووە بە ئاگر پەرستەکانیان وتوە. زۆربەی مێژوو نووسەکان لە بڕیتی یافثی (ئاری)یان ناو بردوە. هەندێک ئەڵێن بەهۆی ئەوە کە لە ڕۆژهەلات دائەنیشن پێ یان ئەڵێن ئاریان یانی ڕۆژ هەلاتی. لە زمانی فەرەنسایی بە ڕۆژهەلات ئەڵێن (ئارین) ئەمە ئەقڵ گیر نییە و بڕوای پێ ناکرێ. لەوە ئەچێ ئەمە بە تەنها بە خەڵکی ئێران بو ترێ بەلام ئەو ئاریانەی کە کۆچیان بەرەو هیندو ڕوسیاو ژاپۆن کردوە ئاگرێتەوە، چونکە ئەمانە لە ڕۆژهەلاتەوە کۆچیان نەکردۆتە ئەو شوێنانە، یا ئەبێت ئەوانە ئاری نەبن، ئەمەش پێچەوانەی ڕاستی یە لەگەڵ ئەوەشدا زۆربەی مێژوو ناس و زانا ڕەگەز ناسەکان بە ئاری ناویان ئەبەن، هەندێ نووسیویانە لە زمانی سانکریت و ئاوێستا وشەی ئاری بە مانای نەجیب و خو ڕەوشت جوان دێت، هەروەها لە کتێبی (منوشاستر) کە کتێبی دینی هیندەکانە (ئاریاوەرت) بە مانای هیندوستان هاتووە یانی ولاتی ئاری ولاتی نەجیب بەشەرفەکان. هەرچەندە ئەمەش بەهەڵە ئەزانرێ چونکە ئەگەر هیندوستان ولاتی ئاریەکانەو ئاریاوەرتیان پێ وتوە یانی ئاگر پەرستەکان لەم جیگایەدا نیشتە جێ بوون، کەوابوو دانیشتوانی دەرەوەی هیندوستان ئەبێ ئانەجیب و وەک ئەوان نەبن، ئەمەش دیسانەوە هەڵەیەو جێ ی بڕوا نی یە. ئەتەوەی ئاری کە ئەمڕۆ گەورە ترین میللەتی جیهانن. پێش بلاو بوونەوە و کۆچ کردنیان لە ئاسیای ناوەڕاست بووبێ کە زاناکانی ئاسەوار نووسیویانە. ئەم ئەتەوەیە (٢٤٠٠) پ ز کە بە ڕای تۆفانیەکان لەسەردەمی نوحدا لە ئەنجامی ڕوداوێک کە بۆمان ڕوون نی یە دوو چاری بلاوبونەوەو کۆچ کردن بوون. پاشماوە دێرینەکان وا نیشان ئەدەن کە بەشێک بەرەو (دۆڵی پێنج ئاو)ی هیندستان سەرەو خوار بوونەتەوەو بلاو بوونەتەوە کە ڕەگەزی هیندیەکان لەم کۆمەڵەن. بەشێکی تریان بەرەو لای یونان و ڕۆم مەقدۆنیا ڕۆیشتوون و لەوێ جێ گیر بوون کە هۆزەکانی (گورگ، لاتین، ئارناوت) لەم کۆمەڵەن. بەشێکی

بەرمو ڕۆژ ئاوا ملیان ناوە [7] ئەمانە بوون بە دوو دەستە دەستەیەکیان لە ڕێگەی (مەرو) (خۆراسان) موە بەرمو لای (مازەندەران) و کەناری دەریای خەزەرو ناوچەی ئازەربایجان و لوڕستان و ئەرمەنستان [8] کوردستانی ئەمڕۆ تا ناوچەی شامان (سوریە وکەناری دەریای سۆی و ڕۆژئاوایی بڵاوبوونەتەوە). هۆزەکانی ڕۆژ ئاواو مادەکان کە بریتین لە (خەزەر، گیل، دیلم، کورد، لوڕ، چەرکەس، ئەرمەن، ئابازە، ئەلبان) لەم کۆمەڵەن. دەستیەیەکی تر لەم کۆمەڵە ڕەوە ئەفغانستان و گورجستان و وڵاتی پارس کە لە کۆندا بەپێ ی نووسراوەکانی هێرۆدۆت (سفن)ی [9] پێ ئەوەتری. هاتوون تا کەناری، دەریای عومان بڵاو بوونەتەوە م هۆزەکانی (ئەفغان، بلوچ، گورجی، کرمان، پارس) لەم کۆمەڵەن.

بەشێکی تریان هەر لەو جێگایەداو لە دەورو بەری ئاسیای ناوەڕاستدا ماونەتەوە کە بریتیە لە (سیستی و ئۆسلاوی) یانی (سەقالیبی وسەگری، سیک (سکای) — تۆرانی.

ئەم کۆمەڵە ماوەیەکی زۆر گەڕۆک و کۆچەر بوون. ئەیان توانیوە شوێنێکی تایبەتی بۆ خۆیان هەڵبژێرن و دەوڵەتێک بهێنن تا لە ئەنجامدا بەرمو وڵاتی ئێرانی ئێستا کشاون، ئاریە ئێرانیەکان کە چێگای باوو باپیریان بووە لەم شوێنانە دەریان کردون و شەڕو شۆڕێکی گەورە لە نێوانیاندا ڕووی داوە.

---

[7] لێرەدا ڕۆژ ئاوا بە مانای ڕۆژ ئاوای ئاسیای ناوەڕاست دێت کە بریتی یە لە (بەڵخ) بەڵام ئەم ناوچەیە بەنیسبەت دانیشتوانی ئێرانەوە دەبێتە ڕۆژ هەڵات.

[8] هەندێک ڕایان وایە کە دانیشتوانی ئەرمەنستان و کوردستان ئەمڕۆ لە لای کەناری دەریای بەڵتیکەوە بەرمو قەفقاس هاتوون لە چیای (جودی) یانی ئارارات هاتوونە خوارەوە لە ڕۆژ هەڵاتەوە تا کەنداوی عەرەب لە ڕۆژ ئاوا تا کەناری دەریای سپی بڵاو بونەتەوە.

[9] لەوە ئەچێ وشەی — سفن — لە - یفن — موە هاتبێ کە لە ئەوەی دەورو بەری دەریای عومان. ئەم کۆمەڵە لێرەدا ژیابن لە پاشدا بەسەریاندا سەرکەوتوون و دەریای کردون.

بەندی پێنجەم

دەربارەی نەتەوەو هۆزەکانی ئاری

نەتەوەو هۆزەکانی ڕەگەزی گەورەی ئاری بە شێوەیەکی گشتی بریتی بە لە (ئەنردان، لاتین، جەرمەن، ئۆسلاو، سلت، های، بلاج چەغزی، ئابادیان، ئەزتادیان، ئاجای، ماد، پارس).

١- ئەنردان – بریتین لە هیندەکان و دانیشتوانی ناوچەی سەندو پێنج ئاو سیک و لشمیر.

٢- لاتین – پێک هاتوون لە فەرەنسی، ئەسپانی و پرتغالی و ئیتالی و ڕۆمانی.

٣- جەرمەن : لە هۆزەکانی ئەڵمان و ئینگلیز سایکس و ئەسکندنافیا و گورگ پێک هاتوون[10].

٤- ئۆسلاو – بریتین لە ڕوسەکانی پۆلەندا – لەهستان و سرب و چیکی.

٥- سلت – پێک هاتوون لە بۆمیەکانی ئەوروپای ڕۆژ ئاوا.

٦- هایی – ئەمانە ئەرمەنەکانن کە - ئارارات – یشیان پێ ئەڵێن.

٧- بلاج – لە دانیشتوانی بەلچیکا و بولغاریا پێک دێن.

٨- چەغزی – بەشێکن لە ڕووسەکان و سەقالیبەکان [11] کە لە سەمەرقەندەوە بۆ ئەو ناوە کۆچیان کردووە[12]. کە سەگلاوی یا (سوغدی) شیان پێ ئەڵێن.

---

[10] جەرمەن بە مانای ئازاو دلێر دێت.

[11] (٢) سەقالبینیەکان بە مانای موو زەردەکان دێت کە بە هۆزی (سیت) بەناو بانگن یانی ڕوسەکانی ڕۆژ ئاوا. ئەمانە کورد پێ یان ئەڵێن (سەگلاوی).

[12] سەمەرقەند- عەرەب پێدەڵێ جامورکەند - ناوێکی تورکیە یانی قەڵای گلێن بە پێچەوانەی تاشقەند کە بەمانای قەڵای بەردین دێت.

٩- ئابادیان : كە ((ئابادانیشیان) پێ و تون ئەمانە بریتین لەو ئاریایانەی
كە بە ناوی ئابادی گەورە ناو یەبرێ واتا مەهاباد.

مەهاباد " ئاباد " یەكەم پەیامبەری ئاسیای ناوەڕاست بووە كە پایتەختەكەی لە دەورو بەری – بەڵخ – دابوە. كتێبی – دەساتیر – بە كتێبی پیرۆز ئەزانن ورەفتاری پێ ئەكەن. لەم كۆمەڵە تەنها چەركەسیەكانی قەفقاس ماونەتەوە. لە زمانی كلدی – ئابادیان – ئابەتیانە - لە دوایدا بوە بە ئابەتین و یافث بوە بە - ئابت – مەبەست لە وشەی – ئابتین – باوكی فەرمیدونە كە ناوی ڕاستی خۆی – ئاتوش – ە كە كلدانیەكان پێ یان وتون.

دوا پاشای ئەم زنجیرەیە - ئاباد – ئازاد بووە كە بە دەستی – ئەماردەكان – یاتی نەوەكانی – بنی كوش – كوژراوە[١٣].

١٠ – ئادیان : - كە ئازادیانیان پێ وتوون. ئەمانە لەو ئاریانەو كە ڕەچەڵەكیان ئەچێتەوە سەر ئازاد ئابادان – واتا – مەهاباد – وەك وتمان بە دەستی ئەمارد كوژراوە.

١١- ئاجامی – ئامانە بریتین لە ئاریەكانی بنەماڵەی " یاسان جام " كە دەگەڕێتەوە سەر " شاری مەهبول " لە زنجیرەی یاسانیەكان[١٤]. عەرەب وشەی ئاجامان كردووە بە " عەجەم ". ئەم هۆزە " گوڵ شاییە "

---

[١٣] لەتەوراتدا بەشی نۆهەم ئایەتی (٨) نووسراوە ئەمرود كوڕی كوڕش كوڕی حام كوڕی نوح ئەمرودیەكان لە خاكی شەنعار – یانی بابل و جزیرەی عەرەب بوون تاولاتی ئەفریقاش بڵاو بوونەتەوە. ئەمردودیەكان بەیاخی بوون و وەحشی گەری و كوشتار بەناوبانگ بوون. هەر بەم بۆنەیەوە پێ یان وتون – جبار – ئەمانە ڕەفتاریان لە ڕەفتاری وەحشی چوە. لەبریتی كڵاو كەللە سەری گایان لەسەر ناوە. لە بریتی پالتۆ پێستی پڵنگیان لەبەر كردوە، ئەمە شێوەیەكی ترسناكی وەرگرتوە بۆیە پێ یان وتوون " دێو " و بە پاشاكەیان وتراوە " خدێو " یانی خوای دێو.

[١٤] مێژوو نوسە ئێرانیەكان زنجیرەی پادشاكانی ئێران تا یەزید گوردی كوڕی شەهریار بەم شێوەیە باس ئەكەن : -

١- ئابادیەكان : - لە ئابادی گەورەوە دەست پێ ئەگات " ئەماباد "

٢- جیتەكان : - ئە جێ ئافرامەوە دەست پێ ئەگات

٣- لوڵ شاییەكان : - یا " شایی یەكان " سەرتایان لە - گلیوشادە - ە وە دەست پێ ئەكات.

کانیشیان پێ وتون، چونکه به ڕەگەز دەچنەوە سەر " گلیوشا " که بابه گەورە یانه " شاها " له پارسی کۆندا به مانای (سەروەر) یا (خواوەند) یا (دروست کاری جیهان) دێت.

پێش دادیەکان که له (کەیومەرس) وەدەست پێ ئەکەن و له نەوەی یاسان نەجەمن " نەجەمی " شیان پێ ئەوتری.

پاش ئەوی یاسان ئەجەم ئەمرێت کەسێکی وا نەبووە جێگای بگرێتەوە و شیاوی فەرمانڕەوایی بێت، بۆیە ماوەیەکی زۆر ولاتی پێش دادیەکان تووشی گیرو گرفت و ئاڵۆزی بووە. زۆری خەڵکەکەی به کۆمەڵ چوونەتە نزیک شاخ و پێکەوە ژیاون لێرەدا " ملوک الطوائف " دروست بووە.

ساڵی — ٢٢١٨ — (پس از هبوط) (١) پاش هاتنه سەر زەوی ئادەم هەر له نەوەی خۆی کەیومەرس فەرمانڕەوایی گرته دەست به هۆی زیرەکی و ئازایی و هوشیاری خۆیەوە توانی وردە وردە خەڵکی بگەڕێنێتەوەو له دەوری خۆی کۆیان بکاتەوە. سەرەتای فەرمانڕەوایی کیان، هاخامەنشینیەکان، پارس، سلۆکید، ئاشکانی، ساسانی ". به پێ ی نووسین ئەم ڕێک خستنه وا دەرئەکەوێ که شێوەی نووسینی مێژوو نووسە ئێرانیەکان دروست تر بێ.

٤- یاسانیەکان : - له " یاسانەوە دەست پێ ئەکات.

٥- پێش دادیەکان :- له کیومەرسەوە دەست پێدەکات.

٦- کێن - لەکەیقوبادەوە دەست پێدەکات.

٧- ئاشانیەکان :- لەئەسکەندەری رۆمەوە دەست پێدەکات.

٨- ساسانیەکان :- لەئەردەشیرەوە دەست پێدەکات.

بەلام مێژوو نوسە یۆنانی و فەرەنساییەکان، بەم شێوەیە نوسیویانە :

"ئابادیەکان، پێشدادیەکان، مادنوشیەکان، ئاپاتیەکان، فترت" ملوك الطوائف" کیان، هاخامەنشینیەکان، پارس، سلۆکید، ئاشکانی، ساسانی" بە پێی نوسینی ئەم ڕێکخستنە وا دەردەکەوێ نووسینی مێژوونوسە ئێرانیەکان دروست بێ

کەیومەرس لە ساڵی (٣٣٤١) ی پ ز دەستی پێ کردووەو[15] ئەو یاساو دادوەریانەی کە لە پێشدا مانایادا لە کتێبی دەساتیردا نووسیویەتی ئەم هات گرنگی پێ داو تازەی کردەوە. بەم شێوەیە سەردەمی کەیومەرس بە سەردەمی، پێش دادیەکان ناسراوە. فیردەوسی ئەڵێت : -

تحسین خدیوی کە کشور کشود	سرتا جدارار کەیومرس بود
چو بنشت برتخن بنها دتاج	بیندا خت از مرد دهقە خراج

پایتەختی کەیومەرس دەماوەندبووە، لە سەردەمی خۆیدا دروستی کردوە. پاش ئەوەی گەیشتۆتە تورکستان شاری _ بەڵخ) ی دروست کردوە. (قاضی ناصر الدین بیضاوی) ئەڵێت شاری (ئەستەخەر) یشی دروست کردوە. نووسەری کتێبی – غنیە - ئەڵێ کەیونەرس – گومری کوڕی یاخت کوڕی نوحە کە عەرەبەکان بە عامر – ناوی ئەبەن،. (ابن خلدون) لە بەرگی دوو لاپەڕە (١٥٥) هەمان ڕای هەیە. مێژوو نووسان لەسەر ئەو ڕایەن کە کەیومەرس ساڵی (٢٢١٨) پس از هبوط لەدایک بووە گومر و کەیومەرس هەردوو ناوەکە لەیەکەوە نزیکن تەنها پیتی (س) لە کۆتاییدا زیاد کراوە ئەوەش لە لایەن یونانیەکانەوەیە ئەبێ ئەوەش بزانین کە - کەیومەرس – کوڕی یاخت جۆی نیە بەڵکو یاخت بە بابا گەوەری ئەزانرێ کە چەند ئەوەیەک لە نێوانیاندا هەیە.

١٣ – مادایان – بریتین لەو ئاریانەی کە لە ئەوەی (ماد) ی کوڕی یاخت کوڕی نوح – ن، هۆزەکانی (کورد، ئەلوار، گیلان، دەیلم، خەزران، لەم بەرەیەن، وشەی مادا لە سەدەی نۆهەمی پ ز بلاوبوەوە بەڵام وشەی کورد زۆر لەو کۆنترە هێرۆدۆت ئەڵێ مادەکان لە بنەڕەتا لە ئەوەی – ناری – ن. مێژوی پیرنیا لاپەڕە ٤٩ وەنووسەری نخبە الازهریە ل ١٣٦ ئەڵێت مادەکان بریتین لە پارس ی کۆن کە عەرەب پێ یان ئەڵێن عەجەم – ناجام -. ئەگەر ئەم وتەیە ڕاست بێت ئەبێت

---

[15] ئەمە مێژوویەکی گەلێ کۆنە کە زۆر پێشتر بەکار هاتووە. پس اس هبوط – لێرەدا ڕوون نیە مەبەستی نووسە پاش دروست بوونی ئادمە یا پاش نیشتەوەی لافاوەکەی نوح – ە. " وەرگێڕ "

مادایان له بەرەی کەیومەرس بەڵام وشەی ماد خۆی هاوار نەکات کە لە خەزەر، تەبەت، دەیلەم، جەرامقە[16] لە ناوەی ئاشری کوڕی سام ن کە ئەمانەی هەمووی بە سامی داناوە لە کاتێکدا ئاری بوونی جێگای گومان نی یە.

١٢ – پارسەکان بریتین لەو ئاریانەی کە لە وڵاتی – سفن – یانی پارس نیساتو کەناری دەریای عومان و ڕوباری ئەهواز جێگیر بوون. ڕای مێژوو نوسانی پارس وایە کەپارسەکان لە نەوەی مادی کوڕی یاخت کوڕی نوح ن.لێرەدا (بەی هەقی) و (ابن خلدون) یەک نەگرنەوە لەوەی کورد و فارس هەموو هۆزەکانی تری ماد بران[17].

بەڵام لێرەدا بۆمان دەر نەکەوێ (بەی هەقی) لە نووسینەکانیدا هیچ بەڵگەیەکی نی یە کە مادەکان نەوەی ئاشورن چونکە ئەمڕۆ جێ ی گۆمان نیە کە کورد و فارس هەموو هۆزە مادەکان لە ڕەگەزی ئاری – ن

هەندێک وتویانە وشەی ڤارس لە پارسی کوڕی عامروی کوڕی یاختی کوڕی نوح موە هاتوە (عامور – کەیومەرس) بە عاموری کوڕی بێت جێ ی گومان نی یە کە پارسەکان لە ڕەگەزی ئارین[18]

---

[16] جەرامقە - بریتین لە دانیشتوانی موسڵ کە لە دێر زەمانەوە لەوێ بوون.

[17] ابن خلدون ل ١٥٥

[18] برهان قاطع بەرگی یەک ل ٤ دیباجە

بەشـــــــی دووەم

دەربارەی کورد کوردستان

بەندی یەکەم

پەیدابوونی کورد

وەك باسمان کرد بەپێی سەرچاوە مێژوویی و پاشماوە دێرینەکان بۆمان دەرکەوت کە کورد لەنەژادی ئارییە و لە رەگەزی(هیندو ئەوروپی) یە.

لە سەردەمێکی نەزانراوا یانی چەند هزار سالێك پێش زاین بەرەو کوردستانی ئێستا کۆچیان کردوە کەئەکەوێتە خواروی ئەوبەستانەوە و بە کوردستان ناو ئەبرێ. هۆزەکانی کورد لە رۆژهەلاتە وە بە درێژایی روباری دیجلە لەرێزە چیاگانی زاگرۆس تا کە نداوی عەرب و کەناری دەریای عومان رۆیشتون لەرۆژ ئاواوە بە درێژایی روباری فورات و کۆمەلە شاخی – تۆرسب – تا سوریاو شام و کەناری دەریای سپی بلاو بوونە تەوە.

وەك بۆمان روون بۆتەوە ئەم هاتنە شەپۆلە یەك لە دوای یەك بوەو یانی بە قۆناغ ولە چەند کاتێکدا نەك بەسەر یەکەوەو لە یەك کاتدا. لێرەدا بە تەواوی بۆمان روون نییە کە لە کوێ وە هاتوون. برێك لە مێژوو نووسان ئەلێن کورد لە خواروو یا لە سەرووی دەورو بەری دەریای بەلتیکە وە یەکسەر بەرەو قەفقازو ئەرمەنستان هاتوون و لە شاخەکانی(جودی)(ئارارات) ە وەسەرەو خوار بوونەتەوە. لە رۆژ هەلاتەوە تا کەناری دەریای عومان و لە رۆژ ئاواوە تاکەناری دەریای سپی بلاو بوونەتەوە. هەندیکی ترلە مێژوو نوسان ئەلێن کورد لە رۆژهەلاتەوە یانی ئاسیای ناوەراست بەرەو خواروی دەریای خەزەر هاتوون[19] وردە وردە بەدرێژایی زنجیرە شاخی زاگرۆس و دەورو بەری دیجلە بلاو بوونەتەوەو تا نزیك دەریای سپی رۆیشتوون. هەروەها بەشێك لەناوچەی (وان) یش جێگیر بوون کە پاشماوەی دێرین و مێژینەیان لەم ناوچەدا جێ هێشتوە کەنیشانەی دەسەلاتداری و فەرمانرەوایییانە. پرۆفیسۆر مینۆرسکی ئەلێت : - لەوانە یەکورد لەرۆژهەلاتەوە یانی ئێرانی ئیستاوە هاتبن بەرەو رۆژ ئاوا تا لە کوردستانی ئیستادا جێگر بوون. لەونەیە لەگەلْ خۆیاندا یا لەکاتی هاتنیاندا تووشی کۆمەلێك بووبن

---

[19] دەریای خە زەر یانی دەریای مازەندرانی ئیستا

بەناوی – كاردۆ – كەئەم كۆمەڵە لە پاشدا تێكەڵاوی كوردە تازەكان بوون. وا دەر ئەكەوێ ڕۆیشتن و بڵاو بوونەوەی كورد لەسنووری ئێستایان تێپەڕیان نەكردوە، چەند هۆیەكی سروشتی و ڕامیاری ڕێی لێ گرتبن كەئەمانەن.

١- لەسەرەوە دەریای مازەندران(خەزەر) و چیاكانی ئارارات.

٢- لەخوارەوە دەریای عومان و دەوڵەتی عیلام.

٣- لە ڕۆژ ئاواوە دەوڵەتی(سۆمەرو ئەكەد) و لەم لایشەوە دەریای سپی هۆیەی كی تر گل خواردنەوەیان بووە.

وتمان دەوڵەتی(سۆمەرو ئەكەد) لەبەرئەوی مێژووی كورد بەپێی پاشماوە دێرینەكان لەمێژووی(كلدان، ئاشور، پێش داد)ی كۆنترە. ئەو پاشماوەو بەڵگانە نیشانمان ئەدەن كەچەند هۆزێك لەهۆزە بنچینەییەكانی كوردكەبریتین لەهۆزكانی(لۆلۆ، گوتی، كاسی، هۆری) كەلە ڕیزە شاخەكانی زاگرۆسدا نیشتەجێ بوون لەگەڵ هۆزەكانی(سۆمەر، ئەكەد، عیلام) هاوسێ و هاوپەیمان بوون. تا ئەم كاتەش ناوی(كلدەو ئاشور) لەئارادا نی یەو كەیومەرس یەكەم فەرمانڕەوای پێش دادیەكان

كەزەردەشتیەكان بە(ابو البشر) ناویان ئەبرد هێشتا لەدایك نەبووە. هەر بەپێی ئەم ڕایەنە توانین بلێین هاتنی كوردەكان و بڵاو بونەویان بۆ ئەم جێگای ئێستا زۆر پێشترە لە هاتنی پێش دادیەكان بۆ وڵاتی پارسی ئیستا. هەرچەندە ڕاو بۆچوونی زۆر هەیە دەربارەی كورد لە ڕۆژهەڵاتە وە یالای ژوورووەوەهاتبێ، لەهەر لایەكیانەوە هاتبێ جێی گومان نیەڕاستە. لای ژوورووەوە بەرەو شاخەكانی ئارارات و لەوێشە وە بەرەو خوار بوونەتەوە بە دووبەش. بەشێكیان لەدەورو بەری فورات وبەدرێژایی شاخەكانی تۆرس تا كەناری دەریای سپی ی سوریا شام بڵاو بونەتەوە. بەشەكەی تر بەدرێژایی ڕیزە چیاكانی زاگرۆس دەوری دیجلە و تا كە نداوی عەرەب و كەناری دەریای عومان ڕۆیشتوون، یاخود لەبەشی ڕۆژهەڵات یان ئاسیای ناوەڕاست بە رەو ڕۆژئاواو خواروی دەریای مازەندەران وناوچەی ئازەربایجان و ناوچەی ئەسفەهان هەمەدان و كرماشان و لوڕستان جێ گیر بوون بەشی یەكەمیان یاخود ئەوانەی لای سەرەوە هاتوون پێ یان وتون – گودی – یا –

گوتی – یانی خەڵكی شاخی جودی – ئارارات – كەعەرەب پێ یان ئەڵێن – جودی – بەشی دوەم پێ یان ئەوتن(كورتی – كوردی) لە پاشدا پارسەكان پێ یان وتون – سیرتی

[20] وەك هێرۆدۆت ئەڵێت لەسەدەی نۆهەمی پێش زاین خۆیان ناو ناوە(ماد)(مادی گەورە)(مادی پچووك – سەردەمی کەیقوباد. لەسەدەی نۆهەمی پێش زاین فەرمانڕەوای ئاشورەکان(سە لمانانزاری دووم) لە گەڵیاندا کە وتۆتە ناکۆکی.

زۆربە ی مێژوو نووسە کان بە شی یەکەمی کورد ناو ئە نێن(کوردی ڕۆژ ئاوا) یا(ئاراراتی) بە شی دووم ناو ئە نێن(کوردی ڕۆژ هە لاتی یا(مادایان).

پروفیسۆر مینورسکی – هە ر ئەو ڕایەی سە رەوی هەیە ئێمەش بەهەمان شێوە ئەڵێین بەشی یەکەم یانی(کوردی ڕۆژ ئاوایی) یا ئارارتی و بەبەشی دووم ئەڵێن (کوردە ڕۆژهەلاتیەکان یا(مادایان).

تا ئیستا ڕوون نی یەئەم دوو کۆمەڵە کامیان زووتر هاتوون بەلام لەمێژووی(سۆمەرو ئەکەد) بەشی یەکەمیان زیاتر باس ئەکرێت.

بڕێك لە ڕۆژهەلات ئاسەکان هاتنی دووم لەسەدەی دەیەمی پێش زایین ناو ئەبەن.

ئەگەر ئەم ڕایەڕاست بێت ئەوا جێ ی گومان نی یەکە(گوتیەکان) یانی ئاراراتیەکان لە پێش(کورتیەکان) یانی ڕۆژ هەلاتیەکاندا هاتوون.

---

[20] سیرتی بەهۆی ئازایەیی و درندەیی و ئازاردانی خەڵك و بە دەستەلاتی‌انەوە پێ یان وتون سیرتی کە(سرت) لەهەورامانی دا بەمانای(درك) دێت.

بەندی دووەم

دەربـاری رابووردوی کورد- بەشێوەیەی گشتی

بەڵگە مێژوویی و پاشماوە دێرینەکان وا دەری ئەخەن کەکورد بە پێنج سەردەم دابش ئەبێت.

١- سەردەمی پێش مێژوو : لەچەند هەزار ساڵی پێش زاینەوە تا ساڵی(٣٦٠٠) پ ز کە فەرمانڕەوایی " ئەرامسین کوری سارگۆن " ی یەکەم بەدەستی(گوتی) ئاراراتی لەناوچووە لێرەوە زنجیرەی فەرمانڕەوایی(گوتی) دەست پێ ئەکات کەزیاتر لەدوو سەدە پێش(سۆمەرونەکەد) فەرمانڕەواییان کردوە. تا ئێستا بەڵگە ی روون و ئاشکرامان نی یە.

٢- ساڵی(٣٦٠٠ تا ٨٥٣) پ ز یانی سەردەمی کورد لەگەڵ(سۆمەر، ئەکەد، کلدی، ئاشور، عیلام) لەکاتی فەرمانڕوایی(ئەرامسین) تا پەیدا بوونی کەیقوبادی کورد(سەردەمی دروست کردنی دەولەتی ماد) کە پارسەکان لەم کاتە دا بەشێك بوون لەماد.

٣- ساڵی(٨٥٣-٥٥٠) پز سەردەمی فەرمانڕەوایی مادەکان تا پەیدا بوونی کەیخوسرەوی گەورە(سیروس الاعظم) دەولەتی ئێران لەسیروسەوە دەست پێ ئەکات کەمادەکان لەم کاتەدا بەشێك بوون لە دەوڵەتی ئێران.

٤- لەساڵی(٥٥٠) پ ز تا سەردەمی ئیسلام - لەسەردەمی کەیخسرەوی گەورە تا پچرانی کوردەکانی رۆژ ئاوا لەئێران. لەم کاتەدا کورد جار جارە فەرمانڕەوایی گرتۆتە دەست بەلام زیاتر ژێر دەستەبووە.

٥- کورد لەسەردەمی ئیسلام بەدواوە(لێرەدا باسەکەمان تەنها لەسێ دەورەدا درێژە پێ ئەدەمین کەدەورەی دوەم، سێ یەم ، چوارەم .

کورد لە(٣٦٠٠ – ٨٥٣) پ ز

لەسەردەمی فەرمانڕەوایی(سارگۆنی یەکەم)ی ئەکەد هیچ باسێك دەربارەی هۆزە کوردەکان نەبوە بەلأم کاتیٚ(نەرامسین)ی کوڕی فەرمانڕەوایی گرتە دەست پەیوەندی پەیدا بوو لەنێوان ئەکەدو کوردەکاندا. لەسەرەتای سەدەی(٣٦) پ ز نەرامسین شەر بەهۆزی(لۆلۆ) ئەگێڕیٚ و بەسەریاندا زالٚ ئەبێت. پاش ماوەیەکی کەم(نەرامسین) بەدەستی(گوتی) یەکان کەهاوڕەگەزی لۆلۆکانن تیا ئەچیٚ و فەرمانڕەوایی بابل(سۆمەر و ئەکەد) ئەکەوێتە دەست(گۆتی). لەسەردەمی فەرمانڕەوایی(گۆتا) پێنجەم فەرمانڕەوایان(عیلأمە) کانیش ئەکەونە ژێردەستیانەوەو دەبنەباج دەر. لێرەدا بۆمان دەرئەویٚ لە سەردەمی سارگونی(یەکەم دا و پێش ئەویش کورد هەبووە بەلأم لەبەرئەوەی ناکۆکی و بەربەرەکانی نەبووە لەنێواندا لەمێژووی(سۆمەر و ئەکەد) داباسی نەکراوە. پێش نەرامسین لۆلۆکان لەسەردەمی سارگۆنی یەکەمدا فەرمانڕەوا بوون، کە(لاسیراب) فەرمانڕەوا بوە لەو کاتەدا. پرۆفیسۆر- سپایزاریش - هەمان رای هەیە[21]. لەکاتی هاتنی سارگۆنی دوەم(٢٨٠٠)پ ز کۆتایی هاتووە بەفەرمانڕەوایی گوتی و لەولأتی بابل دەری کردون هەتا گێڕاونیەتەوە بۆ بناری زاگرۆس، شوێنی پێشوی خۆیان. ولأتی مادەکانی داگیر کردوەو هەموو(مادستان و کوردستان)ی خستۆتە سەر بابل و ماوەی سیٚ سەدە – مادو کوردیانی (رۆژهەلأتی و ئاراراتی) باج دەری بابل بوون { لێرەدا دەرئەکەویٚ کەمادەکان لەسەدەی(٢٨)ی پ ز لەناوچەی مادستان بوون } /. سالٚی(٢٥٠٠)پ ز لە کاتی وەرگرتنی فەرمانڕەوایی – چعاك – پێش دادیەکان یانی(ماد + کورد) باجیان بە کلدانیەکان داوە تا لەئەنجامدا – چعاك – دەستی بەسەرا گرتوون.(دونگی) فەرمانڕەوای سۆمەر لەسالی(٢٤٥٠)پ ز هێرشی کردۆتە سەر عیلأم و لۆلۆکانی خستۆتە ژێر دەسەلأتی خۆیەوە. لەسالیٚ(٢٢٥٨)پ ز کە دەولەتی ئاشورپێك هات تا سالٚی(٢١٩٢) پ ز بەهیچ جۆرێك باسی کورد نەکراوە. ئەرۆژهەلأتی و ئەئاراراتی بەلأم کەیومەرس سالیٚ(٢٣٤١)پ ز دەولەتی پێش دادی پێك هێناو شاری دەماوەندی کردۆتە

[21] مێژوی کۆنی رۆژهەلأتی نزیك ل ١٨٦ وە هومەکانی مێسوپۆتامی ل ٩٩.

پایتەختی خۆی دەورو بەری سالی(٢٦٠٠)پ ز زوحاك لەبابلەوە سوپای بۆسەر پیشدادیەکان هیناوەو لەدەو روبەری شاری(ئەستەخەر)ی پارس لەگەڵ جەمشیدی فەرمانڕەوای پیش دادی بەیەکدا هاتون لەئەنجامدا بەسەریای کەوت وفەرمانڕەوایی جەمشیدی پیش دادی کۆتایی هات. لەسەردەمی فەرمانڕەوایی " کۆدۆ ناخۆنتا "ی یەکەم فەرمانڕەوایی عیلامەکان کەبەسەر زوحاکدا سەرکەوتن. توانیان کۆتی دیلیەتی بیچڕن بەیارمەتی فەرمیدونی پیش دادی و کاوەی مادی سالی(٢١٩٢)پ ز سالی(٢٠١٨)پ ز فەرمانڕەوایی ئاشوروکلدەکان – نینە – لەشکریکی گەورەی هینایەسەر ولاتی مادو فەرمانڕەواکەی گرت و لەسیدارەی داو هەتا دەوروبەری شاری –بەلخ –ی گرت. بەلام نەیتوانی قەلای شارەکەبگریٔ تا لەپاشدا شەمەی(سەمیرامیس) گرتی. لەنیوان هۆزەکانی ئاسیای ناوەڕاست لەکەناری رۆژهەلاتی دەریای رەش چەند بەگژدا چونیکك روویدا لەنیوانیاندا لەسەدەکانی(١٨، ١٩)ی پ ز لەم کاتەدا هیزیکی بچووك لەرەگەزی ئاری(هیندو ئیرانی)، لەلای سەرەوە پەیدا بوو تا رۆژ ئاوای کوردستانی ئیستا هاتن و جیٔ گیر بوون. خاوەن دەسەلاتیك بەناوی(میتانی) یەوە دەولەتیکی پیك هینا کەپایتەختەکەی لەنزیك رووباری خاپورەوە بوو، رۆژ هەلات ناسەکان ئەلیٔن وئەم کۆمەلەش کوردن. لەدەورو بەری سالی(١٧٦٠)پ ز کوردەکانی(کاسی) لەگەڵ هۆزە هاورەگەزەکانی خۆیان(گوتی – لۆلۆ) لەژیر فەرماندەی(خاندیژ)ی کاسی لەشکریکی گەورەیان بۆ سەر ولاتی کلدانەکان هیناوداگیریان کردو دەولەتیکی بە دەسەلاتیان لە(لاگاش) دامەزراندا کەبە دەولەتی(کاردۆینا) بەناوبانگ بووە یانی دەولەتی کوردەکان. کەشەش سەدە بەردەوام فەرمانڕەوا بوون لەو کاتەدا ولاتی ماد لەژیر سایەی دەولاتی ئاشوردا وئەژیاو باج دەریان بوون بەلام لەنزیك شاری(بەلخ) دەولەتیکی بچووك لەژیر دەسەلاتی(تووسە) ناویکدا کەیونانیەکان – دیوکس – یان پیٔ وتوە باجی نەداوەو سەربەخۆ بوون. ئەو تووسەیەنە(تووسەی کوڕی فەرییەرزی مادی)یەکە کەیقوباد فەرمانڕەو بوە نە(تۆش کوڕی نەوزەر)ە. لەسەدەی(١٦)پ ز میتانی یەکان فەرمانڕەوایی هەموو کوردستانیان کردوە لە رۆژ هەلاتەوە تا(ئارپاخا) یانی کەرکوکی ئیستا و سنووری ولاتی ئاشوورو دەشتی هەولیر. ئەو پاشماوە دیرینەی کە لە ساری کەرکوك دۆزراوەتەوە میژووی فەرمانڕەوایی میتانی ئەگیڕنەوە سەدەی(١٥- ١٦) پ ز وا دەرئەکەویٔ دانیشتوانی

کوردستانی ڕۆژهەڵات باج دەری دەوڵەتی کلدانی و ئاشوور بوون. لەم سەردەمەدا ئاژاوەو دووبەرەکی و ناکۆکیەکی بەتین لەکوردستاندا بووە بەڵام لە ڕووژی ئاین و خوو ڕەوشتی کۆمەلایەتیەوە یەك بوون. سەرەتای سەدەی(١٤) پ ز میتانیەکان هێرش دەکەنە سەر(هیتی) یەکان لە سوریا بەهۆی شەڕوشۆڕی ئەمانەوە وردە وردە دەسەڵاتی ئاشورریەکان پەرە ئەسێنێ.(ئادادنێراری) فەرمانڕەوای ئاشور سالی(١٢١٠ – ١٢٨١) پ ز ئەنووسێ سوپای(کاس – گوتی – لۆلۆ سۆباری) م شکاند.(پاشماوەیەکی دێرین)(سەلماتازاری یەکەم) فەرمانڕەوای ئاشورەکان سالی(١٢٨٠) پ ز لەگەڵ گوتیەکان بەیەکدا هاتووە. هەروەك خۆی ئەڵێ دەری سەریەکی زۆری بە سەردا هێناون. بەهۆی هێرشی یەك لەدوای یەکی عێلامەکانەوە بۆسەر خاکی بابل و پەل بلاو کردنەوەی ئاشور وردە وردە دەوڵەتی گاردۆنیای کوردی لاواز بووهە. لە سەردەمی فەرمانڕەوایی " تەگلاس نین "ی ئاشوردا سالی(١١٧١) پ ز دەوڵەتی چەند سەد ساڵەی – کاردۆنیا- لە ناو ئەچێ بەهۆی چەند رووداوێکەوە کەلامان ڕوون نی یە. کوردەکانی کاسی ئەگەڕێنەوە بۆ شاخەکانی(زاگرۆس) یانی لوڕستانی ئەمڕۆ مادو لۆلۆکان ئەکەونەوە ژێر دەستەلاتی بابل ەوە. لە سالی(١١٠٠)پ ز تەگلات پالازاری یەکەم. فەرمانڕەوای بەدەسەلاتی ئاشور چەند جارێك لەگەڵ پارس و مادو هۆزەکانی لۆلۆدا کەلە ژێر دەسەلاتی بابل بوون بەیەکدا هاتوون و گەلێ جار باجی لەمادو پارسەکان سەندوە. لە خوارەوەش تا کەنداوی عەرەبی باجی لێ سەندون لە نێوان سالەکانی(١٠٦٨) پ ز ئەم ئاشوریە مل هوڕانە شەڕیشیان بە کوردەکانی شاخی(ئازۆ)[٢٢] فرۆشتوە. تا لە ئەنجامدا شکاون و سەریان شۆڕ کردوە سەدەی(٩) پ ز(ئاشور ئازیرپال)ی فەرمانڕەوای ئاشوور گەلێك زوڵم و زۆر ئەکات لەکوردەکانی زاگرۆس و ئەیان چەوسێنێتەوە. بۆیە ئەوانیش لێ ی هەلئەگەڕێنەوەو هانا ئەبەنە بەر بابلیەکان ئەیا نخەنە ژێر دەسەلاتیانەوە.

ئەم کابرایەچوار جار لەگەڵ کوردەکانی زاگرۆس بەیەکدا هاتووە جاری یەکەم سالی(٨٨٤) پ ز بووە. کە لەشکری بۆ سەرخاکی لۆلۆ هێناوە بێ ئەبغام گەڕاوەتەوە.

---

[٢٢] درایووەری رروژهەلات ناس ئەڵێ: شاخی ئازۆ بریتیە لە هازۆ یانی چیای ساسۆنی ئێستا.

جارێکی تر لەژێر سەرکردەیی(سەلمانازار)ی کوڕی دا لەشکر ئەنێرێتە سەر خاکی لۆلۆە چەند شارێك داگیر ئەکات.

سوپای لۆلۆکان بە سەرکردەیی(ئامێخا) ڕوو ئەکەنە شاخ و دوور ئەکەونەومناشوریەکان بەهیلاك ئەچن و سەرئە نجام ڕێکەوتن نامەیەك مۆر ئەکەن. هەر ئەم سەلمانازارە لە سەردەمی فەرمانڕەوایی خۆیدا یانی لە کۆتایی سەدەی(٩) دا جارێك بەرەو کوردستان ئەکەوێتە ڕێ. بەنیازی شەڕکردن لەگەڵ پارس ومادادا.

دیسانەوە ساڵی(٨٥٩)پ ز هێرشێکی هێناوەتە سەر ویلایەتی(زاموا) وتاوەکو تاسلوجە و گلەزەردەی گرتوە. هەروەها ساڵی(٨٨٤)پ ز سوپایەکی تری ناردۆتە سەر ویلایەتی(نامری) یانی ناوچەی پشدەرو سەردەشت. فەرمانڕەوای نامری ڕای کردۆتە شاخ و ناوچەکەی بەجێ هێشتوە.

کورد لە ساڵی ۸۳۵ – ۵۵۰ پ ز

ساڵی(۸۵۳)پ ز کەیقوبادی کورد کە یونانیەکان(ئارباس)ی پی ئەڵێن فەرمانڕوایی گرتە دەست و سەر لە نوێ دەوڵەتی مادی زیندوو کردەوە. لەڕووی سوپایی و ئیداریەوە پەرەی پێ داوە. ئەم سەرکردەمەزنە(پارس و کورد)ی لە دیلیەتی و چەوسانەوە ڕزگار کردوە. شاری(هەنگمادان) –هەمەدانی ئێستا – ی کردۆتە پایتەختی خۆی. یونانیەکان بەداگیر کاری ئەینەواو لەناو بەری دەوڵەتی ئاشوری ناو ئەبەن[٢٣].

تەکلات پالازاری دوەم فەرمانڕەوای ئاشورەکان لە ساڵی(٧٤٢)پ زتووشی شەڕێکی سەخت و دژوار دێت لەگەڵ مادەکانداو(٦٠)هەزار دیل بەچەك و هەموو دەسکەوتێنەوە دەباتەوە پایتەختی خۆی. هەروەها بەربەرە کانی و شەڕو شۆڕ دەرگا بەم گەلە بەرناداو هەمیشە سەرگەرمی شەڕبوون. سارگۆنی سێ یەم فەرمانڕەوایی ئاشور دوو جاری تر لەگەڵیانا جەنگیوە جاری یەکەم ساڵی(٧١٥)پ ز – دەخۆ – کە یونانیەکان – دیاکۆ –ی پێ ئەڵێن[٢٤] سەر کردەی سوپای ماد بووە بە دەستی سارگۆن بەدیل ئەگیرێ و دوور ئەخرێتەوە بۆ شام لە ئە نجامدا(٤٨٢) کەس لە ناودارانی کورد لەگەڵیا دوور ئەخرێنەوە.

جاری دوەم کەهێرشی هێنایە سەر کوردستان ناچاری کردن و خستینە ژێر دەسەلاتی خۆیەوە(٤٥) کەس لە سەرکردە خێڵەکانی کورد برواییان بە سارگۆن هێنا کە خواوەندیانەو بڕیاریاندا کەباج دەری بن.

ساڵی(٨٠٠)پ ز یانی سەدەی هەوتەم یەکێك لە فەرمانڕەوا ناودارەکانی ماد بەناوی – کاردۆنیا – تووشی شەڕێکی دژوار ئە بێت لەگەڵ کلدانیەکاندا کە سەنهاریبی کوڕی سارگۆن فیرمانڕەوایان بووە، بەسەر کلدانەکاندا سەر ئەکەوێت و شاری بابل داگیر ئەکات و زۆربەی خەکەی بەدیل ئەبات.

---

[٢٣] ملل قدیمه مشرق ل ١٥٩ تا ١٦٢ واینه سکندری ل ١٤٥

[٢٤] لە سەرچاوە کۆنەکان و پاشماوە دێرینەکانەوە وا دەر ئەکەوێ کە(کواکسار باکیاکسار)کە ناوی ڕاستی(هواکستال)ە هوفشتر بۆتە هۆی لەناو بردنی و کۆتایی هێنان بە دەوڵەتی ئاشور. پیرینال٥٢ وتەنریخی عمومی رضا نەخری ل(٨٣)وملل قدیمه مشرق ل(١٥٨– ١٦٤) ونەحمەد رەفیق بەرگی یەکەم ل ٢٦٦– ٢٦٩ و مێژووی ئەمین زەکی بەگ و...هتد

جاریکی تر ئەگبەتی و شەرو شۆرو ماڵ وێران کردن دەست پێ ئەکاتەوە سەردەمی(ئاسارهادۆن)ی کوڕی سەنهاریب ناوداری ئاشور ساڵی(٦٨١)پ ز لو هەرەتی دەسەڵاتدا مادو پارس ئەخاتە ژێر دەسەڵاتی خۆی بەم شێوە سەردەمی(ئاشور پانیبال)ی کوڕی و(ساراکۆس)ی کوڕەزایشی هەروا بەدیلی و ژێر دەستەیی مانەوە. هەل بۆ کۆمەڵێك لە(سکا) یا(سیت)ەکان ڕێك کەوت و لای ژووروی وڵاتی ئاشوورەوە هێرش ئەهێنن و ئاسیای بچوك داگیر ئەکەن و چەند ساڵێك بە تاڵان و بڕۆوە خەریك ئەبن. تابە شێوەیەکی دیار دەسەڵاتی ئاشوریەکان کەم ئەبێتەوە.(پیرنیا) لە لاپەڕە(٥٢)دا ئەڵێت : لەو کاتەدا فەرمانڕەوای ماد(توس) لە دنیا دەرئەچێ وفەریبەرزی کوڕی ساڵی(٦٥٥)پ ز دەبێتە فەرمانڕەوا کە پارسەکانیش لەم کاتەدا سەربە دەوڵەتی ژێر دەستەیی ماد بوون. ساڵی – ٦٢٥ –پ ز فەریبەرز خولیای ئازادی و ڕزگاری ئەکەوێتە سەری و ئەکەوێتەوە شەڕ لەگەڵ ئاشوریەکان. لەئەنجامدا لەشکرەکەی ئەشکێ وخۆیشی ئەکوژرێ.(کواکساری) کوڕی سەرلەنوێ دەست ئەکات بەکۆکردنەوەی لەشکرو بەهێز کردنی بەنیازی سەندنی تۆڵەی خوێنی باوکی و هێرش دەباسەرئاشوریەکان و تا شاری ئەینەوا ڕاویان ئەنێن و ئابلوقەی شارەکە ئەدات. لەم لایشەوە سیتەکان هێرش دەهێننە سەر وڵاتی ماد بۆیە کواکسار دەست لە ئابلوقە شار هەڵئەگرێت ودەگەڕێتەوە سەرئەمان. بەهۆی ئەبوونی دەرامەت وهیلاکی سوپاکەیەوە بە دەستی ستیەکان ئەشکێ وماوەی(٢٨) ساڵ لەوڵاتی – ماد – دا ئەمێنێتەوە. کواکسار پیاوێکی ژیرو دنیا دیدە بووە. هەمیشە کارەکانی بە ڕاوێژو پرس بووە. میوانداریەکی گەورە ساز ئەدات بۆ سەرکردەو پیاو ماقوڵانی ستیەکان لەو شەوەدا توانی هەمویان بگرێ و بیانکوژێ و لە پاشدا سوپاکەیانی زۆر بەئاسانی لە وڵاتی لادا دەرکرد.

ئەم پیاوە ژیرە سەر سەختە خولیای تۆڵەی خوێنی باوکی گیژی ئەدا بیری لێ ئەکردەوە هات پەیمانێکی دۆستانەی لەگەڵ(ئاپۆ پۆلاسار)ی فەرمانڕەوای بابل دا بەست و(ئامێتی) کچیشی لە(بەخت ئەزەری) کوڕی مارە کردبۆ زیاتر پتەوکردنی دۆستایەتی.سوپایەکی بەهێزی(مادو پارس و عیلام و بابل وعەرەب)

هێرشیان کردە سەروڵاتی ئاشوروشاری ئەینەوایان داگیر کرد. سارکۆسی تازە فەرمانڕەوای ئاشور کوڕی(ئاسور ئازیزپاڵ) کەزانی بەتەنگ هاتومو هیچدەرفەتیکی نیە

فەرمانی دا فەڵاکە بەخاوو خێزان و دەست و پێوەندەوە بسووتێنێ. ئابە و شێوەیە وڵاتی ئاشور ساڵی(٦٠٦) پ ز لە نێوان دوو دەوڵەتی هاوپەیمانی مادو بابل بەش کراو کۆتایی بە دەستەلاتداریەتی ئاشوور هات[٢٥]. میستر هۆل لە مێژوی کۆن و ڕرۆژهەلاتی نزیکدا ل ٥١١ ئەلێت ئاشوربانیبال دوا فەرمانڕەوای ئاشوریەکان – مانی[٢٦]- یەکانی خستۆتە ژێر دەسەلاتی خۆیەوە بەلام تواناى ئەوەی نەبووە لەگەڵ کوردە ئازاکاندا بجەنگێ. دەوڵەتی ماد بەئاسانی توانی ئەرمەنستان وکاپادۆکیە کە لە رۆژهەلاتی ئاسیاى بچووکدا بووە بیگرێ و بیخاتە ژێر دەسەلاتی خۆیەوە هێرشێکی بردە سەر(لیدە) کان و ماوەی ٦ ساڵی ڕەبەقی خایاند فەرمانڕەوای لیدەکان(ئالیان)(ئارتی تسپی) کچی دابە(ئازیدەهاکی کوڕی کواکسار. کواکسار ساڵی(٥٨٤) پ ز کۆچی دوایی کردو بخت ئەزەری بابلی زاوای ساڵی(٥٦١) پ ز لەدنیا دەر چووە.

---

[٢٥] پیرنیا ل ٥٢. تاریخی عمومی رضا ئەخوی ل ٨٢. هۆزە کۆنەکانی رۆژهەلات ل ١٥٨، ١٦٤، تەئریخ عمومی ئەحمەد ڕەفیق ب ٣٦٦، ٣٦٩. مێژوی ئەمین زەکی.

[٢٦] مانی بریتین لە دانیشتوانی دەوروبەری دەریاچەی ورمێ و ئازەربایجان کە هاوڕەگەزی کوردە مادەکان.

کورد لە ساڵی – ٥٥٠ – پ ز
تا سەردەمی هاتنی ئیسلام

کە یخوسرەوی دووەم (کورش) ساڵی(٥٥٨) پ ز فەرمانڕەوایی پارسەکانی گرتە دەست ولە پاشدا(ئانزان – عیلام) یشی خستەژێر دەسەڵاتی خۆیەوە، مادەکان نارەزاییەکی زۆریان دەربڕی لە فەرمانڕەوایەتی کورش و بەربەرەکانێ یان ئەکرد. کورش لەشکرێکی گەورەی هێنایە سەریان و شکاندیان و کورش گەڕایەوە. ئەمجارەیان بە لە شکرێکی گەورەترو ڕقێکی ئەستوورە وەبۆ جاری دوەم پەلاماری دانەوە. تاتوانی دەوڵەتی ماد بڕوخێنێ و تەفرو تونایان بکات و شاری هەمەدانی گرت. خۆی بوە فەرمانڕەوای پارس و ماد، لەم کاتەوە دەوڵەتی ئێران دەست پێ ئەکات کە ئێران بە ماناى وڵاتی مادو پارس دێت. سەدەیەکیش پاش ڕوخاندنی دەوڵەتی ماد بەئێرانیان و تومماد تەنانەت شەڕی ئێران و یونان بەشەڕی مادو یونان ناو براوە. پیرینا لاپەڕە ٥٨. سنووری ئێران لەم کاتەدا لە خوارەوە - قزل ئیرماق – ولە دەریای خەزەرەوە تا دەریای عومان بوە. کورش هێرشی بردوە سەر ئەرمەنستان و ئەوێش ی داگیر کردەوە بوە بە بەشێك لەئێران. هێرۆدۆت کورش بە فەرمانڕەوای پارس ناو ئەبات و(نابنائید) بە فەرمانڕەوای بابل. وتەکەی هیرۆدۆت ڕاستە چونکە کورش پێش ئەوەی هێرش بباتە سەر ماد فەرمانڕەوای پارس و عیلام بوە.(پیرینا ل ٦١). کورش ساڵی(٥٤٦) پ ز وڵاتی لیدی خستە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە پەلاماری ئاسیای بچووکشی داو ساڵی(٥٤٥) پ ز ئەو ناوچەیە چووە ژێر دەسەڵاتیەوە لە هەموو هێرشەکانی کورش بەرەو سەرەوەو رۆژهەلات و ڕۆژ ئاوا سوپای مادو پارس و عیلام شان بەشانی یەك بوون جەنگیون.

ساڵی(٥٣٨) پ ز کورش هێرش دەباتە سەر بابل و نابۆنائید بەدیل ئەگری و بابلیس دەکاتە بەشێك لە دەسەڵاتداریتی ئێران و پەلیش بەرەو فینیقیە و فەلەستین ئەهاوێ و ئەوێش داگیر ئەکات. ساڵی(٥٢٩) پ ز لەدنیا دەرچووە ماوەی دوو سەدە هەمووکوردەکانی رۆژهەلات و ڕۆژئاوا مادو گوتی تا هاتنی ئەسکەندەری ڕۆمی لەژێر دەسەڵاتی ئێراندا بوون. لەکاتێکدا کەیخسرەوی بچووك – کورشی بچوك – والی(کپادۆکیا) بووە حەز ئەکات خۆی فەرمانڕەوایی بکات و ئەردەشێری برا گەورەی دەربکات. لەگەڵ یونانیەکان ڕێك ئەکەوێ لەسەر چەند مەرجیك و(١٣) هەزار کەس بەکرێ بەسەرکردایەتی کلارخوس

سالی(٤٠١) پ ز بەم سوپایەوە و هێزێکی گەورەی کیادۆکیاوە بەرەو بابل ئەکەوێتە ڕێ لە نزیك(خان ئەسکەندەریە) لە ژوروی بابل لەگەڵ سوپای ئەردەشێری برایدا بەیەکدا دێن و شەڕێکی سەختێ خوێناوی ڕوونەدات. هەرچەندە سوپای کەیخسرەوی بچووك سەر ئەکەوتن بۆ سوپای یونان بە دەسیسەی(تیساندین) لەناو ئەچن(١٠) هەزار کەسیان ئەمێننەوە.گەزنەفون بەسەر کردە هەڵئەبژێرن. ئەم سوپا دەهەزارکەنارێ دەریای ئیسلامبولەوە تێ پەڕیون و دەریایان جێ هێشتوە. لەکاتی گەڕانەوەمیاندا لە کوردستان لەدەربەندی زاخۆ توشیان ئەبێت بەتوشی هێزێکی کوردەوە کە بەکاردۆشی ناو ئەبران.

کوردەکان شپرزەیان ئەکەن و سوپاکەیان پەرش و بلاو ئەکەنەوە تا نزیکی ئەرابزون دوایان ئەکەون. گەزنەفون لە کتێبی(ئانابازیس) دا ئەنووسێ : ئەم کاردۆشێانە سەریان بۆ فەرمانڕەوایی ئێران شۆڕ نەکردوە. تەنانەت فەرمانڕەوایەکی ئێران بە سوپایەکی(١٢٠) هەزار کەسیەوە هێرش ئەکاتە سەریان لە ئەنجامدا سوپاکەی تێك ئەشکێن و ئەگەڕێنەو. بەڕای گەزنەفۆن کاردۆشیەکان سەر بە ئەردەشێر بوون. سەرپێچی فەرمانیان ئەکردوە. دیسانەوە ئەڵێن ولأتی(کاردۆك) تا بۆتنی ئێستا پەرەی سەندووە لەو ساتە بەدواوە ڕوباری دیجلە و دەورو بەری کێوی(جودی) پێ یان وتوە(کوردمان) یا(کارداك) زۆربەی مێژوو نووسان بە کوردوان ناویان بردوە و لە زمانی ئارامیدا بە مەڵبەندی کاردۆ بەناوبانگ بووە.(کوردمان) یا دارای سێ یەم پێش ئەوەی فەرمانڕەوایی ئێران بگرێتە دەست والی ئەرمینیاو ولأیەتی کوردوان بووە تا سالی(٣٣٨) پ ز بەهۆی زیرەکی و لێ هاتوویەوە لە پلەی والیەوە بۆتە فەرمانڕەوا. سنووری کوردان لەم کاتەدا لەزێی گەورە تا سەرچاوەی هاخامەنشینی لەلایەن ئەسکەندەرە وە ولأتی کوردەکان(ماد — کاردوان) کورتی و گوتی کەوتۆتە ژێر ئەم پەلامارە. سلەناوکۆس یەکی لە سەردارانی یۆنان سالی(٣٢٣) پ ز فەرمانڕەوای ئەم ناوچەیە بووە کە بە درێژایی یەك سەدە کوردەکان لەم ماوەیەدا خەریکی ڕاپەڕین و پەلاماردان بوون. سەرەتای سەدەی دوەمی پێش زاین بەشی سەرووی کوردستان بە یارمەتی یەکەم فەرمانڕەوای ئەشکانی(مهردار) کەوتە ژێر دەسەلأتی ئەرمەنەوەو بەشی خوارووی کوردستانیش وردە وردە سەرەتای سەدەی یەکەم کەوتە ژێر دەسەلأتی ئەرمەنەوە کە مەرکەزی شاری(ئامەد) یانی(دیاربەکر)ی ئێستا بووە. مێژوو نووسی بەناوبانگ ؟(ئەسترابۆن) لە باسی ئەرمەنەکاندا ئەڵێت : کوردەکان

زۆر بە سەلیقەو خاوەن پیشەن لە کاری هەندەسەو پیشەسازی دا شارەزان فەرمانڕەوای ئەرمەن تیگدران سوودی لە سەلیقەیان وەرگرتوە. سالی(٣٦) پ ز کوردستان تووشی پەلاماردان بووەو لەلایەن(ئەنتوان)ی سەرداری ڕۆماوە کوردستان داگیر کراوە، لە شەڕێکی گەورەدا لەگەل سوپای ئەشکانیەکان تیك ئەشکێ هاوکاری ئاشکانیەکان(مادی بچووك) لە ناوچەی ئازەربایجان لەم شەڕەدا لە تالان و بڕۆو دەسکەوتی شەر بێ بەش ئەبن و دڵ پەشاو ئەبن لەگەڵ ئاشکانیەکاندا. بۆیە بەدزیەوە هانی سەرداری ڕۆما(مارك ئەنتوان) ئەدەن کەجارێکی ترهێرش بکاتەوەو یارمەتی دەری ئەبنە. ڕۆمەکان بەنیازی تۆلەوە سالی(٣٤) پ ز هێرش ئەکەنەوە و ئەرمەنستان داگیر ئەکەن. لەم لایشەوە فەرمانڕەوای ئاشکانیەکان(فەرهادی چوارەم) بە سوپایەکی گەورەوە هێرش ئەباتە سەر مادی بچووك و پاش شەڕێکی خۆیناوی ئەیگرێ ولەوێشەوە بەرەو ئەرمەنستان ئەکەوێتە ڕێ و دەستی بەسەردا ئەگرێ لەکەسانی نزیك خۆی سەرپەرشتی کارانی بۆ دائەنێ. سالێك پێش لە دایك بوونی مەسیح فەرمانڕەوای ئاشکانیەکان(فەرهادی پێنجەم) پەیمانی دۆستایەتی لەگەڵ ڕۆمەکان بەست و کوردستان و ئەرمەنستانی خستە سەر دەسەلاتدارێتی ڕۆم. لە کۆتایی سەدەی یەکەمی زاین دا(ئالان) یەکان و گورجیەکان هێرش دەکەنە سەردەسەلاتی ئەرمەنستان و کوردستان و ولاتی مادی بچووك تووشی دەردی سەری و تالان ئەبن. فەرمانڕەوای ئەشکان لەم دەست درێژیە بێ دەنگ بوەو هیچ بەرگری نەکردوە. سالی(١٦١)ی زاینی بلاشی سێ یەم فەرمەنڕەوای ئەشکانیەکان ئەرمەنستان ئەگرێ بەلام ڕۆمەکان بەسەرکردایەتی کاسیوس توانیان بەشی ڕۆژ ئاوایی دەولەتی کۆردۆ، ولاتی(ئەرمەن) وەربگرنەوە و سوپای ئەشکانی بشکێن. سالی(٢٤٢) زاینی کوردەکان بە یارمەتی دەولەتی ئێران توانیان سوپای(والرین)ی فەرمانڕەوای ڕۆمەکان بشکێنن و سەرکردەی لەشکرەکەی بکوژن لەپاشدا دەسەلاتدار بوون سالی(٤٩٥) ك دەولەتی ئاتابەکانی کود پێك هات کە بریتی بوون لە پێنج دەولەت[٢٧] ؛

---

[٢٧] ئەمە هەلەی مێژوویە ئەم پێنج ئەتابەگیە کە لە کوردستاندا دامەزران سەرۆکەکانیان پاشماوەی سەلجوقیانی تورك بووەو هەندێ مێژوو نووس بە هەلە بە کوردیان داوتە قەلەم تەنیا دەولەتی ئەتابەکانی لوڕساتن کورد بوون –(١) تاریخ الأمم الاسلامیة بەرگی دوەم.

١- دەوڵەتی(ئەرتەکیە) لە حەسەن کیف و ماردین دروست بوو بەشی ماردین تا ماوەی سێ سەدە بەردەوام بوو لە پاشدا هەردوو بەشەکە لەلایەن دەوڵەتی(قەرەقۆینلو) ەکانەوە لە ناو بران.

٢- دەوڵەتی شائەرمەن لە ئەخلاق کەماوەی بیست ساڵ لەگەڵ دەوڵەتی ئەیوبیەکاندا لەشەڕدا بوون ئەو ساڵە ناوچوون.

٣- دەوڵەتی زەنگی لە موسڵ و سوریا و جزیرەو سنجار و ئەربیل – دا فەرمانڕەوابووە بەشی موسڵ لەلایەن مەغۆلەکانەوە داگیرکراوە چوار بەشی کەی تری بەدەستی دەوڵەتی ئەیوبیەکان لەناو چووە.

٤- دەوڵەتی ئەتابەکانی ئازەربایجان کە لە ساڵی(٦٢٢)ی کۆچی مایەوە لە پاشدا خوارزمەکان دەستیان بە سەردا گرت.

٥- دەوڵەتی ئەتابەکانی لوڕستان لە ساڵی(٤٥٤)ی کۆچی لە لوڕستان پێك هات ماوەی سێ سەدە فەرمانڕەوا بوون لە ئەنجامدا بەدەستی تەیموری لەنگ لەناو چوون[٢٨]. ئەیوبیەکان یەکێك بوون لە دەوڵەتی هەرە ئازاو ناودارەکانی کورد لە ساڵی(٥٢٨)ی ك دەست بە فەرمانڕەوایی ئەکەن لە ئەنجامدا لەشکری ئێران و کورد تێك ئەشکێ و پەرت و بڵاو ئەبنەوە. ڕۆمەکان واز ناهێنن و سەر سەختانە جارێکی تر ساڵی(٦٢٧)ز دژی(خەسرەو پەروێزی) فەرمانڕەوای ئێران هێرش دێننەوە. هەر لە شارەووروەوە هەتا ناوچەی ئەردەڵان(سنە) هەرچی دێهاتی تیا ئەبێت ئەتسووتێنن و زۆربەی خەڵکەکەی ئەکوژن و دەربەدەریان ئەکەن.[٢٩]

لە ساڵەکانی(٦٢٨، ٦٤٠، ٦٤٢)ز بەرانبەر ساڵی(١٦، ١٨، ٢١)ی کۆچی لە ئەنجامی شەڕی عەرەبەکان لەگەڵ دوڵەتی ئێران کوردستان بۆتە مەڵبەندی شەڕو شانۆی پێکدادان(حەلوان و تکریت) لە لایەن عەرەبەوە داگیر کراوە. دانیشتوانی(شارەزورو پاوە) توشی کوشتن و کاولکاری بوون. لە ئەنجامدا خۆیان دا بەدەست سوپای ئیسلامەوە وموسوڵمان

---

[٢٨] ئەمە(هەڵەیە دەوڵەتی لوڕستان تا سەردەمی پەهلەوی هەر مابوو.

[٢٩] ئەنسکلپیدیای ئیسلام بەرگی دوەم ل(١٠٣٤).

بوون.(تاریخ کامل – تاریخ کوردستان – حدیقەی ناصری) سالی(۳۲۰)ی کۆچی دەولەتی دیالە - ئال بومیە - لە شیراز و لە بەغداو

رەی دامەزراوە تا سالی(٤٤٧)ی کۆچی بەردەوام بووە. سالی ۳۳۲ ك دەولەتی

(ئەخشیدیە) پێك هاتووە ماوەی دەسەدە فەرمانڕەوا بوون لە ولاتی شام. سالی

(۳۵۸)ك دەولەتی حوسنەویە لە(دینەوەر) سەری هەلدا. سالی(۳۸۱)ك سوپای ڕۆمی تێك شکان لە سوریا. ئەحمەدی کوڕی زوحاك پالەوانێکی دلێری کورد بوو لەناو سوپای میسردا بە سەرۆکایەتی(ابن صمصام) بە تاکە سوارە پەلاماری بردە ناو سوپای ڕۆم و توانی سەرداری ڕۆمەکان بکوژێ هەرئەم پالەوانیەتیە بوە هۆی ورە بەردانی سوپای ڕۆم و تێك شکانیان(تجارب الأمم) ابن مسکویە. سالی(٤٤٤) ك دەولەتی شوانکارە لە هەرێمی فارسدا دامەزرا نزیکەی دوو سەدەو نیویانی تا سالی(٦٦٨)ك لەگەلْ دەولەتی ئێران پەیمانێکی دۆستانەیان بەست. سالی(۲۹۷)ی زاینی سوپای ساسانیەکان بە سەرکردایەتی(ئەرسی) حەوتەم بەدەستی سوپای ڕۆمەکان و لەژێر چادوێری(کالاپوش) تێك ئەشکێ و ئەرسی بریندار ئەکرێ. لە ئەنجامی ترسنۆکی و لەسەر خۆێنی خەلکی کورد ناچار دەکرێت پەیمانێکی دۆستایەتی لەگەلْ ڕۆمەکان ببەستێ و ناوچەی کاردۆو کوردستانی ڕۆژئاوا بەچوار ویلایەتە(ئازون، موك، زابدە- رەجیمە) بدات بە ڕۆمەکان. دەورو بەری سالی(۲۳۸)ز تیرداد ی کورد بۆتە فەرمانداری ئەرمەنستان و ئاینی ئەرمەنی لەبەر بەرژەوەندی خۆی و هەندێکی تر وەرگرتوە. کوردە شاخاویەکان لەسەر دینی زەردەشتی خۆیان ماونەتەوەو حەزیان بە ئاینی ئەرمەن نەکردوە هەمیشە شەڕو ناکۆکی و پەلاماردان لە نێوانیاندا هەبو. یانی زەردەشتی و(ئەنەوشیروان) دووجار بە کوردستاندا تێپەڕ ئەکات جارێك بەرەو(لازیکا) و جارێکی تر لە ڕێگەی کوردستان و ئەرمەنستانەوە،بۆ تەمێ کردنی(خەزەرکان) ئەم دوو جارە کوردەکان ڕێزێکی زۆر لە خۆی[30] و سوپاکەی ئەگرن و خواردن وئالفیان بۆ ئامادە ئەکەن و خزمەتیان ئەکەن.

---

[30] ئالان بریتێن ئاریە ئێرانەنیەکان لە نزیك دەریەند(داریل)نیشتەجێ بوون لە پاشدا وردە وردە بەرەو(ڤولگا) بەڕێ کەوتون و بلاوبونەتەوەتا سەدەی حەوتەمی کۆچی مەغۆلەکان هێرش ئەکەنە سەریان و ئەوانیش لە ترسا بەرەو ڕۆژئاوا کۆچیان کردوە.

جارێکی تر سالی(٦٢٤)ز کوردەکان دەستی هاوکاری برایەتی درێژ ئەکەن بۆ دەوڵەتی ئێران و پێکەوە شەڕی قەیسەری ڕۆم(هەرقل)ئەکەن.(٥٦٩)ك بەھە شێوەیەکی رەسمی دەست بەسەر ولاتی کوردستان و میسرو سوریاو جزیرەو ئەرمەنستاندا ئەگرن **[31].
دەوڵەتی خورشیدیەکان ماوەی(١١٦) سالی لە ناوچەی لوڕی بچووکدا پێك هات تا سالی(٦٩٣) ك بەردەوام بوو. جگە لەو دەوڵەتانەی باسمان کرد کورد خاوەنی(٤٦) میرنشیی گەورەو بچوکی تر بووە کە هەریەکەیان خاوەنی(تەپڵ و بەیداخی) تایبەت بوون[32].

ئەولیا چەلەبی جگە لەوانەی باسمان کرد پێنج دەولەتی تری ناو بردوە کە سەر بە بەشی تەورێزن " قوتور، پیرەدۆزی، گولانی، دەمدەمی، دەبنلی " [33]

---

[31] ئەنەوشیروان دادگەر نەبوو خوێن ڕێژ بوو لەیەك ڕۆژا سەدوبیست هەزار کەسی لە(سیستان) کوشت.

[32] نیشانەو بەیداخی کوردە مادەکان شێروتیر بوون.

[33]فتح القسی فی فتح القدس – ل ٣٠٢. سیرە صلاح الدین. ابن شداد(ابن خلکان) و تقویم التواریخ هتد.

- ئەولیا چەلەبی بەرگی چوارەم ل ١٧٨.

هاودەردی کوردو پارس

وەك لە پێشەوە باسمان کرد بۆمان دەرئەکەوێ هەر لە سەرەتای مێژووەوە کوردو پارس هەمیشە هاردەودو هاو پەیمان بوون، هاو بیروراو هاو مەزهەبی بوون. لە شادی و خۆشیدا، لەچەوسانەوە و کوشتن و برین دا، وەك یەك بوون و هەرگیز لە یەك جیا نەبوونەتەوە. لە کاتی دەسەلأت و فەرمانڕەوایی کوردا، پارسەکان بەشدار بوون و هاوکاریان کردوون وە دەوڵەتی کوردی " گوتی، کاسی،کیانی، ماد ". کاتی دەسەلأتداریەتی پارس، کوردیش بێ بەش نەبوون و هاوکار بوون وەك دەوڵەتی " پێش دادی، هاخامەنشینی، ساسانی ". هەرکات بە هۆی داگیر کردنی بێگانەوە لەیەك جیابوونایەتەوە یەکێکیان بکەوتایە ژێر دەسەلأتی دەوڵەتێکی ترەوە هەردوولا ئەکەوتنە بیری یەك گرتن و سەربەستیەوە. وەك سەردەمی فەرمانڕەوایی " کلدە، ئاشور، عمالقە " هەردوولا پەیڕەوی ئاینی زەردەشت بوون و " ئاهورامەزدایان " پەرستوە و بڕوایان بە خوای خێرو خۆشی و ئاشتی بووە. ئەفرەتیان لە خوای شەڕو ئاژاوەو گرانی(ئەهریمەن) کردووە. کورد بۆشەڕی ئیسلام دەستپێشخەری کردوە. قوربانیەکی زۆری دا دژی سوپای عەرەب[24]. لەئەنجامدا کوردو پارس پێکەوە موسڵمان بوون ئەم هاوپەیمانیە هەروا مایەوە و کاتی پەیدا بوونی مەزهەبی شیعە بڕێك لە هۆزە کوردەکان لەگەڵ پارسەکاندا مەزهەبی شیعە گەریان پەسەند کرد _ لوڕ، کەڵهور، شادرلی، باوەلی، کەرمشەلی، بەختیاری، کولیانی، سینامینلی. پیهرماز، بلیکان، ئەشمیشارت، لەك،.... هتد. کە زیاتر لە سەد هۆزن کەعەلی(خ) بە خەلیفەی ڕاستەقینەی پێغەمبەر ئەزانن. بەڵکو هەندێ لەم هۆزانە عەلی بەخوداوەند ئەزانن و ئەیپەرستن وە هۆزی(ئانەکەلی، دێرسملی، لە ناوچەی دەرسیم نیشتەجێن[25]. لە کتێب و مێژوە کۆنەکاندا هەمیشە

---

[24] ئەمە هەڵەیە ئەگەر کوردەکان لەستەمی ساسانی وەڕز نەبوونایە و لەگەڵ عەرەب دەستیان تێکەڵ نەکردایە عەرەب لە(حەلەوان) ڕەت نەئەبوون. ئەوەبوو. خوودی عومەری کوڕی خەتاب وتی نێمە ڕەشەخاکی عیراقمان بەسە لە حەلەوان تێنەپەڕن.

[25] ئەمانە ئەڵێن خوا عەلی بە پێغەمبەر ناردە خواەوە محەمەد شوێنەکەی داگیر کرد خەلیفەکانی ڕاشدین غەدریان لێ کردو خەلافەتیان نەدایە. عائشەو معاویەو خوارجەکان ئەیان هێشت بە ئاسودەیی بژی ناچار بەدڵ شکاوی لە دنیا دەرچووە و خوایشی لە پاداشتی ئەوەدا جێگای خواوەندی داوەتێ.

ناوی(مادو پارس) له یەك نەبراون وبەیەکەوە ناو براون تا دەوروبەری سەدەی پێنجەمی پێشزاین ناوی ئێران پەیدا بوو له بریتی – مادوپارس [٢٦]- هەروەها شەڕی کوردەکان لەگەڵ – والدین- سالی(٢٤٤)ز پێك دا دانەکەی قەیسەری ڕۆم(هەرقل) سالی(٦٢٤)ز وەك باسمان کرد هەربەلایەنگیری له دەوڵەتی ئێران بوووە.

برێك له زاناکانی مێژوو ئەڵێن پاش ڕوخانی دەوڵەتی مادکە بەهۆی کارتێ کردنی مادی و مەعنەوی له لایەن پارسەکانەوە بەشێك له مادەکان چونە پاڵ پارسەکان بوون و هەندێ لەسەرکردەکان له پایتەختی پارس مانەوە و جێگیر بوون و پاڵپشتی دەوڵەتی پارس بوون. بۆ وێنە کواکساری دوەم کوڕی ئازیدەپاك سەرکردەیەك بوە له سوپای کورش له کاتی پێوستدا کوردەکانی کۆ ئەکردەوەو شەڕیان ئەکرد بەشێکی تر له مادەکان چوونە پاڵ کوردەکانی زاگرۆس.

مێژوو نووسەکان ئەڵێن ئەشکانیەکانیش هەربەو شێوە لەوناو پارسەکاندا ماونەتەوەو تێکەڵ بوون. لەکتێبی(کورد در مقابل ترك ل(٢١)دا ئەڵێت ئەو هاوکارەی نێوان کوردو پارس لەوانەیە ئەو تێکەڵ بوونەی مادەکان لەگەڵ پارسەکاندا بووبێت کە باسمان کرد. دکتور فریج – لەکتێبی – کردلر – دا ئەڵێت(جەژنی کوردی) کە هەمووو سالێك کوردەکان له(٣١)ی حاغستۆسدا بە هۆی ڕزگاری ئێران له دەست – زوحاکی خوێن ڕێژ – بێوارسب – ئەیگێڕن. ئەو جەژنە جەژنی دەماوەندیشی پێ ئەڵێن. ئەمە نیشانەی

هاودەردی و هاو پەیمانیەتی کوردو پارسە خاوەنی کتێبی – مروج الذهب – ئەم جەژنی بەجەژنی – میهرەجان – ناو بردوە. لەئەنجامدا ئەڵێن جەژنی کوردو جەژنی دەماوەندو جەژنی میهرەجان هەرسێکیان یەکن شا ئیسماعیلی سەفەوی له سالی(٩٠٧)ی کۆچی دا بەشێوەیەکی ڕەسمی مەزهەبی شیعەی ناساند کە چەند هۆیەکی سیاسی هەبوو، ئەمەش بەڵگەیەکی چاك بوو بۆ عوسمانیەکان کە سولتان سەلیمی قانوونی بەهۆی مەلا ئیدریسەوە پەیوەندی کرد بە هەندێ لەسەرۆك هۆزەکان و پەیمانێکی دۆو دەلەسەی لەگەڵدا مۆر کردن و توانی هەندێکیان له شا ئیسماعیل هەڵگەڕێنێتەوە و بکەونە ژێر دەستەلاتی عوسمانیەوە.

---

[٢٦] کتێبی ئەستید ئایەتی(٢، ١٨، ١٩). کتێبی دانیال ئایەتی(٨، ١٢، ١٥) بەشی(٦) ئایەتی ٢٠ بەشی ٨. کتێبی ئەشعیا بەشی ٢١ ئایەتی ٢.....هتد

تورکەکان ئەم پەیمانە درۆینە بە هۆیەکی سەرەکی ئەزانن بۆ بلاوبوونەوەی دەستەلآتی عوسمانی لە ئاسیای ناوەڕاستدا تورکە عوسمانیەکان کوردەکانیان بە بەربەستێکی گەورە زانیوە بۆ داگیر کردنی ئێران پاش ئەوەی بە هۆی مەلا ئیدریسەوە پەیمان نامەیەکی مۆر کرد وردە وردە کەوتە دەست درێژی بۆسەر ولآتی ئێران و لە ناوەوەش دەستی کرد بەچەوسانەوەی کوردەکان(مێژوی ئەولیا چەلەبی).

لەسەردەمی کەیخوسرەی گەورە تا هاتنی شا ئیسماعیلی سەفەوی کوردەکان بەشێك بوون لە دەولەتی ئێران و هەر فەرمانڕەوایەك لە ئێراندا بوویێت کورد یا پارس ئەمان لە ژێر دەسەلآتیا بوون. وە بەهیچ جۆرێك مل کەچی فەرمانی تورك نەبوون و ژێر دەستەییان قبولْ نە کردوە[37] کورش ی گەورە بە هۆی هێزو بازوی ئەم دوو نەتەوە گەورە(ماد و پارس) کەوتە خەیالی داگیر کردن و پەل هاویشتن. لە ڕۆژ ئاواوە تا هالیس(قزل ئیرماق) لە ڕۆژ هەلآتەوە تا بشتەوەی ڕوباری(سەیمون) ڕۆیشتوون.

بەهۆی ئەم دوو برا باوکی و دایکیەوە توانی پەرە بە سنووری خۆیْ بدات سوپاکەی بەهێز بکات. پشت بەر ئەدان و هاوکاری ئەم دوو نەتەوە لەگەلْ کورشی گەورە وای کرد لە دەریای خەزەرەوە تا کەنداوی عەرەب بکرێت[38].

وەك چۆن ئاو لە دوو ڕەگەزی(ئۆکسجین و هایدرۆجین) پێك دێت هەر بەو شێوەیەش ئێران لە دوو ڕەگەزی سەرکی(کورد و پارس) پێك هاتووە. یانی ئەگەر کورد نەبێت تەنها بە فارسەکان ناوتریْ ئێران وە ئەگەر فارسیشی نەبیْ تەنها بە کورد ناوترێ ئێران. کەوابوو دوو وشەی بەیەکەوە لکاون، کورد و پارس مانای ولآتی - ئێران - پێك ئەهێنن[39].

---

[37] فتوحات اسلامی بەرگی دوەم لاپەڕە ١٢٢

[38] نخبە الازهریە ل ٥٢٠.

[39] ئەم هەلێنانی پارس(فارس) بۆ ئاسانکاری و ڕێگە دانی بلآو کردنەوەی ئەم(مێژووی کوردو کوردستان) بووە. ئەگەر ناهەر لە دامەزراندنی یەکەمین فەرمانڕەوایی فارسەوە لە سەر داو پەردووی کورد بومو لەوە پێش تریش دژاتەتیان بۆ کورد دیارو ئاشکراە. " وەرگێر ".

بەندی سێ یەم

دەربارەی نووسین و زمان و دین و خوو ڕوشتی کورد

نووسین : -

کوردەکان خاوەنی نووسینێکی تایبەتی خۆیان نەبوون، لەگەڵ پەیدا بووونی خەتی بزماری کورد و پارس هەڵس و کەوت و نووسینیان بە خەتی بزماری بووە .

(نلداکە) ئەڵێت " ئەگەر کتێب و نوسراو لە پاش کوردەکان بەجێ بمایە وا چاوەڕوان ئەکرا لەگەڵ نووسینی پاشاکانی هاخامەنشینی جیاوازی نەبوایە "[1] سەدەی دمیەمی پێش زاین پێناوێك بە ناوی(ماسی سوراتی) پەیدا بوو. بە پێ ی پیتە ئەبجەدیەکان چەند پیتێکی دۆزیەوە و لەسەری نووسین و هەڵس و کەوت کراوە کەبە پیتی(ماسی سوراتی) بەناو بانگە و لەو پیتانە ئەچێت کە لە سەدەی شەشەمی زاینی دۆزراونەتەوە کە(پیستی ئاوێستا)ی پێ ئەڵێن. ئەو وێنەی لە بەردستایە چەند نموونەیەکن لە پیتی ماسی سوراتی[2]. تا نزیکی سەردەمی هاتنی ئاینی ئیسلام پیتی ماسی سوراتی لە ناو کوردا بەکار هاتوە و لەگەڵ ئەوەشداخەتی(ئارامی، سریانی، یونانی) یان بەکار هێناوە. لەساڵی(٣١٢٨)دا(سید حسین) ناوێك لە پەیڕەوانی شێخ علاوالدین لە ناو کوپەیەك هەرزندا کتێبێکی دۆزیەوە کەسێ بەش بوو بە ناوی(اجازە نامە) بە هۆی پرۆفیسۆر براونەوە - درایە دەست زانای خەت و نووسینی کۆن - پرۆفیسۆر - منس - بەشێکیان ساڵی(٨٨) پ ز نووسراوە بەزمانی پەهلەوی و بە خەتی ئارامی و سریانی. دوو بەشەکەی تری بە زمانی یونانی نووسراوە هەردو بەشەکە باسی سەردەمی فەرهادی چوارەم ئەکات کە لە سەدەکانی(٢٢ - ٢١) پ ز فەرمانڕەوایی ئەشکانی کردوە. ئەو دو خەتە وا دەر ئەخەن کە ئەو بنەماڵەی ئەسفەندیار بابا گەورەی هەورامیەکان

---

[1] کتێبی - تتبعت تاریخی حول ایران القدیم دارمستر

[2] شوق المستهام فی معرفه رموز الاقلام(احمد بن ابی بکر)

فەرمانڕەوا بوون. پاش بڵاو بوونەوەی ئاینی ئیسلام و پەیدا بوونی دەستەڵاتیان لە کوردستاندا پیتە(کوردی و بزماری و ئارامی و یونانیەکان) بە تەواوی لە بیر چوونەتەوە و بکار نەهێنراون. لەبریتی یان خەتی - کوفی - بەکار هێنراوە. لە دێی - نگل یی کەلا تەرزان ی سەر بە ناوچەی سنە قورئانێك دۆزرایەوە کە بە خەتی کوفی نووسراوە و مێژووی دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی دووەمی کۆچی. پاش پەیدا بوونی خەتی(تعلیق) کورد و فارس هەردوکیان بەم خەتەنووسیویانە و لێرەدا بۆمان دەر نەکەوێ کە لە نووسینیشدا شانبەشان بوون.

زمان

بە پێ ی لێکۆڵینەوەی دکتور(سبایزار) هەر چوار هۆزەکەی زاگرۆس یانی کوردە ئاراراتیەکان بریتین لە " لۆلۆ، گوتی، کاسۆ، شۆبار " هەر یەکەیان خاوەنی زمانێکی تایبەتی خۆیان بوون بەلام لەبەر ئەوەی لە یەکەوە نزیك بوون وەکو بەشە جیاکانی ئەمڕۆی کوردستان کە جل و بەرگ و زمان هەندێ جیاوازی تیایە. بەلام هەمووی یەك زمانە و پێ ی ئەوتریٚ کورد. برێك لە رۆژهەلاتناسەکان ئەلێن زمانی هەر چوار بەشەکەی زاگرۆس ئاری بووە بەلام تا ئێستا روون نەبۆتە وە ئاری خۆی لە چ بەشێك بووە. چونکە هیچ بەلگەیەك بە دەست نەهاتووە کە ئەم گریٚ کوێرەیە بکاتەوە. لێرەدا ئێمە واز لە زمانی کوردە ئاراراتیەکان دێنین و ئەچین بە لای کوردە رۆژهەلاتیەکانەوە(ماد).(دارمستتر) دانەری کتێبی(تتبعات ئیران) ئەلێت زمانی مادەکان هەمان زمانی ئاوێستا بووە بەلام تا ئێستا هیچ بەلگەیەکمان بەدەست نەگەیشتوە کەزمانی ماد لەگەلٚ ئاوێستا لەیەك بچن. ئاسترابۆن - جوگرافی زانی یونانی کەلە سەدەی یەکی زایندامردوە لە کتێبی - ئێران قدیم - ئەلێت " ماد و پارس هەردووکیان بە چاکی زمانی یەکتریان زانیوە و لە یەك گەیشتوون " وا دەر ئەکەویٚ زمانی ماد و پارس وەکو زمانی کوردی فارسی ئەمڕۆ لە یەکەوە نزیك بوون. زۆر لە مێژوو زانەکان ئەلێن زمانی - موکری - ئێستا هەمان زمانی مادی کۆنە چونکە کتێبی - زوەند و ئاویستا - کە بە

زمانی مادی نووسراوە زۆر لەزمانی موکری ئێستا نزیکە یاهەر هەمان زمانە. ئەم رایە لە لایەن - هۆرات و دار مستتر و بریٚ لە لێکۆڵەرەوەکانی تریشەوە پەسەند ئەکریٚ کە زمانی ئاوێستای زەردەشت زمانیمادی - کوردی - بووە. زمانی فارسیش لەو سەرەمەدا هەمان زمان و نووسراو بووە کە لە پاش ماوەی(بەرسی - پۆلیس) جیٚ ماو.

دەر ئەکەویٚ زمانی کوردی کۆن خۆی لە وشەی عەرەبی زۆر پاراستون و تا بۆیان کرابیٚ نەیان هێشتوە تێکەلٚ ببێت. لێرەدا بە پێچەوانەی زمانی فارسیەوە کە تێکەلیەکی زۆری تێدایەو پەیوەندی زۆری پچڕیوە لەگەلٚ پارس کۆندا.

بۆ نموونه نامه نووسین بەزمانی کوردی زۆر ئاسان و ڕەوانه. بەلام نووسینی فارس گەلێ دژواره[٤٢]. زمانی کوردی ئەمڕۆ لە چوار شێوه زمان(لهجه) پێك دێت (کرمانج، گوران، لوڕ، کەلهور) و هەر یەکێ لەمانه بوون بە چەند بەشێکی ترەوه کەشێوەیان لەیەك جیاوازه. له سەرچاوەی دیجلەو فوراتەوه تا کەنداوی عەرەب قەلەمڕەوی زمانی کوردی بووه. که پایتەختی ئەم زمانه یەکەم ئارارات و لە پاش ئەو زاگرۆس و دوای ئەو ئەسفەهان لە پاشدا ئەهاوەند وهەمەدان و سەردەمێکیش تویسەفون(مەدائن) بووه. ئەتوانین بلێین زمانی کوردی لە سەرانسەری ئێران دا کە ئەسکەندەری مەقدۆنی فەرمانڕەوای بوه بە ڕەسمی ناسراوه. بنچینەی زمانی کوردی ڕۆژهەلات بە زمانی ئاریایی کۆنه کەزمانی – ئانزارنی – یان پێ وتوه[٤٣]. کەبە باوکی هەموو زمانەکانی(ماد، هیند، پارس. عیلام) ئەژمێرێ. نزیکەی سێ هەزار سالێ پێش میلاد ئاریەکان بەم زمانه گفتو گۆیان کردوه و لە پاشدا جیا بوونەتەوەو جیاوازی پەیدا کردوه زمانی پارسی کۆن بریتی بوی لی حەوت بەشی بەم جۆره : ١- پەهلەوی ٢- دوری ٣- زاولی ٤- سەگزی ٥- سەگری ٦- هەروی ٧- پاشتوی.

وشەی(پەهله) لە فارسی کۆندا بە مانای شار هاتووه. لە کوردی دا(پالە)ی پێ وتراوه هەموو پایتەختەکان لە کۆندا(ئەسپەهان، ئەهاوەند، هەمدان) پەهلەیان پێ وتراوه. هەر بەم واتەیه بە کەسانی خاوەن هێزو ئازاییان وتوه پالەوان یان(پەهلەبان) بە واتای پارێزەری شا وەك " پاسەوان. باخەوان، دەرگاوان... هتد ". پێلاو لە کۆندا پێ ی وتراوه - پالی – چونکه تەنها خەلکی شارەکان لە پێیان کردوه.

---

[٤٢] هەوراوەمیەکان کە نیشتە جێ ی شاخن توانیویانه زیاتر پارێزگاری زمانی کوردی بکەنو وشەی جیاواز بۆ ئامڕازی پیاوو ئافرەت بەکار بێنن، کەچی فارسەکان نەیانتیانیوه ئەو پارێزگاریە بکەن. بۆیه تیکەلاوی زۆر لە زمانەکەیاند هەیه +

+ جیاکردنەوەی تەعبیر بۆ پیاوو ژن پاش ئیسلام پەیدا بووه. کوردو گەلانی تر هەرگیز بەئەتفی و سووکی تەماشەی ژنیان نەکردوه کە - ژێر – یان بۆ بەکار بێنن، ئەمه کاری عەرەب -.

[٤٣] (٢) ئانزان وشەی(ئینسان) عەرەبی لێ وەرگیراوه کە(ز)کراوه بە(س) لە هەورامیدا هەر ئانزان بەکار دیت. ابن خلكان

لەم روونکردنەوەیەدا بۆمان دەر ئەکەوێ کە زمانی پەهلەوی یانی زمانی شاری کە خەڵکی شار و دەشت گفت گۆیان پێ کردوە. بە پێچەوانەی زمانی(دوری) کە دانیشتوانی دەرەوەی شار یانی خەڵکی چیاو دەشت و لادێ کان قسەیان پی کردوە.(ئەسترابۆن) لە کتێبی(ئێرانی کۆندا) ئەڵێت : - لە نووسراوەکانی سەردەمی هاخامەنشینی و فارسی کۆندا بۆمان دەر ئەکەوێ کە زمانی فارسی کۆن بۆ نووسین و خوێندنەوەی کاروباری دەوڵەت بەکار هاتووە، بەلاَم قسە کردن بە زمانی پەهلەوی بووە. سەرچاوەی زمانی(فارسی کۆن، ئاوێستا،سانسکریت) دەگەڕێتەوە سەر زمانی ئاری. هەندێ لە رۆژهەلاَت ناسەکان ئەڵێن : ئاوەکو ئێستا رون نی یە کە زمانی ئاری چ بەشێك بووە لە سەردەمی پارس و ساسانیەکاندا هەر بەکار هاتووە. لە - فیوم – ی میسردا نووسراوێك دۆزراوەتەوە کە بە زمانی پەهلەوی نووسراوە میستر ویست ئەڵێ : سەردەمی نووسراوەکە ئەگەڕێتەوە سەردەمی دوەمی کۆچی. دیسانەوە ئەڵێت جگە لە ئاویستا ئەو نووسراوانەی کەلە سەردەمی ساسانیەکانەوە جێ ماوە هەمووی بە زمانی پەهلەوی نووسراوە(ئەمە پێچەوانەی سەرچاوە هەورامیەکانە). لەهجەی لوری نزیکترین لەهجەی کوردیە لە زمانی پەهلەویەوە لە پاش ئەویس لەهجەی کەڵهوڕی و ئەمجا(گۆران، هەورامی، گێلی، کرمانجی) دێت لەبەر ئەوەی گۆران و کرمانج نزیك و دراوسێ ی کلدان ئاشوری بوون زمانەکەیان زۆر لەیەکەوە نزیکن. زۆربەی وشەیان لە یەك ئەچێت هەندێك لە مێژوو نووسەکان رایان وایە کە زمانی لەهجەیەکە لە زمانی فارسی.

(سێر سدنی سمیپ) دانەری کتێبی ئاشوور ئەڵێت ئەمە رایەکی هەڵەیەو ئەقڵ گیر نی یە چون کە زمانی کوردی خاوەنی گۆڕانکاریەکی تایبەتی کۆنی خۆیەتی کە شەشەمی پێش زایینەو هێشتا زمانی پەهلەوی لە دایك نەبووە.

جیاوازیەکی زۆری هەیە لەگەڵ فارسی کۆنداو زۆریش لەو کۆنترە. بە پێ ی ئەم رایەی مێژوو نووسەکان ئەتوانین بڵێین کەزمانی کوردی زمانی سەربەستی سەدەی پاش ئەوەی دەسەلاَتی ساسانیەکان لە ئێراندا پەرەی سەند زمانی فارسی پەرەی پێ دراو زیاتر کەوتە گەشە کردن بۆیە زۆربەی زاناو ئەدیبە کوردەکانیش هەر بە فارسی نووسیویانە. تەنها ئەو کەسانە نەبێت کە گیانی کوردایەتیان زیاتر بوون و حەزیان کردوە وەك یادگار هەندێ شتی فۆلکلۆری و بەخشان و شیعر یان بۆ بەجێ هێشتووین.

ئایین و خوو ڕەوشت

پێش هاتن و بڵاوبوونەوەی کوردەکان لە سەدەکانی پێش زاین بۆ شوێنەکانی ئێستیان ئاین و داب و نەریتیان بە تەواوی ڕوون نی یە. پاش هاتنیان بۆ شوێنەکانی ئێستایان ڕوون بوتەوە کەوا کەدا(ئاهۆرا) پەرست بوون یانی(ڕوناکی پەرست). هەمیشەی ئاگرو ڕۆشناییان خۆش و یستومو دڵیان پێ کراوەتەوە. بەلأم لە تاریکی پەست و دڵ تەنگ بوون. وەك لە پێشەوە باسمان کرد ئاهۆر یا ئاهێر بە مانای ئاگر دێت. ئاهۆرا لە دوو بەش پێك هاتووە ئاهور یانی ئاگر. ئا - یانی هاتن – کە ڕاستیەکەی لە ئاگرەوە هاتوە وەك وشەی خوا - خودا کە لە. خود + ئا - پێك هاتوە یانی(خودی خوا خۆی) یان لە خودی خۆیەوە هاتووە. مەبەستی ڕاستی لێرەدا ئەوەیە کە خوا یا ئاهۆرا لە ئاگرەوە یا ڕۆشناییەوە پەیدا بووە. ئەو ڕۆشناییە پێ یان وتوە(شید) یا(شیدان) لە زمانی عەرەبی بە مانای نور- الانوار دێت ئەمەیان بە پەروەردگاری هەموو جیهان زانیوە.(الله نور السموات و الارض). وردەه وردە پلەی هێزو توانایان پێ داوەو زیاتر پەرستاری بوون. ئاهورامەزدا – یان پێ وتوە یانی خاوەن هێزو دەسەڵات.

ڕۆژ کە(هۆر) و(خۆر) و خورشیدی پێ ئەڵێن هەر بەو بۆنەوەیە کەسەرچاوەی ڕۆشناییە خۆشەویستە لایان و پەرستویانە هەر بەو بۆنەیەوە بە کوردەکانیان وتوە ڕۆژ پەرست.(مێژوی کلیسای کۆن ل ۳۰۱ وشەی مەزدا بە مانای زۆر بە هێزو توانا دێت هەروەها هێرۆدۆت ئەڵێ – موغەکان کە یەکێکن لە شەش هۆزەکەی ماد ئەمانیش هەروا ئاگر پەرست بوون. ئەتوانین بڵێین کوردەکان بەڵکو فارسەکانیش لە سەرەتای هاتنیاندا بۆ شوێنەکانی ئێستایان پەیوەندی بە هێزیان لەگەڵ ڕۆژو مانگ و ئەستێرەو ئاوو باو سەوزایی و یەزدان و ئەهریمەن بووە. ئەهریمەنیان بە نیشانەی شڕو تاریکی هەر کاتێ کەسێکیان بمردایە لە سەرەتاوە ئەیان ئەخستە چاڵ بەڵکو لە شوێنێکی بەرزدا دایان ئەنا تاوەکو قەلو داڵ گۆشتەکەی بخوات و تێکەڵ بە گۆشتی گیاندارانی تر بێت. لە پاشدا ئەم یاساو ئەریتە تەرك ئەکەنو مردوەکانیان ئەخەنە ناو کوپەیەك سرکەوەو لە سەر لوتکەی چیاکان ئەیان ناشتن. عەقدو نکاح و مارە کردن ئەبووە بەڵکو ڕازی بوونی باوك سەرۆك خێڵ و کوڕو کچ خۆیان بووە. چەند ژنێك بۆ یەك پیاو لە ناو کوردا باو

بووە. زیناو هەتو بازی زۆر عەیب بووە. خوشك و كچبە پیاو نەشیاوە. خەتەنە كردن باونەبووە. كچ تا كاتیٚ گەورە نەبوایەو سەرو عوزر شۆر نەبوایە دەرپیٚ ی لە پیٚ نەنەكرا، سەرتاپا لەشی بەكراسێكی ئاوداماں داپۆشتوە. كوڕ تا كاتیٚ ژن هێنان پشتێنی نەبەستوە زۆربەی كورد لەو سەردەمەدا كۆچەر بوون. بە مەڕو مالات بەخێو كردنەوە خەریك بوون. حەزیان بە نیشتەجیٚ بوون نەكردوە. خواردن و كەرە سەی ژیانیان لە دارستان و داری بەرداروو ئاژەڵ پەیدا كردوە. هەمیشە لە گەرمیان و كوێستان كردندا، سامان و دەرمەتیان بریتی بووە لە مانگاو گاو بزن و مەڕو ئەسپ و ئەو گیاندارانەی كە خۆیان بژێو پەیدا ئەكەن. لە پاشدا وردە وردە لیٚ یان نیشتەجیٚ بوومو دێهاتی بچووك بچووكیان ئاوەدان كردوە بە كشتوكاڵەوە خەریك بوون و داری بەرداریان ناشتوە. هەرڕوداوێك ڕوی بدایە لە نێوان خێزانێك یا چەند خێزانێك یا تیرەو هۆزێك لەگەڵ ئەوی تردا هەوڵیان داوە لە ڕێگەی ڕاوێژو پرس بە ڕیش سپیانەوە كێشەكەیان یەك لا بكەنەوە. پەیوەندی كردن بە فەرمانڕەواو دەسەلاتدارانەوە لە ڕێگەی سەرۆك هۆزكانەوە بووە. هەر سەرۆك هۆزێك هۆیەك بوە بۆ پەیوەندی كردن لە نێوان دەوڵەت و هۆزەكەی خۆیدا(گەل). وەك كۆكردنەوەی سوپاو باج و چارە سەركردنی كێشەی هۆزەكەو كاروباری ناوخۆیی. پارە لە نێوانیاندا مكار نەهاووە. هەموو كڕین و فرۆشتنێك لە ڕێگەی ئالیٚ و گۆڕەوە بووە. یانی كەل و پول بەكەل و پەلی تر ئاژەڵیان داوە بە گەنم و جۆ. گەنم و جۆیان داوە بە هەندیٚ كالاو پێویستی ڕۆژانەو سالانەیان[٤٤]. بەهۆی میوانداریەوە لە خواردەمەنی یەكتریان خواردوە میوانداری و ڕێز لیٚ نانی میوان باو بومو تا ئێستاش لە كوردەواریدا باوە. جل و بەرگ و پێلاویان لە پەشم و خوری چەرمی ئاژەلی مالی و كێوی بووە زۆر سادە دروستیان كردوە ژن هاوبەشی پیاوەكەی كردوە لە كارو كاسبی كردندا. كەل و پەلی شەڕیان بریتی بووە لە قەمەوخە نجەر و تیرو كەوان و گورزو شمشێرو كەمەندو كوتەك و بەردەقانی. پەرستن و كاروباری ئاینی تەنها لە ئەستۆی گەورەی مالدا بووە كە

---

[٤٤] تا ئەم سەردەمەش لە كوردستاندا ئالو گۆڕی كەل وپەل هەر باو بوە. بۆ وێنە لە دێهاتەكەندا كابرایەك تریٚ یا شوتی ئەهێنیٚ لە دیٚ یەكی تر ئەیگۆڕێتەوە بە گەنم و جۆ یاخود لە شارەوە كابرایەك وردە والەی ئەهێنا بۆ لادیٚ و ئەیدا بە خوری یا هێلكە.

وەرگێڕ

پیٚ یان ئەون(پیر) ئیتر ئەوانی تر لە پەرستن و کارو باری ئاینی خۆیان ئەگەیاندوە. وردە وردە(هورمزد) پەرستیان پشت گویٚ خستومو دەستیان داوەتە(سیحرو جادو گەری) کە هەمووی درۆو دەلەسەو هەلْخەلەتاندنی خەلْك بووە. لە سەدەی حەوتەمی پ ز(٦٦٠) پ ز یەکیٚ لە هۆشمەندان و رۆشنبیرانی کورد بی ناوی – زەردەشت – ی دوایی لە ورمیٚ پەیدا بووە ئەیویست ئەو بارە نالەبارە بگۆڕیٚ و دوریان بخاتەوە لە جادو گەری و سیحر. بەلاّم پیرەکانی کورد زۆر بەر بەرەکانیان کردو گویٚ یان پیٚ ئەداو دژی وەستانەوە تا ناچار لە(ورمیٚ) وە بەرەو(بەلْخ) رۆیشتوە. دەستی کردوە بە بانگ کردنی خەلْك بۆ سەر رێبازەکەی. لەویٚ خەلْکیکی زۆر پەیڕەوی بوون وردە وردە پەلی بۆ ناوچەی(سیستان) هاویشت و لەوێدا بە تەواوی ئاینی زەردەشت بلاّو بومەوە. دیسانئەوە گەڕایەوە ناوچەی ورمیٚ و دەستی کردە بانگەوازی خەلْك و ئالای(ئاهۆرامەزدا) پەرستی ی هەلْکرد. زۆربەی ئەمو میٚژوو نووسانەی کەلە بارەی مادەوە نووسیویانە دان بەوەدا ئەنیٚن کە(زەردەشت) لە مادە یانی(کوردەکانی میدیا) یانی ولاّتی مادو کتێبی ئاوێستا بە زمانی نیشتمانی خۆی کە زمانی – مادی – یە نووسیوە گەلیٚ لە میٚژوو نووسەکان بیرو ڕایان جیاوازە دەربارەی پەیدا بوونی زەردەشت. ڕای دروست ئەوەیە : کە یەکەم زەردەشت لە بەلْخ پەیدا بومو کوڕی پورشسبە. کە هۆشەنگ پەیڕەوی ئاینی زەردەشتی کەئازەر هۆشەنگیان پیٚ وتوە. قسەیەکی خەسرەو پەرۆیز لە شانامەدا ئەم ڕایە ئەسەلمیٚنیٚ : -

کەمارا زدین کەن ننگ نیست	بگیستی بە از دین هوشنگ نیست
همە رادە دادا ست و ایین مهر	نظر کردن اندر شمار سپهر

ئەلیٚ لە پاشماوەکانی زەردەشتی ئەکەم کتێبی(زەند)ە کە تەنها بەشێکی ماوەتەوە سەرتای پەیدا بوونی ئەم زەردەشتە ئەگەڕێتەوە بۆ هەزار سالْ پێش زاین کە نوح پێغەمبەر لە سەردەمی ئەمدا لە دنیا دەرچووە. زەردەشتی دوەم بە فرەیدون ئەوتریٚ کە ڕا پەڕێنی دژی(ئازیدەهاك) بەرپا کرد لە سالی(٢٢٠٠) پ ز هەندیکی تر ئەلیٚن سالی(١٣٧٨)پ ز. زۆربەی میٚژوو نووسەکان بوونی(کاوەو فەرەیدون و ئەژدەهاك) تەنها بە ئەفسانە ئەزانن. دوا زەردەشت هەر ئەو زەردەشتە کوردەیە کە لە ورمیٚ سەری هەلْدا لە

سەردەمی(كشراسب)دا. بەرگۆشەكەی چەرسەكەی كاوە كە كردویە بە ئالاو تا سەردەمی هاتنی ئاینی ئیسلام مایەوە كاتێ سوپای ئیسلام ئێرانی داگیر كرد ئەو ئالآیە كەوتە دەستیان فیردەوسی ئەڵێ : -

فهم پشت زردشت بیشیسن بداو

مه اباد پیغمبر راستگو

لە كاتێكدا كوردی مادی هیچ پەیوەندیەكی لەگەڵ(ماناباد)دا نیەو لە سەردەمی ماناباد تاوەكو سەردەمی كشتاسب چەند هەزار ساڵ ئەبێت، كەوابوو هەزاران پشت پێویستە تاوەكو زەردەشت ئەگاتەوە سەر ماناباد[45]. تا ئێستا را دەربارەی پەیدا بوون سەردەمی زەردەشت زۆرەو بە تەواوی ساغ نەبۆتەوە(ئورژۆكسوس) و(ئەرستۆ) سەردەمی پەیدا بوونی زەردەشت بە شەش هەزار ساڵ پێش سەردەمی ئیفلاتون دائەنێن یانی(٨٣٦٥) ساڵ پێش ئەم.

مێژوو نووسی یونانی(گزانتوس) ئەڵێت(١٠٨٠) پ ز زەردەشت پەیدا بووە. زەردەشتیەكان خۆیان ساڵی (٦٦٠) پ ز باس ئەكەن(میستر جاكسن)ی شامزای ئاینی زەردەشت ئەڵێت – زەردەشت لە نیوەی دوەمی سەدەی حەوتەمی پ ز هاتۆتە دنیاوەو لە نیوەی یەكەمی سەدەی شەشەمی پ ز لە دنیا دەرچووە [46] كە ئەم رایە زۆر نزیكە لە رای زەردەشتیەكان خۆیان. دیسانەوە لە كتێبی(زبدە الصحائف) پەیدا بوونی زەردەشت بە ساڵی(٤٧٨) پ ز نووسراوە بە پێ ی ئەو سەرچاوانەی لە پەراوێزی پێشودا باس كراوە زەردەشتی دووەم یا زەردەشتی كورد لە ناوچەی(ورمێ) رەزائیەی ئێستا لە دایك بووە. ناوە - زەردەشت – كوڕی پورشسب كوڕی پێرسب كوڕی كیدا كوڕی ئاریاك كوڕی ئاگەند كوڕی ئاگیر كوڕی مامیر كوڕی هەرزیان كوڕی ئەپستمان و لە سەردەمی كشتاسب لە ساڵی(٦٦٠) پ ز سەری هەڵداوە. كشتاسب بڕوای بە

---

[45] دبستان المذاهب ل ٥

[46] مێژوی سرجان ملكم ل ٢٧ و مێژوی مسعودی – حمزه اصفهان. یاقوت و قەزوینی و ابو الفداو و ابن الفقیه و بلاذرن و خوردادبه... هتد

زەردەشت هێناوەو بڕەیکی زۆری بە ئاینەکەی داوە هەر ئەو یارمەتیە بوە هۆی پەیدا بوونی ناوی کشتاسب چونکە کشتاسب تەنها فەرمانڕەوای بەڵخ بووە. فیردەوسی ئەڵێ کشتاسب(۳۸) کوڕی بوە کە لە ناوەڕاستی سەدەی حەوتەمی پ ز ساڵی(۶۶۸) پ ز فەرمانداری بەڵخ بووە[47]. کشتاسب لە ئەژادی کیانی یەو کوڕی لوهراسبی کوڕی ئەرجان(ئەروەندشاە) کوڕی ئابۆ کوڕی کەیقوباد کوردە.

کە یەکەم فەرمانڕەوایی زنجیرەی کیانی یەکانە. هەندێ لە مێژوو ناسەکان بە هەڵە ناوی گرشاسب دێنن کەدوا فەرمانڕەوای پێش دادیەکان بووە. لە کۆتایی سەدەی(۱۰ پ ز لە دنیا دەرچووە. بڕێکی تر بەهەڵە بە(ویشتاسب)ی ناو ئەبەن. یەکێ لە ڕاوێژ کاران یا وەزیری کشتاسب بە ناوی(جاماسب) برازایەکی خۆی بە ناوی(ئاهۆ) ئەدا بە زەردەشت و کچەکەی زەردەشت(پورجیست) یا(بەرجیس) مارە ئەکات ئەم خزمایەتیە بوە هۆی ئەوەی جاماسب یارمەتی زەردەشت بدات. لەم دواییەدا پارچە هۆنراوەیەك دۆزراوەتەوە وا دەر ئەکەوێ کە کورد کاتی پەلامار دانی سوپای ئیسلام بۆ سەر کوردستان ئاینی زەردەشتیان پەیڕەو کردوەو بڕوایان بە(ئاهۆرامەزدا) بووە. هۆ نراوکە باسی هێرش پەلاماری سوپای ئیسلام ئەکات بۆ سەر خاکی کوردستان کە لە ناوچەی شارەزوور چەند کوشت و کوشتاریان کردوەو چەندین دێهاتێن کاول کردووە :

هۆرمزگان رمان ئاتیران ك وژان
ویشان شاردەوە گۆرە گۆرەکان
زۆرکار ئارەب کردتە خاپوور
گەناو پاڵە هەتا شارەزوور
شنۆ کینگان وەدیل بشینیا
مێرد ئازاتای ژە ڕووی هۆینیا
رەوشت زەردەشت مانەوە بیکەس
بەزیکا نیکا هورمزو هویچکەس

---

[47] یەکێ لە کوڕەکانی کشتاسب ناوی ئەسفەندیارە و باوکی بەهمەنە کە بە بابا گەورەی لڕو بەختیاری و هەورامی دانەنرێ.

ماناکەی : - مزگەوتەکان(هورمزگان) یا هورمزدگان وێران بوون و ئاگرمکانیان کوژاونەتەوە، گەورمکان هەموو خۆیان شاردۆتەوە، دوژمنەکان زۆر ستەم کارانە شارو دێهاتەکانیان لەناو برد[48]. کچ و ژنیان بە دیل گرت ئازاو دلێرمکان خوێنی گەوزان – پەیڕەوانی زەردەشت بێ کەس مانەوە(هورمز) بەزەیی بە کەسدا نەهاتەوە. پاشماوەی کوورە ئاگروکان و ئاگردانەکان لە کوردستاندا بەڵگەیەکی ئاشکرایە کە کورد ئاگر پەرست بوون بو شێوەیەکی گشتی بە پێ ی ئەو پاشماوەو چیرۆکە ئەفسانە کوردیانە ئەتوانین بڵێنین کە کورد لە سەرەتاوە(ڕۆژ) پرەست بوون. لە دواییدا ئاگریان پەرستوەو هەندێکی بۆتە جولەکە. لە ئەنجامدا کوردو پارس بە ڕەزامەندی هەردووکیان ئاینی ئیسلامیان پەسەند کردوەو موسڵمان بوون. ئاینی ڕەسمی کورد ئیسلامەو پەیڕەوی مەزهەبی ئیمامی(حەنەفی) ین و زۆربەیان(شافعی)ن کە لە ساڵی(١٥٠)ی کۆچی دا لە دایك بوەو لە(٢٠٤)دا لە دنیا دەرچووە. لە گۆرستانی سەرەکیان هەڵبژاردوە کە بە - قادری –و نەقشبەندی – ناو ئەبرێت یانی دەروێش و سۆفی.

---

[48] وشەی مزگەوت لە هورمزدگەوە هاتوە. گد – لێرەدا بە مانای ئەدا دێت یانی گەدا کاە یا هورمزدگ کە بە مانای شوێنی پەرستنی هورمزە. ناوچەی سنە بە گشتی بە مزگەوت ئەڵێن(مزدگ) یا مزگت. " وەرگێر"

بەندی چوارم

دەربارەی کوردستان

" ژمارەی دانیشتوانی هۆزەکانی کورد "

کوردستان بریتی یە لەولآتی‌ك کە کورد لە سەدەکانی پێش زایینەوە کۆچیان بۆ کردوەو پەلیان بە هەموو لایەکیدا هاویشتوەو تێدا جیّ گیر بوون بە ناوی خۆیانەوە ناو نراوە(کورد – ستان) کە هەردوو بەشەکەی یانی رۆژهەلآت و رۆژ ئاوا ئەگرێتەوە

سنووری کوردستان : - لای سەرەوە ئەرمەنستان. لای رۆژهەلآت ئازەربایجان و زنجیرە شاخی زاگرۆس(تیّ بینی، ئەمە راست نی یە ! چونکە هەرگیز ئازەربایجان لای خۆرهەلآت نی یە. جگە لەوەش ئەو وا دیارە کرماشان، وە لورستانی بە بەرچاو نەگرتووە). لای خوارەوە عیراقی عەرەب(بابلستان)لای رۆژ ئاوا رووباری فورات و ولآتی ئاسیای بچووك. هەندێکی تر لە مێژوو ناسەکان سنووری کوردستانیان بەم شێوەیە دیاری کردوە:- لای سەرەوە چیاکانی یاگری داغ – ئارارات -. لای رۆژ ئاوا رووباری فورات تا سنوری شاری بەغدا لای خوارەوە سنووری سەرەوەی بەغدا عیراقی عەرەبی. لای رۆژهەلآت سنووری خوزستان و پارس زنجان و ورمیّ و خۆی و ماکۆ.

بە پیّ ی ئەم دیاری کردنە بەشێك لە یورزە رۆم و ویلایەتی رۆژهەلآتی ئاسیای بچووك و بەشی خواروی ئازەربایجان ئەکەوێتە کوردستانەوەکە کورد ئێستاش لەم شۆێنەدا ئەژی.(حمدالله المستوفی) لە کتێبی(نزهە القلوب)دا ئەلێت"لە کۆندا شاری(بەهار) کە ئەکەوێتە ژووروی هەمەدانەوە مەلبەندی کوردستان بووە لە پاشدا ئەو مەلبەندە گوێزراوەتەوە شاری(سولتان ئاباد)–چەمچەمالّ(چەمچەمالیّ نزیك کێوی بێستون ئێستا فەوتاوە) لە نزیك کێوی بێسون. هەروەها ویلایەتی ئەرمەن جزیرە لە بەشی کوردستاندا بووە(ئەربیل و ئامەد) سەر بە ویلآ یەتی(جزیرە) بوون. بە پیّ ی ئەم نووسراوە لە سەدەی هەشتەمی کۆچی دا کوردستان بریتی بوە لە(١٦) ویلایەت بەم شێوەیە : -

١- ئالات٢ – ئالشتر٣- بەهار٤- خەفتیان٥- دەربەندی تاج خاتوون ٦- دەربەندی زەکی٧- داربێل و نیرنێل٨- دینەوەر٩- سوڵتان ئاباد(چەمچەماڵ).١٠ – شارەزوور١١- کرماشان١٢- کەرەند و خۆشاب١٣- کەنگاوەر١٤- ماەی دەشت١٥- تاقە وستام١٦- بێستون. ئەنسکلوپیدیای ئیسلام نووسیویەتیٚ کوردستان دیاری کردوە ئەڵێ : کوردستان بریتی یە لە وشوێنا نەی کوردی نیشتە جیٚ یە بەلاٚم زۆربەتەسکی سنوری بۆ دیاری کردوە ئەڵێ زەویەکی لاکێشی کە لە خواروی رۆژهەلاتی لورستان درێژ بۆتەوە تا سەرووی رۆژ ئاوای(ملاطیة و بریتی یە لە(٦٠٠)میل درێژی و(١٢٠ تا ١٥٠)میل پانی و زۆربەی پانتای ئەکەوێتە نێوان موسڵ و ئارارات کە(٢٥٠)میل نەبێت. ئەولیا چەلەبی ساڵی(١٠٦٥)ی کۆچی گە شتێکی بە کوردستاندا کردوە سنووری بەم شێوەیە دیاری کردوە، لای سەروە ئەرزرۆم. لەوێوە بەرەوەوان هەکاری و جزیرە و عەمادیەو موسڵ و شارەزوورو ئەردەلان و دەماوەندو دەرەنەو دەرهەتەنگ تا بەسرە ئەرِوات کە نزیکەی(٧٠٠) فرسەخ[49] رێگا نەبێت(فەرسەخ ٢ میلە). بە درێژی پانتاییەکەی لەوە کەمترە[50]. هەر بەم شێوەیە لە نێوان رۆژهەلات ناسەکاندا جیاوازیەکی زۆر هەیە دەربارەی سنووری کوردستان کە هیچیان بە تەواوی شارەزا نەبوون. سێر مارك سایکس – سنووری کوردستانی لە نێوان سەرچاوەی زێ ی گەورەو دیجلە و خوارووی گۆمی وان داناوە.(تۆرۆ دانژین) ی رۆژهەلات ناس لە کتێبی(ئاپوریولوجی) لە دوو تابلۆ کە ئەگەرێتەوە بۆ دوو هەزار ساڵ پ ز ناوی ویلایەتی(کارداکا) هاتووە کە دراوسیٚ ی (سۆی) بووە کە ئەکەوێتە خواروی گۆمیٚ (وان) ەوە. شەرفنامە ئەڵێ : لە ناوچەی بتلیس قەلایەکی زۆر کۆنی تیایە بە ناوی(سۆی) و بە زمانی(ئارامی) بەم ناوچەیان وتوە حەوزی کاردۆ). جگە لە نووسینی مێژوو نووسەکانیش ئەم ئەوچەیە بە(کوردوان) ناودارە. جزیرەی ابن عەمەری ئێستاش(کازارتای کاردۆ) یان پیٚ وتومە ئەرمەنیەکان بە(کوردۆخ) ناویان بردوە.

---

[49] فرسەخێك بە مانای سەعاتە رێگایەکە بە پیٚ

[50] ئەولیا چەلەبی بەرگی چوارەمی مێژوەکەی ل ٧٥

(بلاذرێ و طبری) ئەڵێن لە ناو عەرەبەکاندا بە(کاردا) یا(کاردای) بە ناوبانگ بووە. یاقوت حەمەوەی ابن عمرو نزیکەی دوو سەد دێ ی بوەو شارەکانی بریتی بوون لە(الثمانین، جودی. فیروز، شاپور) کە کەوتونەتە کەناری چەپی دیجلەوەو بەرانبەر(بازیدا)[51].

لە پاشدا ناوی کاردا لە کتێبە ئیسلامیەکاندا ون کراوەو لە بریتی(جزیرەی ابن عومەر) (بوەتان) لە شوێنی نووسراوە. وا دەر ئەکەوێ (بوەتان) لە بوختانەوە هاتبێ وەك رۆژهەلأت ناسەکان (نۆلدکەو)(کیپارت) و(هارتمان) ئەڵێن هەر ئەو(بوختە ویچ)ە یە کە(هێرۆدۆت) لە سەدەی پێنجەمی پ ز ناوی بردوە کە سیانزەمین ویلایەتی(ئاخامن) بوە لە پاشدا بوە بە بەشێك لە ئەرمەنستان.(گەزنەفون) لە کتێبی گەڕانەوەی دە هەزار یۆنانی دا ئەڵێت – ویلایەتی کاردۆك تا بوەتان درێژ بۆتەوە دیسانەوە(ئەسترابۆ) ی رۆژهەلأت ناس ئەڵێت کوردا مامەتەك بە شاخەکانی دیار بەکرو موش – ی ئێستا وتراوە. لێرەدا جێ ی گومان نی یە کە ویلاتەتی(کاردۆك) کارداخ – کاردۆشوی – کاردا کا – کاردای – کوردۆ – کوردان -) بە مەڵبەندی بنەڕەتی کوردیان وتوە. ئەم ڕایەش لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا چەسپاوە ریسکی رۆژهەلأت ناس ئەڵێت : - کورد، کوردی، کوردیا هەمووی یەکێکەو جیاوازی نی یە. بە پێ ی ئەو تابلۆ گرنگەی کە باسی جوگرافیای سەدەی حەوتەمی ئەرمەنستان ئەکات(ئەدومنس) ئەڵێت لەو تابلۆیەدا وشەی کورچیخ نووسراوە. رۆژهەلأت ناسی ناوبراو ئەڵێت وشەی کورچیخ لە - کورتیچ ناخ موە هاتوە کە بە مانای کورد دێت سەردەمی فۆستیوس بیزا پیوس سەدەی چوارەم(کورچیخ) ناوچەیەك بوە لە نزیك سەڵماس لە پاشدا بووە بە ویلایەتێك لە چۆلە مێرگ تا جزیرەی ابن عمر پانتایی بووە. مێژوو نووسان (س مارتن. نۆرمان) لە کتێبی رۆژهەلأتی کۆندا – سر مالکم لۆرسە هاسل – براون – دکتور رۆسۆ... هتد – هەر یەکە لەمانە دەربارەی نیشتمانی کورد جۆرە ڕایەکی تایبەتیان هەیە. کە لەیەکەوە دوورن. جگە لەوەی هیچیان بە ڕاستی و ڕوانی چۆنیەتی باسەکانیان دەربارەی کوردستان نەنووسیوە بەڵکو کوردستانیان زۆر بە بچووکترە. بە پێ ی لیکۆڵینەوەی ڕاست و دروست ناوچەی لورستان و

---

[51] بازیدا – کەوتۆتە لای ڕاستی کەناری دیجلەوە. مەبەست لەو(کاردا) یە(قردا) کە بەشێ بوە لە جزیری –ابن عمر– و ئەو بەشەکەی– بازیدا– بووە.

کرماشان و سنه(ئەردەلان) و بوشی خوارووی ئازەربایجان و خۆی سەلماس و[52] ورمێ و باکۆو موکری هەمووی بەشی کوردستانن مەبەستمان لە کوردستان غەیری ولاتی (مادە)ە کە لە پاشدا باسی ئەکەین. هۆزە کوردەکان لە زۆر شوێن و جێگادا بلاو بوونەتەوە بۆ وێنە (هۆزی بازۆکی) لە دەوروبەری تاران و هۆزی بە(چناوەند) و(باوەنوور) و(زەعفرانلی) لە خۆراسان. لە هەمەدان هۆزی جۆزەکان و لە ناوچەی مازەندران عەشایەری(مۆداکۆ) ولە ناوچەی فارسدا عەشیرەتی شوانکارەو لە عیراقی عەجەم هەزی ئەسبارلوو چەند بەشێك لە تیرەی لەك. لە قەزوین و سەروی ڕۆژ ئاوای ناوچەی گیلان هۆزی(عومەرلو) هەیە کە بریتین لە چەند بەشێك(قەبەقرانلو، شمگاملو. بەهادرلو. شاکلانو، پشانلو) "ە هەموویان کوردن لە خوزستان و قەهستان کورد هەیە[53]. هۆزی براخۆی زەنگەنە لە بلوجستان و هندوستان و ئەفغانستان و ئەنقەرە بلاو بوونەتەوە. کوردستان ئەکەوێتە دامێنی(بان ی) ئەرمینیاوە وردە وردە بەرەو(بین النهرین) بەرزایی کەم ئەبێتەوە. هەر بە پێ ی ئەم بەرزایی چیای(چلچەشمە) لە سنە(٤٠٠٠) م و بەرزایی لوتکەی کەلی خانلە نێوان سەقزو بانە(٢٢٥٥) م و بەرزایی چیای ماردین لە نێوان دیجلەو فورات لە کوردستانی ڕۆژ ئاوا(١١٠٠)م لە کاتێکدا کە بەرزایی شاخەکانی ئارارات زیاتر لە(٥) هەزار مەترە شاخی عبدالعزیز و سنجار بەشێکن لە ڕیزە شاخەکانی کوردستان کە لە دامێنیا بیاباتێك درێژ بۆتەوە تا دەوروبەری جزیرە کۆتایی دێت.

[52] سەلماس –لە زەمانی ڕەزا شدا ناویان گۆڕی بە شاپوور

[53] کوردلر لە نووسینی دکتور فریح ل ٣٢

رووبەری كوردستان

لە رۆژهەلاتی لورستانەوە تا رۆژ ئاوای دیاربەكر هێلی پانتایی(٣٢- ٣٩) پلەی ژوورو هێلی درێژی(٣٩ – ٥٠) پلەی رۆژ هەلاتی كە ماوەی(٧) پلە پانی و(١١) پلە درێژی هەر پلەیەك بریتی یە لە(١٥) میل. ئە نجامی كۆی درێژی * پانی * ١٥ = ١٧٣٢٥ میل چوار گۆشە كە بریتی تیە لر رووبەری خاكی كوردستان ئەگەر ئەم ژمارەیە *١٠ بكەین ئەكاتە(١٧٣٢٥٠) كیلومەتر چوار گۆشە. بەلأم لەبەر ئەوەی رووبەری كوردستان لاكێشەو چوار گۆشە نی یە وەك شێوەی دوو سێ گۆشە لەم سەرو ئەو سەرەوە هەیە، سێ بەشی رووبەرەكەی داگیر كردووە. ئەگەر ئەم سێ بەشەی لێ دەربكەین(١٢٠،٠٠٠) كیلومەتر چوارگۆشە ئەمێنێتەوە كە بریتی یە لە پانتایی رووبەری خاكی كوردستان.

" ویلایەت و شارەكانی كوردستان "

كوردستان پێك هاتوە لە شەش ویلایەت(والی نشین – ئەمیرنشین) بەم شێوەیە :

ێ- دیاربەكر – شارە گرنگەكانیی ئەم ویلایەتە بریتین لە : ١- دیاربەكر – مەڵبەندی ناوچەكەیەو ئەكەوێتە نزیك روباری دیجلەوە دانیشتوانی شارەكە نزیكەی(٣٥) هەزار كەس ئەبن.

٢- میافارقین – شارێكی خوشەو بەناوو باخی زۆر بەناوبانگە

٣- ماردین – ئەكەوێتە دامێنی چیای ماردینەوە. شارێكی گەورەیەو بە ماری گەزندە ناودارە.

٤- ئەسیبین – هاوینە هەوارێكی خۆشە خاوەنی باخ و ئاوی زۆرە

٥- ئامغەنی – شارێكی پیشەسازی یەو كانی مس و فافۆن و ئاسنی تیایە

٦- سورەك –

٧- ئامەد : - بریتین لە ٧ شار لە رۆژئاوای دیجلە

٨- جزیرەی ابن عمر – بە جزیرە ناودار روباری دیجلەی پێدا تێپەر ئەكات

٩- ئەیشاپور

١٠- سەعرەت

١١- ئەرجەكی

١٢- بۆتان

ب – مۆسل : - مەڵبەندی ویلایەتەکەیە. ئەکەوێتە لای ڕاستی دیجلەوە کەلاوەکانی نەینەوا کە پایتەختی ئاشوریەکان بووە نزیکیەی(٢٠) کیلومەتر لەم شارەوە دوورە لە کۆتایی سەدەی حەوتەمی پێش زایین یانی(٦٠٦) پ ز کوردەکانی ورمێ لەگەڵ کوردە مادەکانا(عیراقی عەجەم) بە سەرکردایەتی(کواکسار) و هاو پەیمانیەتی(بابلیەکان) نەینەوایان داگیر کردو بۆ هەمیشەییی کردویانە بە کەلاوەو فەرمانڕەوایەتی ئاشووریان لەناو بردوە.

٣"- ئەربیل – هەولێر بەهۆی شکاندنی سوپای(دارا) لەم شۆێنەدا بەدەستی ئەسکەندەری مەقدۆنی بەشارێکی مێژوویی ئەژمێرێ.

٤"- سولەیمانی – لە کۆندا کورد پێ ی وتوە شاربازێر. لەم دواییەدا ئیبراهیم پاشای بابان بە ناوە باپیریەوە ساڵی(١٧٨٧)ی زاینی ئاوەدانی کردەوە. بوە پایتەختی ئەمارەتی بابان.

٥"- بستان : -

٦"- کەرکوك – لە کۆندا(ئارباخا)ی پێ وتراوە. شارێکی نەوتی گرنگە.

٧"- سنجار – شەنگار.

٨"- عەقرە - ئاکرێ ٩"- عەمادیە ١٠"- ڕواندوز – لە دوو بەش پێك هاتوە ڕەوەند – دژ واتا قەڵای ڕەوەند، کۆچەرەکان. لە ڕەوەندەکانی هەرێمی(دوین – کە ئێستە کەوتۆتە هەریمی – کە نجە -.

١١"- کفری ، ١٢" – سەلاحیە(تێ بینی – کفری و سەلاحیە یەك جێگەیە)، ١٣"- گوڵ عەنبەر یا(خلمار) کە ئێستا بۆتە خورماڵ ئەکەوێتە دامێنی شاخەکانی سورێن یانی ڕۆژهەلاتی دەشتی شارەزوور.

ج – سنە یا ئەردەڵان. بۆیە ئەردەڵای پێ وتراوەچونکە مەڵبەندی فەرمانڕەوای ئەردەڵانیەکان بووە. ئەردەڵ – بابا گەورەی بنەماڵەی ئەردەڵانیەکانە و ناوی ڕاستەقینەی(فەیروزی کوڕی خەسرەو). ئەردەڵ ساڵی(١٣٧)ی کۆچی لە سەردەمی فەرمانڕەوایی(ابو العباس عبدالله عباس) بە یارمەتی(ابو سلمی خۆراسانی) ناوچەی

موسڵ و دیاربەکری داگیر کردوە لە پاشدا لەگەڵ لەشکرەکەیدا ڕومو شارەزوور هاتوە تا ساڵی(٥٦٤) ئەردەڵانیەکان لە شارەزووردا فەرمانڕەوا بوون لە پاشدا دەستیان بەسەر ناوچەی سنەدا گرتوە. شارە گرنگەکانی ئەو ویلایەتی بریتی یە لە

١- سنە(سنندج) یا(سناذژ) یا کوردستان مەڵبەندی فەرمانڕەوایی ئەردەڵانیەکان ئەکەوێتە سەرووی دامێنی کێوی ئابیدەرەوە. ئاوو هەوایەکی سازگاری هەیە عەرەبەکان سنادژیان کردوە بە سنندج هەندێك بە هۆی ئەو دوو نوونەوە کە لە عەربیەکەی دا هاتوە ئەڵێن بنەڕەتیی وشەکە لە(سانان دژ)ە وە هاتوە یانی قەڵای فەرمانڕەواکان. چونکە لە زمانی کوردەوایدا تەنها بە دەسەڵاتدارەکانی هەورامانیان وتوە(سان). لە سەردەمی فەرمانڕەوایی شا ئیسماعیلی سەفەوی دا دەوڵەتی عوسمانیەکان هاتن لەقەبی(پاشا)یان دا بەسەرکردە کوردەکانی سەر سنووری ئێران بۆیە شا ئیسماعیل لەقەبی(سان) ی دا بە دەسەڵاتدارو سەردارانی هەورامان و لەقەبی(خان) یشی دا بە دەسەڵاتدارانی ناوچەی سنە. هەردوو ناز ناوەکە بەرانبەر نازناوی پاشای عوسمانیەکان بوە لەو کاتەوەبە دەسەڵاتدارانی هەورامانیان وتوە سانو بە دەسەڵاتدارانی ناوچەی سنەیشیان وتوە خان. هیچ کاتێك سانەکانی هەورامان لە سنەدا فەرمانڕەوایەتیان نەکردوە. مادە تەئریخی شاری سنە(غمها) یە لە ساڵی(١٠٤٦)ی کۆچی لە لایەن(سلێمان خان) ی کوڕی میر – علم الدین – ی ئەردەڵانیەوە ئاوەدان کراوەتەوە و فەرمانڕەواییان کردوە تا کاتی لە ناو چوونی ئەم بنەماڵە یە.

٢- بیجار – مەڵبەندی گەڕووسەکانە وشارێکی ناودارە

٣- سەقز – شارێکی بازرگانیەو گرنگێتی لە شاری سنە زیاترە

٤- بانە - شارێکی ئاوو هەوا خۆشەو دانیستوانی بە ئازایی بەناوبانگن.

٥- هەورامانی تەخت – شاری هەورامان – ئێستا بە تەواوی وێران بووە تەنها دێ یەك لە شوێنی ماوەتەوە، هەر بە شاری هەورامان ناودارە.

د- ویلایەتی ساوجبلاغ – مەهابادی ئێستا کە تەنها سەردەشت لەژێر فەرمانڕەوایدا بووە.

ه – کرماشان : شارە بەناوبانگەکانی بریتی یە لە :

١- كرماشان – مەڵبەندی ویلایەتەکە یەکەرویتە خواروی ڕوباری(قەرەسو) پاشماوە دێرینەکانی(تاقەوسان و بیستون) لەم ناوچەیەدا(کان) ی نەوتی زۆری تیایە.

٢- سونقور – مەڵبەندی هۆزی(کولیایی) یەکانە

٣- کەنگاوەر – شارێکی مێژوویی کۆنە.

٤- کەرەند – شارێکی خنجیلانەیەو نەکەویتە سەر ڕوباری ئەڵوەند

٥- هارون ئاباد – گوایە هارون الرشید – ئاوەدانی کردۆتەوە.

٦- زەهاو – قەسری شیرین کە ئاوی ئەڵوەند لێرە تێ نەپەڕێ و دەچیتە ناو شاری خانەقین – ەوە.

٧- هەرسین.

و – لورستان – شارە بەناوبانگەکانی بریتین لە :

١- بروجەرد – کە بنەڕەتی وشەکە وەریگرد – وەروگرد – ە و مەڵبەندی ویلاتەکە بە شارێکی ئاوو هەوا خۆشە.

٢- خورەم ئاباد – شارێکی خنجیلانەی سازگارە.

٣- سیمرە - کە - صەهی مرە - یشی پێ ئەڵێن.

٤- مەلایەو – ئێستا پێ ی ئەڵێن دەولەت ئاباد.

٥- نەهاوەند – لە کۆندا پایتەختی دەولەتی کورد بوەو شەڕی فارس و ئیسلام لەم ناوچەدا ڕووی داوە.

٦- تووسرکان – وڵاتی کوردستان دەورەی بەچیای بەرزو لویکەی گەردەن کەش دراوە بەشی ڕۆژهەلاَت و خواروی ڕۆژئاوای بریتی یە لە دیجلە و فورات و ڕوبارو جۆگە و کانیاو و کارێزی زۆری تیایە. زەوی زۆر بی پیت و بەرکەتە بۆ کشت ە کاڵ. شاخەکانی بەشی سەرەوەی پێ ی ئەوترێ زنجیرەی زاگرۆس. شاخەکانی کوردستان بە دارستانی چڕو گژو گیاو گوڵی جوان ڕازاوەتەوە بە هاوین و زستان قەرەباڵغن و شارو دێهاتی زۆری تیابە. بەلاَم چیاکانی نێوان ئێران و تورکیا بە پێچەوانەی ئەمانەوە زۆر سەخت و بەرداوی و رووتەنیە بە شێوەیەك زۆر بە گران ئازاترین سوپای پیا تێپەڕ بووە. سەرچاوەی ئاوەکانی کوردستان هەر لەم چیا سەر کەشانەوەیە وەك دیجلە و فورات و چەند بەشێکی

تری وەك زێ ی گەورەو زێ ی بچووك و خاپوور... هتد. هەموویان لە سەرەوە بەرەو خواردێن. جگە لە ڕوباری(قزل ئازن) یانی ڕوباری سپی کە بەرەو ژوور ئەڕوا و ئەڕژێتە دەریای خەزەرەوە. پەروەردگاری مەزن درێغی نەکردوە لە بەخشینی جوانی و سامانی زۆر بە کوردستان. وەك چیاو دەشت و دۆڵ و ئاوو هەوای سازگارو دارو دارستانی زەبەند. کە بۆتە هۆی خۆشگوزەرانی خەڵکەکەی. کوردستان پڕە لە کانی ئاسن و مس و نەوت و گۆگردو ئاڵتون و یۆرانیوم و... هتد. ئەم وڵاتە وڵاتی و شوێنی کشت و کاڵ و ئاژەڵ داریە. ئەم وڵاتە وڵاتی قارەمانی و پیاوەتی یە.

" ژمارەی دانیشتوانی کوردستان "

تا ئێستا لە کوردستاندا بە شێوەیەکی ڕاست و دروست و زانستی سەر ژماردن نەکراوە بەڵکو چەندەها جاریش سەرژمێر کراوە کەهیچی ڕاست و ڕێك و پێك نەبومو دوور بووە لە واقیعەوە. ساڵی ١٨٩٢ فرانسوای لە کتێبی زەردا ئەڵێت " دانیشتوانی کوردستانی تورکیا بریتین لە(٨٧٩، ٣١٢) کەس ئەگەر کوردەکانی ئێرانیشی بخەینە سەر ئەوا(٥) ملیون و شتێك ئەبن. لە ١٦ ی ئابی(١٩٢٥) دا لەسەر داخوزای کورد خۆی بڵاوکراوەیەك دەربارەی ژمارەی دانیشتوانی کوردستان بڵاوکرایەوە کە(کنت تلگی) سەرەك وەزیرانی هەنگاری لەلایان – عصبە الأمم – ە وە نێررابوو ئەڵێ ١- کوەردەکانی تورکیا ١،٥٠٠،٠٠٠ ٢- کوردەکانی ئێران ٧٠٠،٠٠٠

٣- کوردەکانی عیراق ٥٠٠،٠٠٠، ٤- کوردەکانی سوریا و وڵاتەکانی تر ٣٠٠،٠٠٠

هەمووی ئەکاتە سێ ملیون کورد. الکسەندەرژابا لە کتێبی سەرگوشتەی کوردا ئەڵێت(ساڵی ١٨٦٠ لە شاری بگرس بورغ – دا بڵاوکراوەتەوە ئەڵێ : ئەگەر بمانەوێ کوردە ڕەشماڵ نشینەکان و کۆچەریەکان بنووسین ئەبینین ژمارەی خێزانیان لە(٥) کەس تا ٢٠ کەس ئەبێت ئەگەر بمانەوێ ژمارەیەکی ڕاست و دروستی کوردمان بۆ دەرکەوێ ئەوا ژمارەی ناوەڕاستی یانی(١٠) وەر ئەگرین و لێکی ئەدەین کە بەم شێوەی لێ دێت. ١- تورکیا ٣،٩٨٧،٩٦٠ ٢- عیراق ٧٤٩،٣٨٠ ٣- ئێران ٣،٢٠٠،٠٠٠ ٤- سوریا ٢٨٩،٩٤٠ ٥- ئەرمینیای سۆڤێت ٦٠،٠٠٠ هەمووی(٨،٢٨٧،٢٨٠) کەس.

ئەكاتە(تێ بینی ئەم سەرژمێرانە هی(٧٠) ساڵ لەمەوبەرە. ئەو حەلە تورکیا ١٧ ملیون بوو ئێران(١٣) ملیون بو. عیراق ٣ ملیون بوو، سوریا ٢ ملیون بوو.

کوردکانی بلوجستان و ئەفغانستان و هندوستان لەسەر ئەم ژمارمیە نین بەلام بەشێوەیەکی گشتی ئەم ژمارمیەبەلای راستدا ناچێت و هەرگیز ژمارەی کورد لەو کاتەدا لە(١٠) ملیون کەمتر نەبووە. چونکە کوردستان بەم پانی و بەرینی و خاون پیت فەرموە لە خاکی ئاسیای بچووك گەومرەترە کە ژمارەی دانیشتوانی لە(١٦) ملیون کەس کەمتر نیە.

" هۆزەبنەڕتیەکانی کورد "

بە پێ ی پاشماوە دێرینە بەدەست هاتومکان و سەرچاوە مێژوویییەکان کورد ئەکرێت بە دوو بەشەوە. بەشی یەکەم بریتین لەو کوردانەی کە چەند هەزار ساڵ پێش زایین تاومکو ئێستا خۆیان بەکورد ناوبردوە. مێژوو زانە خۆی و بێگانەکان هەر بە کورد ناویان ئەبەن. بەشی دومم بریتین لەو کۆمەڵەی کەلە سەدەی نۆهەمی پ ز خۆیان بە ماد ناو بردوە مێژوو ناسەکانیش بە مادی ناوی بردوون. بەشی یەکەم بریتین لەو کوردانەی کە لە ئارارات، شاخەکانی جودیەوە هاتوون بە درێژایی دیجلەو فورات تا رۆژئاوای سوریا و شام و کەناری دمریای سپی و لە رۆژهەلاتەوە تا کەنداوی وعەرەب و کەناری دمریای عومان بلاوبونەتەوە(بەمانە ئەوتریٰ منظومةي زاگروس) بەشی دومم بریتین لەو کوردانەی کە لە ئاسیای ناومراستەوە بەرمو رۆژئاوا هاتوون لەوێوە بەرمو خواروی دمریای مازەندمران و ناوچەی ئازەربایجان و ئاسۆاهان – ئاکباتان – و لوڕستان هاتوون. ئەم ناوچەیە پێ ی وتراوە ولاتی میدیا. دیواری(مەدی) کە لە نێوان بابل و(مابين النهرين) دایە زۆر گرنگەو بە چاکی دروست کراوە لە خشت و قیر. بە یەکێك لە شاکارمکانی ماد ئەزانریٰ(٤٥). هۆزمکانی کوردی رۆژئاوا یانی کوردەکانی زاگرۆس بریتین لە ١- لۆلۆ ٢- گوتی ٣- کاسی(کاستۆ) ٤- سوریاو یا سوباری. هۆزمکانی بەشی دومم یانی کوردمکانی ئاسیای ناومڕاست بریتین لە ١- ماد ٢- ئایری ٣- کاردۆخ ئەم حەوت هۆزە بریتین لە هۆزە بنەڕتیەکانی کورد کە ئەمانیش چەندین هۆزو تیرمو خێڵیان لیٰ جیا بۆتەومو لە سەر تاسەری کوردستان و دمرمومی کوردستان بلاو بوونەتەوە.

هۆزه كوردەكانی

بەشی ئارارات

١- لۆلۆ: - ئەم هۆزه بریتین لە كوردە ئاراراتیەكان و پێش پێك هاتنی دەوڵەتی(جەمشیدی) لەسەدەی(٢٧) پ ز یانی(٢٧٠٠) پ ز لە ناوچەی(لۆلۆم) كە ئەكەوێتە نێوان كرماشان و بەغداد فەرمانڕەوا بوون. هەندێ تر لە مێژوو ناسان ئەڵێن گوایە لە ویلاتی(سولەیمانی) ئەمڕۆو شارەزووروو زەهاو حەلوان دا بوون. ئەم هۆزە ساڵی(٢٧٠٠) پ ز لە شەڕێكی سەختا لەگەڵ(ئەكەدەكان) تێك ئەشكێن لە سەردەمی فەرمانڕەوایی(نەرامسینی كوڕی سارگنی یەكەمدا) سەركردەی لۆلۆكان(شاتوون) بووە[54]. هەندێ لە مێژوو نووسە ئێرانیەكان بەتایبەت(شانامە) زۆر بە ئەزانانە نووسیویانە كورد لەو ڕاكردوانە پێك هاتوون كەلە ترسی زوحاك داویانە شاخ. دكتور سپایزار لە كتێبی – میسوپوتامی – دا ئەڵێت : تابلۆیەكی دێرینە لە زەهار دۆزراوەتەوە كە لە سەدەی(٢٨)پ ز لە سەردەمی(ئانۆبانین) فەرمانڕەوای لۆلۆ دا بوو. هەندێ لە فەرمانڕەوایانی ئاشور لە سەدەكانی(١٩- ١٨)پ ز لە هۆزی لۆلۆ بوون و لەوە ئەچێ هەندێكیشیان لە سوریا ژیابن. بە پێی ئەو پاشماوانەی كە لە سەردەمی(ئاشورنازیر پاڵ)دا بە دەست هاتووە ولاّتی لۆلۆ زۆر ئاوەدان بوەو خاوەنی گەلێ زاناو ڕۆشن بیر بووە پیشە سازی تێدا پەرەی سەندوە. ولاّتێكی پێشكەوتو بوە ئاشور نازیرپال، گەلێ لە زاناو ڕۆشنبیرەكانی بردۆتە ولاّتی ئاشور(ئۆلمسێد).

یەگلات پەلازەری دوەم بەشێك لە ئارامیەكانی میسوپوتامی بردوە بۆ ولاّتی لۆلۆ[55] (دكتور سپایزار) لۆلۆكان بە بابا گەورەی لوڕ دائەنێت لە كاتێكدا پاشماوەی لۆلۆكان لە(ژەنگارو عیراقدا) ماوەتەوە. هیچ جۆرە پەیوەندیەك لە نێوان زمان و خوو ڕەوشتی ئەوان و لوڕەكاندا نییە ی. فەرمانڕەوایانی ئاشور گەلێ جار لەگەڵ لۆلۆكاندا بەیەكدا

---

[54] مێژوی كۆنی ڕۆژهەلاّت ی نزیك ل ١٨٦

[55] فۆرژ ل ٤٣

هاتوون. شەڕی توندو تیژ لە نێوانیاندا ڕووی داوە. بەتایبەت لە سەردەمەکانی تەگلات پالازارو،ئاداد نێراری، تۆکۆلی فیونۆرتا، ئاسورنازیر پال – بەتایبەت ئاسور نازیر پال چوار جار سوپای بۆ سەر وڵاتی(لۆلۆ) هێناوە. لە سەدەی نۆهەمی پ ز ئاسور نازیرپیال پایتەختی وڵاتی لۆلۆکان شاری(زەیمەری داگیر کردوە). پاش ڕووخاندنی دەوڵەتی ئاشور و سەرەتای پەیدا بوونی دەوڵەتی ماد وڵاتی لۆلۆیش بۆتە ژێر دەستەی فەرمانڕەوای ماد. بە تەواوی سنووری دەوڵەتی لۆلۆ نەزانراوە بەڵام بە پێی ی نەخشەی کۆن دەسکەوتە مێژینەکان سنووری وڵاتی لۆلۆ بەم شێوەیە لای سەرەوەی(زاموا) ناوچەی(ئامری). پشتەرو سەردەشت و لای ڕۆژ هەڵاتیەوە سوی و هاشمارو هارهارو هالمان[٥٦]. لای خوارەوە ویلایەتی(بارامسی و تۆکریش)ی عیلام بووە، لە ڕوژ ئاواوە(ئارباخا – ئارخا) یانی کەرکوکی ئێستا. ویلایەتە گرنگەکانی وڵاتی لۆلۆ بریتی بوە لە _ بابێت) یانی ئاوچەی بازیان هەروەها(داگارا، کاکری، بارا، زەیمری، هۆدۆن، مسۆ، ئارزیر، قەڵای ئاوزێ، کینسابا، پیرەمەگرون). شاخە بەرزوکانی ئەم وڵاتە بریتی بو لە(لێسیر) یا(کیناپا) یانی شاخی ڕزگاری[٥٧] ونیکلدیم ئارا. سیماکی و(ئازیروی) یانی(ئەزمڕ) کۆلار، لارلار، سوانی و نیسپی، لەوانەیە لە شاخەکانی هەورامان بن. ڕوبارەکانی ئەم وڵاتە : ڕوباری(ڕادنۆ). و(ئادێر)(سپایزار).

٢- گوتی یا گودی. ئەمانەش لە هۆزەکانی بەشی ئاراراتن یە پێی ڕای چەندین لە ڕۆژهەڵات ناسەکان ڕەگەزی بنەڕەتی کورد ئەمانن کە لە چیاکانی زاگروس و ئاوچەی کورکوک فەرمانڕەواییان کردوە. ئەم هۆزە

لە سەدەی(٣٧) پ ز یانی(٢٧٠٠) پ ز هێرشیان کردۆتە سەر وڵاتی بابل و سۆمەر ئەکەدو داگیریان کردوە و سوپای ئەرامسینی کوڕی سامگۆنیان شکاندوە. لەو دوو تابلۆیەی

---

[٥٦] هارهار لە سەدەی(٨) پ ز لە لایەن سارگون – ە وە داگیر کراوە ناوی نا(کارشارۆکین) یانی شاری سارگون. لەوانەیە شاری هەڵەبجەی ئێستا بووبێ یا لە دەوری بەرپا بووبێت(ئەمین زەکی بەگ)

[٥٧] ڕزگاری – ئاشور ئازێپالی فەرمانڕەوای ئاشور ئەڵێن : ئەم شاخە لە ڕۆژهەڵاتی ئاشورەکاندا تاکە شاخێکە نوک تیژ. نوکی وەکو نوکی نێزە تیژە(مستەر سێرك) لە ئەنسکلوپیدیای ئیسلامدا بەرگی یەك(١٠٦) ئەڵێت نوسەرانی ئەسلاری بە شاخی جودیان وتوە شاخی کوردان. شاخی نسیریش هەر لە وڵاتی کوردانە.

که له سەردەمی تۆکۆلی – ئایورتا)ی فەرمانڕەوای ئاشوردا نووسراوە لە یەکێکیاندا ناوی – گوتی- و لە تابلۆی دووەمدا ناوی(کورتی) هاتووە. لێرەدا وا دەرئەکەوێ کە ئەم دوو ناوە بەیەك مانا هاتبێت. گوتی بەشێکن لە - کورتی – و لە شاخی ئارارات – ن واتە گوتی لە بنەڕەتدا گودی یە کە پیتی(د) کراوە بە(ت) چونکە گودی یا بە جودی ناو براوە بە پێ ی مێژووی کۆن وچەند سەرچاوەیەکی دێرین – گوتی – ناوی هۆزێکە لە هۆزەکانی بەشی ئارارات کە بە ناوی شاخی گودی یەوە ناو نراون. لە پاشدا چونەتە ناو کۆمەڵی زاگرۆس و بەرەو کەرکوك هاتوون لە سەردەمی ئاشوریەکاندا بە ویلایەتی(بۆتان و ئاشور) یان وتوە(گۆتێوم) یانی ولأتی گۆتی.(د. ئاوری رۆژهەلأت ناس) لەم بارەیەوە ئەڵێت " کاردۆ، کاردۆخی، کارتوخی. کاردۆشی، کاردا، کارداك، کارداویە، کارتاویە،کوردی، کورتی، کورتەدی، کورتۆخی، کوردوانی، کوردیا گوتی " ئەمانە هەمووی یەکن بەیەك ناو ناو ئەبرێن. هەرچەندە لە ناوەکاندا(تلفظ)یان جیاوازە بەلأم هەموویان بەیەك کۆمەڵ ئەوترێن. ئەم رۆژهەلأت ناسە وشەی(سیرتی) گۆڕیوە بە کورتی و لەو ناوانەدا ناوی بردوە. هەر بەم جۆرە ئەم رۆژهەلأت ناسە کاردۆشیا یا کاردۆخی گەزنەفون و کاردای شۆمێر بە کوردی ئەمڕۆ دائەنێ. ئەم وشانە لە تابلۆیەکەوە وەرگیراون مێژووی ئەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی فەرمانڕەوی(ئاردانانار)ی(لاگاش) لە سەرەتای سەدەی(٢٤) پ ز لەو هۆیانەوە بۆمان دەرئەکەوی کە ناوەکان هەموویان هەر شێوەیەك نووسراون. بەیەك واتا دێن کە واتای – کوردە - مێژوو ناسەکانیش هەمان رایان هەیە[٥٨].

سەلمانازاری یەکەم فەرمانڕەوای ئاشور کەهەمیشە لەبەر بەرەکانێ و شەڕۆ شۆردا بووە لەبارەی گۆتی یەکانەوە ئەڵێت : " نیشتمانی گودی یەکان لە(ئۆراندی)

یانی(ئارارات)ە وە دەست پێ ئەکات تا " کموخی " واتە تورعابدین.

٢- کاسو یا کاسی – ئەم هۆزە کوردە ئاراراتیە بۆ یەکەمجار لە ناوچەی کرماشاندا دەرکەوتون و لەو ناوەدا جێ گیر بوون. ئەکەدیەکان پێ یان وتون(کاسۆ یا کاشۆ) بە

زمانی ئەکەدو ئاشور کاسۆیەو بە زمانی کوردی(کاکۆ یا کاکە) یە و بە پارسی(کاکا) یەو وشەی کاکاوەند لەمەوە وەرگیراوە،لە دەوروبەری شاری سنە چەند دێ یەك

---

[٥٨] هۆزی میسوپوتامیا ل ١١٧ د. سپایزار

هەیە بەناوی(کاکۆ) لەوانەیە لەم ناوچەیەشدا نیشتەجێ بوون. کاسیەکان بە کوردە ڕۆژ پەرستەکان ناو براون لە سەردەمی فەرمانڕەوایی هاخامەنشینیەکاندا بەهۆی هاتوچۆ کردنیانەوە لە نێوان بابل و ئەکباتاندا هەموو ساڵێک باجیان لە دەوڵەتی ئێران سەندوە. ئەسکەندەری گەورە لەگەڵ کاسیەکاندا بەشەر هاتوە سەرداری ڕۆمەکان(ئاینفۆنوس) بە خاکی کاسی دا تێپەڕی کردوە تا(دەربەند چی تەنگی گلو) ئازادۆگای چوارەم ئەوەی(حامورابی بابلی) لە ساڵی(١٩٧٧- ١٩٥٦) پ ز لەگەڵ عێلامەکان پەیمانێکی بەست دژی هێرشی کاسیەکان بۆ سەر وڵاتی بابل کەچەند جارێک هێرشیان کردوەو تا ڕۆژهەلاتی دیجلە داگیریان کردوە[٥٩]. ساڵی(١٩٦٠)پ ز سەردەمی فەرمانڕەوایی(شمشوئایلونا(ی بابلی، کاسیەکان هێرشیان کردۆتە سەر بابل بەلام نەیانتوانیوە داگیری بکەن. دیسانەوە پاش دوو سەدە یانی ساڵی(١٧٦٠) پ زکاسیەکان بە هاوکاری(گودی و لولو)ی هاو ڕەگەزی خۆیان بەسەر کردایەتی(گاندیش) هێرشیان کردۆتە سەر بابل و توانیان داگیری بکەن. ساڵی(١٧١٠) پ ز دەوڵەتی شۆمێر کۆتایی پێ هاتووە. فەرمانڕەوای بابلەکان – ئاگامیل – ویستویەتی وڵاتی عێلام داگیر بکات بەلام نەیتوانیوە بەشکاوی گەڕاوەتەوە. یەکێ لە سەرکردەکانی کاسی بە ناوی(ئالتۆم باباش) لەگەڵ ئاگامیلی بابلی دا کەوتۆتە شەڕو بەسەریاندا سەرکەوتوەو وڵاتەکەی داگیر کردوون. پاش چەند ساڵێک(ئاگوم)ی برازای(ئالتوم بریاش) فەرمانڕەوای کاسی و بابل توانی قەلای شومێر یا قەلای(دورئا) بگرێت و بیخاتە ژێر دەسەلاتی خۆیەوە. پاش داگیر کردن و چەسپاندنی دەسەلاتی هەردوو ویلایەتی(سۆمەرە ئەکەد) ی ناونا(کارۆنیا) نزیکەی شەش سەدە یانی(٦٠٠) ساڵ فەرمانڕەواییان کرد، بە یەکێک لە چوار دەوڵەتە گەورەکانی دنیا ناو ئەبرا(میسر، هیشت، کاردۆنیا، میتانی) پانتایی و دەسەلاتی ئەم دەوڵەتە کوردیە لە دەستەلات و خاکی حامورابی گەورەتر بووە. پاش لەدەست چوونی فەرمانڕەواییان و ڕووخاندنی

دەوڵەتەکەیان کاسیەکان گەڕانەوە شوێنی بنەڕەتی خۆیان(زاگرۆس) و تا دوروبەری ساڵی لەدایک بوونی مەسیح لە ناوچەی لوڕستان مانەوە. لە ئەنجامدا ناوی

---

[٥٩] مێژوی کۆنی ڕۆژهەلاتی نزیک ١٩٨ و پیرنیا ل ٣٢

کاسی ورده ورده بیرچوومو ئەماو لە بریتی وشەی(لەر) سەری هەڵدا. هەر لەبەر ئەمەیە کە میژو ناسەکان ئەڵێن لورەکان لە ئەوەی کاسین. وشەی " کاسی، کاسا، کاسای، کاشۆ، کاکۆ " هیچ پەیوەندیەکی لەگەڵ لوڕدا نی یە بەڵام لەوە ئەچێ لوڕەکان لە ناودا تواینتەوەو بە هەموویان وتبێ لور. رۆژهەڵات ناسەکان گومانیان نی یە کە کاسیەکان لە ئەوەی ئارین و زمانی کاسی زمانی ئاری یە. مستر‌هۆڵ ئەڵێ زمانی کاسی لە زمانەکانی کۆمەڵی زاگرۆسە.(هۆزەکان میسوپوتامی).

٤- شوباری یا سوباری یا سورباو هۆری : - إ- ئەم ناوە بۆ یەکەمجار بە ناوی – سۆبیر – لە تابلۆیەکی سەردەمی(لوگال ئانی مەندو) سەدەی سێیەمی پ ز بەدەست هاتووە. ئەم ناوە لە سەردەمی ئەکەدیەکاندا ولاتیکی زۆر گەورە بوە لە سەرووی رۆژئاوای عیلامەوە تا شاخی ئامانوس[10] دەسەلاتی بووە لە پاشدا بوتە جێ نشینی برێك لە هۆزە کوردەکانی بەشی ئارارات. لە پاشماوەی ئاشوراکاندا وشەی – سورباو – نوسراوە(حامورابی) ئەم ناوەی بە ناوچەیەکی سەربەخۆی وتووە. لێرەدا بۆمان روون ئەبێتەوە ئەو کۆمەڵەی بەناوی – سورباوە وە هاتوە لە(مابین النهرین – و سورباو ئەناتولی بوون[11]. تەگلات پالازاری یەکەم فەرمانرەوای ئاشوریەکان لە سالی(١١٠٠) پ ز ئابلوقەی شارێکی سورباو ئەدات بەناوی(شیرش)(سۆرباى، کارتی، موشکی) یەك ئەگرن بۆ بەربەست کردنی ئەو هێرشە.(میژووی کۆنی ئاشوور) سورباویەکان لە ناوەراستی سەدەی ١٠ پ ز دا دەوڵەتیکی بەدەسەلات بوون بەلام لە دوورەبەری کۆتایی هاتنی دەوڵەتی ئاشوردا کۆتایی بە ئەمانیش هات و ناویان کوێر بوەو ناوی – نایری – هاتەکایەوە. زۆر نزیکە ئەم هۆزە تیرمیەك بێ لە سۆرباویەکان و بە هۆی زۆری دەسەلاتیانەوە توانیبێتیان بەسەر سوباریەکاندا زاڵ بێ ناوی(نایری) یا(نائری) پەیدا بووبێت پاشماوەو ئەوەی نائری ئێستا لە ناوچەی سەمزینانە. نووسەری کتێبی(بابلستان) سیر(کینگ) و هەندێ تر لە رۆژهەلات ناسەکان(میتانی) ش بە یەکێك لە

---

[10] شاخی ئامانوس – شاخێکی زۆر بەرزە ئەکەوێتە ویلایەتی ئەگنەوە خەتی شەمەندەفەری نێوان ئەگنەو حەڵەب بەوێدا تێپەر ئەکات.

[11] اقوام میسوپوتامی د. سپایزا.

لقەکانی کاسی ئەزانن بەلام لە کتیبی - هۆزەکانی میسوپوتامی - ل(١٢١، ١٢٥) دکتور سپایزار بە پێنچەوانەی ئەم رایە نووسراومو ئەلێت : - میتانیەکان کە بەشێکن لە کۆمەڵی(سوبارتۆ - سوربناو) ئەم کۆمەڵە لە فوراتی ناوەراستدا یانی لە نێوان موسلْ و تەرابلس دا نیشتەجێ بوون ". لە سەدەی(١٦) پ ز دەوڵەتێکی بەدەسەلاَت بوون. ئەم دەوڵەتە وەك لەمەوبەر باسمان کرد یەکێك بووە لە چوار دەوڵەتە گەورەکەی جیهان(میسر، هیتت، کاردونیا، میتانی). پایتەختی میتانیەکان شاری(واشۆگانی) بووە.

نامەیەك لەم دواییەدا دۆزرایەوە باسی پەیوەندی نێوان دەوڵەتی میتانی و میسر ئەکات بریتی یە لە(٦٠٠) دێرو بە زمانی ئەکەدی نوسراوە لە لایەن(توشراتا)ی فەرمانڕەوای میتانی یەوە نامەکە نووسراوە.(بۆرك) رۆژهەلاَت ناس ئەڵێ : ئەو نامەیە تێکەڵ بوە لەگەڵ زمانی قەفقازی یانی بە کوردی قەفقازی نووسراومو بە زمانی ئەکەدی یانی زمانی ئەکەدی لەو سەردەمەدا زمانی ڕەسمی بووە. لە ناوچەی کەرکوك چەند هەزار پاشماوە لە دەوڵەتی سوباری جێ ماومو لە شاری(بۆغازکوی) یش چەند پاشماوەیەکی تر بەدەست هاتووە.(جونسۆن)ی رۆژهەلاَت ناس ئەڵێت: ناوو نیشانی میتانی تەنها بە خێزانی فەرمانڕەوای میتانی وتراوە ئەسلی دەوڵەتەکە سۆباری بووە. ناوی ویلایەتەکە(هانی گلبات) بوە ئەم راپۆرتە لە پاشماوە دێرینەکانی کەرکوك نزیکە.

لە سەردەمی فەرمانڕەوایی(ئاشور ئازیرپالْ) دا وردە وردە دەسەلاَتی میتانیەکان کەم بوموە لە پاشدا لەناو چوون وەك باسمان کرد دەوڵەتی میتانیەکان لە سەدەی(١٦) پ ز دا زۆر دەسەلاَتدار بوون ولاَتی سوریا و عامورو بەشێ لە کوردستانی رۆژئاوا(ناریاخا) ویلایەتی ئاشور لەژێر دەسەلاَت و فەرمانی میتانییەکاندا بووە. دانیشتوانی میسری کۆن بە میتانیەکانیان وتوە - ناهاری - لەبەر ئەوەی لە دیجلەوە نزیك بوون. لەوە ئەچێ وشەی ناهاری وشەی(نائری) لێوە هاتبێ.(سێر سدنی سمیپ) ئەڵێ بەشی رۆژئاوای دیجلەی سۆباری بە(هۆری) بەناوبانگ بووە. سپایزار ئەڵێ لەوە ئەچێ لقی میسوپوتامی و هوری لەژێر ناوی - سۆباری - دا ناسرابێت. ئەو کتێبە مێژووییانەی دەربارەی کورد نووسراون ناوی هۆزەکانی هەریەکە بەجۆرێك تۆمار کردوە کە
ئەمەش هۆی ئەشارەزایی ئەو نوسەرانەن پرۆفیسۆر سپایزار لە کتێبی میسوپوتامی ل(١١٦) دا ئەڵێت ئەم رایە راستەو ناوی(هوری) بەم چەند جۆرە لە کتێبەکاندا نووسراوە(

هۆری، هۆریت، هۆرلۆ، هۆرلاش، هۆرهە، کورد هۆرۆهە، هاری، موری). لە بارەی میتانیەوە ئەم ناوانەی نوسیوە(میانی و میتلانی) هەروەها لە باسی لۆلۆکاندا(لۆلۆ، لۆلۆم، لۆلومی، لۆلۆیو، لۆلۆیوم، نۆلۆ)ی بەکار هێناوە لەباسی مادەکانداوشەی(مادا، نامادای، مەد، مید، میدی، میدیا)ی بەکار هێناوە لە باسی کاسیەکاندا(کلسی، کلسا، کاسای، کاسۆ، کاشۆ، کاکۆ)ی بەکار هێناوە. هەر بەم شێوەیە ناوی کورد لە چەند زەمان و کاتێکدا جۆراو جۆر هەریەکە بەجۆرێ ناوی بردوە. دوچاری چەندەها ناوی سەیر بووە. چەند رۆژهەلاّت ناسێك رایان وایە کە ئەم ناو ناڵوگۆر کردنە هیچ کار ناکاتە سەر ناوی(کورد). ئەو وشانە هەریەکە دەربارەی هۆزێك یا تیرەیەك یا بەشێك لە کورد و تراوە. بێگانەکانی کورد کۆمەڵ و هۆزو تیرەکانی کوردیان بەیەك ناو ناو نەبردوە بۆ نموونە(سۆمەری و ئەکەدی) یەکان بە کوردیان وتوە(گوتی، یا گودی) لەبەر ئەوەی لە چیای جودی یەوە هاتونە خوارەوە ئاشورو ئارامیەکان وشەی(گوتی، کوتی، کورتی، کارتی، کاردۆ، کاردا، کاردان، کارداك، کارکەتان) یان بەکار هێناوە ئێرانیەکان(کورتو، کورتەوی، کورداها، کوردها سیرتی) یان بەکار هێناوە رۆم و رۆمانیەکان(کاردۆسوی، کاردۆسوی کاردۆخۆی، کاردۆك، کاردۆکیا، کوردوکی، کاردۆخی) یان وتوە. ئەرمەنیەکان(کودرونانی، کورخی، کورتیخ، کورچخ)یان بەکار هێناوە.

عەرەبەکان وتویانە(کرد، کورد، کردی، کوردی، جورد جوردی، جودی، کاردۆی، کاردا، کارتاویە). رووسەکان وتویانە(قورت، قورد، قرن).

تەنها پرۆفیسۆر سپایزار ئەم رایەی نی یە بەڵکو زانایانی تری وەك(مستر دراوەرو نولدکەو هارفمان... هتد. هەمان رایان هەیە. ئەم ئاڵ و گۆرو جۆرەها ناوە پەیوەندی بە سەدەکانی پێشوو نی یە. بەڵکو ئێستاش هەروایە هەر کەسەر هەر گەلە بە شێوەیەکی تایبەت ناوی هۆزێك یا گەلێك یا ولاّتێکی تر ئەبات[62]. بۆ وێنە لە کۆندا بە ئێران وتراوە(سفن) لە پاشدا بووە بە ئاریا ئەمجا پێشدادیە عەجەم و ئاریان لە کۆتاییدا ئێران و پارس.

---

[62] کوردو فارس بە(یابان) ئەڵێن ژاپۆن. فارسەکان بە پۆڵەندە ئەڵێن(لەهستان) و بەدەلهی ئەڵێن دهلی و پرتغال ئەڵێن پرتەقاڵ (وەرگێر) ، عەرەب بە ولاّتی چین دەڵێن صین

سەلمانازار وتویە(پارسوا) ئەوروپیەکان وتویانە(پرس) ڕوسەکان وتویانە(برسیا) عەرەب وتویە(فارس) یاعەجەم. ئەم هەموو ناوو ناڵوو گۆڕش تەنها مەبەست لە یەك وشەیە بەڵام هەر کەسەو هەر نەتەوە بە جۆرێك ناوی بردوە.

هۆزە کوردەکانی

بەشی رۆژهەلات

ماد – سالی(۲۵۰۰) پ ز چەند هوزێکی دراوسێ و هاو رەگەز کە ناری یان پێ وتراوە لە نەژادی(هیندو ئەوروپی) بوون لە رۆژهەلات سەروی رۆژهەلاتی دەریای خەزەر نیشتەجێ بوون. هەندێکیان بەکشتوکالەوە خەریك بوون، بەلام هێشتا لە دەورەی(بەردا) بوون و کەمتر گەشەیان کردبوو. بەشێکی کەمیان ئاسنیان بەکار هێناوە بۆ هەندێ کاروباری رۆژانەی وەکو راوو کشت وکالْ ئاژەلْ بەخێو کردندا خەریك بوون، وەکو ئەسپ و ماین و مەرو بزن. نووسین و خوێندنیان نەزانیوە. هەندێکیان رووە هیندوستان کۆچیان کردوە. کتێبی وێراس یانی کتێبی پیرۆزی هیندەکان کە بە زمانی – سانسکریت – نووسراوە دەرباری ژیانی سەرەتایی ئەم گەلە هەندێ شتی روون کردۆتەوە. بەشێکی تر رووە رافیدەین کۆچیان کردوە، کە لە نێوانیاندا دوو هۆزی خاوەن دەسەلات و ئازادا بوناوی(ماد) و(پارس) هەبوون. هاتنی مادەکان لە رۆژهەلاتی دەریای خەزەرەوە سەدەی(۹- ۸) پ ز پێش ئاشووریەکان باسکراوە ئاشوریەکان بە مادو مادا ناویان بردوون. ئەم ئەتەوەیە لە ناوەراستی سەدەی نۆهەم لەژێر فەرمانرەوایی کەیقوبادی کورد دەولەتێکی بەدەسەلاتیان پێك هێناو(پارس)ەکان لە خواروی خۆیانەوە. ئەژیان دەستیان بەسەرا گرتن و خستنیانە ژێر دەسەلاتی خۆیانەوە.ئەکباتان _هەمەدانی ئێستایان کردۆتە پایتەخت.تا ئێستاش شوێنەوارو کەلاوەکانی پاشماوەی ماد لەناو شاری هەمەدان ماوەتەوە.سالی(۸۵۳)پ ز لەسەردەمی سەلمانازاری دووەم یەکەم پەیوەندی نێوان ئاشوورو ماد دەستی پێ کردوە.ئاشوریەکان هەتا کاتێ لە دەسەلات کەوتن و کۆتاییان پێ هات هەمیشە لەگەلْ مادا لە شەروو شۆر بەربەرەکانێ دا بوون. پرۆفیسۆر سایس ئەلێت: _مادەکان هۆزێکی بە دەسەلاتی کورد بوون.لە ولاتی ئاشوردا جێگیر بوونو تا خوارووی دەریایی خەزەر فەرمانرەوایان بەشی

زۆریان له زمانی هیندو ئەوروپی و له ئەوەی ئاری بوون.ئەو باسه لەگەڵ مێژوومکانی کوردو یۆنان جیاوازی نیه.تەنها ئەوه ئەبێت که ئەڵێت مادمکان له وولاّتی ئاشور جێگیر بوون.بەلاّم مادمکان دراوسیّ ی ئاشوریەکان بوون له ئەنجامدا که کۆتایان به دەوڵەتی ئاشور هێناو وولاّتەکەشیان داگیر کردن.هەندێ له مێژوو ناسەکان ئەڵێن(سەلمانازار) ناوی مادمکانی ناوه(ماد)بەلاّم له کاتێکیدا سەلمانازار باسی گەشتەکەی خۆی بۆ ڕۆژهەلاّت و خواروو ئەنوسێ ناوی دوو کۆمەڵی هێناوه که له گەڵیانا به شەڕ هاتووه(پارسوا_ئامادا)ئەك له خۆیەوه ئەم ناوەی لێ نابێت.

(هۆزمکانی ماد)

مادمکان له دوو هەزار ساڵ پێش زاینەوه بریتی بوون له حەوت هۆز بەم شێوەیه :

١)پارتاسنی _له ناوچەی وارمین و ڕێ_تاران_ی ئێستاو کەناری دەریای خەزەر نیشتەجێ بوون.

٢)بوزیابوس_له پێشدا له دەورو بەری دەریای مەزندەران ژیاون و له پاشدا بەرەو هەمەدان و عێراق کۆچیان کردووه بلاّو بوونەتەوه.

٣)ئاسترۆشات:_لەناوچەی سەمەر قەندو خوارزم بەکشت وکاڵ و ئاژەڵداریەوه خەریك بوون.

٤)ئاریزانت_له ناوچەی ئازەربایجان ڕوباری ئاراکس و(ئاراس)دا جێگیر بوون.

٥)بودی_ئەمانه بەرەو خوار بوونەتەوه له ئاورێژگەکانی هیندوستاندا جێگیربوون.

٦)ماژ_ماك_ماخ_ماگوش_عەرەبەکان(مەجوس)ئەڵێن ئەم هۆزه له سەرەتادا برەویان به ئاینی زەردەشتدا.

٧)دەربارەی هۆزی حەوتەم تا ئێستا هیچ ڕوون نیه بەلاّم وەك دەر ئەکەوێ ئەڵێن(دیلاّم)ی ناوبووه که له ناوچی دیماستان(مازندەران گیلان)بلاّو بوونەتەوه مەڵبەندیان دیلمان بووه.هیرۆ دێت باسی شەش هۆزی کردووه ناوی حەوتەمین

نەبردووە(پیرینا ل ٤٩)ئەم هۆزانە هەرچەند لەیەك دوورو بلاّو بوون بەلاّم لە كاتی تەنگانە پێویستدا یارمەتی یەكتریان داوە. لەسەردەمی سەلمانازاری دوومم سالّی(٨٥٣) پ.ز لە شكری ئاشور تووشی بووە بە تووشی هۆزە مادیەكان لە ڕۆژهەلاّتەوە ئەم هۆزە یارمەتی كەل و پەلی ناردمەوە بۆ ئاشوریەكان بەلاّم ئاشوریەكان بیریان لەوە نەكردۆتەوە كە كورد ئەمەیان بەسەرا نەزانیوە.(ئازادد نێراری سیەم سلی(٨١٢_٧٨٣)پ ز چەند جارێك لە گەلّ مادەكاندا بەشەڕ هاتەوە تەگلات پالازاری دوومم(٧٤٥_٧٣٠)پ ز بەناوی یارمەتی دەولەتی(نۆدارتوو)وە لەشكری گرتۆتەوە سەر وولاّتی ماد وەك ئەگێڕنەوە تا دامێنی چیای دەماوەندی داگیر كردووە[٦٢].سالّی(٦٨١_٦٦٩)پ ز سەردەمی(ئاسر هارون) دەولەتی ماد ویستوویەتی لەگەلّ دۆستانەوە هاو پەیمانی خۆی وەك و(مانی ،سیت،كاسا)و هۆزە كوردەكانی كوردستانی ڕۆژ ئاوا هێرش بكاتە سەر وولاّتی ئاشور. ئاشوریەكان هەولّیاندا(سیتەكان) یان بەرەو لای خۆیان ڕاكێشاوە لە مادەكانیان هەلّگەڕاندنەوە ئەم كارە تۆزێك ترسی لەسەر ئاشوریەكان لابردووە بۆ ماومیەك ڕزگاریان بووە.بەلاّم مادەكان دەستیان هەلّنەگرتوە چاوەڕوانی هەلّی بوون بۆ پەلاّمادانی ئاشوور.

فەریەرزی چوارەم فەرمانڕەوای ماد سالّی(٦٣٤) پ ز هێرشی كردۆتە سەر ولاّتی باشوور لە شەڕێكی سەخت و دژواردا كوژراوەو سوپاكەی شكاوە. كواكساری كوڕی لە تۆلّەی خوێنی باوكیدا لە شكرێكی گەورەی پێكەوە ناوە هێرشی كردۆتە سەر ولاّتی ئاشورو بە تەواوی سەرنگونی كردن و ولاّتەكەی داگیر كردن.

نایری – نائری – ئەم هۆزە ئازاو دلێرە پێش هاتنی مادو پارس بۆ خاكی ئێران لە كوردستانی ڕۆژ ئاوادا ژیاون. هەرچەندە لە پاشماوە دێرینەكاندا لەبارەی نایریەوە هیچ نەهاوە بەلاّم لە سەردەمی فەرمانڕەوی ئاشورەكاندا باسی ئەم هۆزە كراوە. وەك باسمانْ كرد ئەمانە بەشێكن لە هۆزی سۆباری كۆن كە وردە وردە وشەی نایری بەسەر سۆباری دا زالّ بووە یاخود لەبەر ئەوەی لە دەوروبەری(نەهاری – دیجلە) دا. ژیاون نەهاریان بەسەردا بڕابێت و نەهاری ی كرابێت بە نایری. لەوە ئەچێ دێهات و تیرەی(لوری شەمدینان) و(ندری) دەوروبەری سنە لە پاشماوەی ئەم نایری یانە بن. مێجەرسۆن

---

[٦٢] مێژووی ڕۆژ هەلاّتی نزیك ل ٤٤٦

ئەلێت(ئەهەر سەریری لاپەرەکانی مێژووی کوردستان لە سەدەکانی(١٢، ١٥) پ ز بکەین یەبینین مادەکان بریتین لە هۆزی ئامری ئەگەر ئەم قسەیەی مێجەرسۆن ڕاست بێت، مادەکان لە کوردەکانی ئارارات بن و لە پاشدا وەك گودیەکان بەرەو رۆژهەلات رۆیشتوون. ئەم ڕایە پێجەوانەی پاشماوەی سەدەی نۆهەم وهەشتەمی پ ز ی ئاشوریەکانە. ئاوو دەسەلات و ئازایەتی ئایریەکان لە سەردەمی فەرمانڕەوییاندا هەموو هۆزەکانی تری دراوسێ یانی سەرکوت کردبوو. ئەمانە لەژێر ئاوی کوردا زۆر دەسەلاتیان پەرەی سەندو پایتەختیان لە دەراوی زێ ی گەورەدا بووە. ئینسکلوپیدیای. ئیسلام ئەلێ:
- تەگلات پالازاری یەکەم لەگەڵ ٢٣سەرکردەی ئایری دا شەری کردوە. لە دەشتی(مەلازگرد) لای سەرچاوەی دیجلە دیوارێکی ستوون گەورەی دروست کرد کەتێدا باسی چۆنیە ئەو شەڕانەوی نووسیوە. ئەم هێرش و پەلامارەی تەگلات لازارە بۆ سەر ئایری یەکان تەنها بۆ لاواز کردن و هەل بەدەست هێنان بووە سالی(٩١٠) پ ز دا سوپای ئاشوور دیسانەوە هێرش دەباتەوە سەر ئایری یەکان و لە نێوان دیجلەو ئارارات دا بەیەکدا دێن و سوپای ئایری تێك ئەشکێ زۆربەی فەرمانڕەواکانی ئاشور لەگەڵ هۆزی ئازاو دلێری ئایری دا هەمیشە لە شوڕو شەڕو بەیەکدا چوون دا بوون(توکولتی نینین) ی دوەم زۆر بەزەحمەت توانی لە ولاتی ئاشوور دەریان بکات و تا پشتی چیای گودی ڕاوی ئان[٦٤].
سەنحاریب – ی فەرمانڕەوای ئاشور سالی(٨٠٥ – ٦٨٢) پ ز و لە سالی(٦٦٩) پ ز دا لە دەورو بەری سەرووی زێی چیای گودی لە گەڵ ئایری یەکاندا شەڕی کردوەو ئەمەی بە(پێنجەمین) شەڕ داناوە لەگەلیاندا.(مێجەرسۆن) ی کورد ناس ئەلێت بەشی سەرووی زێی گەورە ولاتی ئایریەکان بووە. ئەو هۆزانەی لە دەورو بەری سەرچاوەی دیجلەو فورات و سەروی(نیفانس) یانی(دیاربەکر، خەرپوت، درسیم) و شاخی(بەتلیس و تۆرس) بوون لە لایەن تەگلات پالازارو ئەوەکانیانەوە هەر بە ئایری ئاسراون. ئەم ویلایەتانە بریتین لەو شوێنەی کە لە پاش ئەمانی دەولەتی ماد جیگای فەرمانڕەوایی کوردان بووە سالی(٤١٠) پ ز لە سەدەی ئاوەڕاستی فەرمانڕەوایی هاخامەنشینی دا ئەمانە بابا گەورەی کوردی ئەمڕۆو ئەوەی مادی پێشوون.

---

[٦٤] مێژوی رۆژهەلات ی نزیك ل ٤٦٢

٣-كاردۆخی -(کاردۆخوی، کاردۆسی، کاردۆستۆی)، رۆژهەڵات ناسەکان لەسەر ئەم هۆزە دوو رایان هەیە، ێ – لەوە ئەچیٚ لەوشەی گوتی کۆنەوە وەرگیرابیٚت کە بریتین لە کوردەکانی بەشی ئارارات کە وردە وردە گوتی بوە بە کوتی لە پاشدا بە کورتی و کوردی و لە ئەنجامدا بە کاردۆخی(مستر دراواری) رۆژهەڵات ناس ئەڵیٚت(ع وشەی کورتی سەردەمی توکولتونیٚراری ئاشورو کاردای سەردەمی(ئاراد ئانار(ی لاگاش و کاردۆ خۆی، کاردۆ شۆی گەزنەفون و هەر ناوٚیٚك لەم بارەوە و ترابیٚت هەموو بە کورد ناو براون و بریتین لە کۆمەڵی کورد[٦٥] بە پیٚ ی ئەم رایانە ئەبیٚت ئەم کاردۆخیانە پاشماوەی کوتی کۆن بن و و شۆمیٚرو ئەکاد ولاٌتەکەیانی داگیر کردوە(ئەمانە لە بەشی منقومەی زاگروس ان، ب – لەوە ئەچیٚ کۆمەڵی(کاردۆشی) لە کاتی هاتنی(مادو پارس) بۆ خاکی ئیٚران یا لە ناوەراستی سەدەی حەوتەمی پیٚش زاین هاتبنەخاکی کوردستان و جیٚگیر بووین، وردە وردە هۆزەکانی کوردستانیان لە خۆیان نزیك کردبیٚتەوە. رای(سیٚر سدنی سمیپ) وایە کاردۆشیەکان زمانیٚکی جیاوازیان هەبووە و هیچ پەیوەندیەکیان بە پارسەکانەوە نەبومو زۆر لەوانیش کۆنترن. جگە لەو هۆزۆ تیرانەی کورد چەندین هۆزو تیرەی تری گەورە هەبوون کە جار جار لە پاشماوە دیٚرینەکاندا بەدی ئەکریٚن. بۆ وینە(سیٚر ئالی میتد) ئەڵیٚت(هۆزی موسەری کەبابا گەورەی(مسومری مزومری) یەکانی ئەمرۆن لە سەردەمی سەنحاریب ساڵی(٧٠٥ – ٦٨٣) پ ز لە نیٚوان دوو لقی ئاوی خەزەردا جیٚ گیر بوون[٦٦] بنکە لە سەروی زاخۆ وە جیٚ گیر بوون(پیتی د) کراوەتە(ت). بە پیٚ ی میٚژوو دۆزراوە بەنرخەکان بۆمان دەرئەکەویٚ لە سەردەمیٚکی زۆر دیٚرینەوە کاتی کۆچ کردنی کوردی رۆژهەڵات و رۆژئاوایی بۆ شوٚینی ئیٚستایان مادو پارسیش بەرەو خاکی ئیٚستایان هاتون و نیشتە جیٚ بوون کوردستانی ئەمرۆ نیشتمانی هۆزیٚك بوە پیٚیان وتوە(گوتی یا گودی) یانی کوردە ئاراراتیەکان کە(کورتی) یا(کورددان)یشیان پیٚ وتوون. ئەم هەموو ناوو ناڵۆ گۆرە لە زامنی هەر کەس و هەر تیرەو هۆزیکەوە هاتبیٚ بە مانای ئەتەوەی گەورەی کورد هاتووە. کە بریتی بوون لە چەندین هۆزو تیرە کە زامنی تایبەتی خۆیان هەبووە. ئەم هۆزو تیرانە هەرچەندە خۆیان پاراستوە لە تیٚکەڵ بوون لەگەڵ ئەتەوەکانی

---

[٦٥] دکتور سپایزار- یش هەمان رای هەیە

[٦٦] میٚژووی ئاشوور ل ٣٦٦ه

تر ئەیان هێشتوە ئاین و خوێن و رەوشیان و زمانیان تێك بدەن. پاش ئەوەی(ماد و پارس) فەرمانڕەوایی خۆیان لەدەست ئەدەن پارسەکان ئەکەونە ژێر دەسەڵاتی ئەشکانیەکانەوە. مادەکان خۆیان لەم ژێر دەستیە دور ئەخەنەوەو ئەچنە شاخ و داوێنی کوردستان ئەو شوێنانەی کە ئەمرۆ ئەو کوردانەی ماوەیەکی زۆر بە ئازادی ئەژین و ناچنە ژێر دەسەڵاتی ئەشکانیەکانەوە ناویان لە مێژوودا بە کوردوان یانی کوردەکان هاتووە ولەژێر ئەم ناوەدا ناوبانگیان دەکردوە گەزنەفون ناوی ناون(کاردۆخوی) دەربارەی ئەمانە کتێبێکی داناوە لەژێر ناوی گەڕانەوەی دە هەزار یونانی - دا. هەر کەس سەرنجێکی ئەو کتێبە بدات بۆی دەر ئەکەوێ کە ئەم سەرداره یۆنانیە چەند تووشی دەردە سەری و زەحمەت بووە بە دەستی کوردەکان لە ناوچەی(ئانتی توروس) هەکاری) یا کوردستانی مەرکەزی دا. مێجەر سۆن ئەڵێت رێگای نێوان موسڵ و ئۆرفە کە بریتی یە لە دەشت و چیا لە مێژوودا بەناوبانگە لە نێوان ویلایەتی سەروو خوارەی الجزیرە(میسوبوتامی) سنوورێکی رێك و پێك و رامیاری هەبووە. شاخە بەرزەکانی تۆرعابدین کە لە کۆندا بە(نیقات) بەناوبانگ بووە نێستا لەیاد چۆتەوە.

سەرچاوەی رووباری دیجلە لە کۆندا بە(نیگریس) ناودار بووە. لە سەردەمی تەگلات پالازاری یەکەم(١١٠٠) پ ز چیاکانی نیفات ئەکەوتە سەرووی سنووری ئاشوورەوە ولاتی نایری دراوسێ ی ئاشوورەکانە. تەگلات پالازار هەمیشە حەزی کردوە ئەم ولاتە داگیر بکات لە پاشدا ناوی ناوچەی نایری گۆڕرا بە کوردوان یا کوردۆ. لێرەدا بۆمان دەر ئەکەوێ کە کورد زۆر لە سەردەمی زوحاك کۆنترە بەلام هەندی لە مێژوو ناسەکان زۆر بێ ئاگایانە نووسیویانە کە کورد لە بەرەی یاخی بوەکانی سەردەمی زوحاك - ن. ئەتوانین بڵێین کورد پێش کۆچکردنی ئاری بۆ ناوچەی کوردستانی ئێستا ئەمانە لێرەدا ژیاون و بڵاو بوونەتەوە.

هۆزو تیرەو لقەکانی کورد

هۆزو تیرەو لقەکانی کورد بریتین لە نزیکەی(٥٠٠) بەش لە کوردستان و دەورو بەری هەندێ ولآتی دراوسێ بلاو بوونەتەوە. مێژوو ناسەکان هەموویان بە شێوەیەکی گشتی باسی هەموو تیرەو هۆزەکانیان نەکردوە. هەر یەکەیان ناوی هەندێکیانی بردوە. بۆ وێنە مەسعوودی لە کتێبی – مروج الذهب – دا ناوی چەند هۆزێکی کەمی بردوە لە کتێبی(التنسیه). دا تەنها ناوی یەك هۆز(بازیجان) زیاد کراوە ئەستەخەری لە (ل ١١٥) ی کتێبەکەیدا ناوی سێ هۆزی بردوە. ناوو شوێنی دانیشتنیانی لە خشتەیەکدا دیاری کردوە هەروەها لە لاپەرە(٩٨) دا ناوی(رموم) ی بردوەلەپاشدا ناوی(٣٢) هۆزی کوردی نووسیوە کە لە ولآتی فارسدا ئەژین(ابن حوقل و مقدسی) داکۆکی ئەم بیروڕایە ئەکەن و ژمارەی ڕەشماڵە کوردەکانیان بە(٥٠٠) هەزار کەس داناوە. لە(فارسنامە، مسالك الابصار. معجم البلدان. صبح الاعشی، التشقیف) ناوی بیست ویلایەت براوە کە نیشتمانی کورد بووە لە پاشدا ناوی برێك هۆزو تیرەی کورد ئەبات. ئەتوانین بڵێن هیچ کەسێك لەم مێژوو نووسانە بەتەواوی ناوی هۆزو تیرکانی کوردیان نەبردوە هەروەها مێژوو نووسان(دهۆست و خانیکۆف) و(دکتور دانیلو) نەیان توانیوەبە تەواوی دەرباری هەڵس و کەوتو خوو ڕەوشتی کوردو تیرەو هۆزەکانی بە شێوەیەکی زانستی بنووسن[١٧].
لێرەدا بەشێوەیەکی کورت باسی هۆزو تیرەکانی کورد ئەکەین ئەوی شیاوی باس بێت وە بە کورتی ژمارەی خێزان و شوێنی دانیشتنیان دیاری ئەکەین بە پێ ی پیتەکانی ئە بجەدی.

[١٧] ئەو کەسانەی ئەیانەوێ لە هۆزو تیرەکانی کورد شارەزا بن سەیری ئەم سەرچاوانە بکەن :-(مجموعه ملاحقات و اخبار حول کردستان ل ٦٨٦ میسێو ئەلەکسەندەر ژابا. کتێبی مسیو نیکیتین و بەرگی بیست و یەکەمی ئەنسکلوپیدیای گەورە کتێبی(هانری) و(کە پتان های) و(مێجەرسۆن) و کتێبی(سێرمارکت سایکس، پیسێن میران خلیفە) و پرۆفیسۆر(ئاکیازارۆ) دکتور(ریچ) (ئارکالیان) و(مورگان) و شەرەفنامە.... هتد

ئه تمانیكان - نزیكەی(٥) هەزار خێزانی كۆچەرین لە ناوچەی بەتلیس و بۆتان و مووش و ئەنقەرەدا بلاو بوونەتەوە.

ئاخه سووری - نزیكەی پەنجا خێزان ئەبن بەشێكن لەتیرەی مەندەمی و لە گەرمیانی كوردستاندا جێ گیرن.

ئاخ چەشمی - ئاق چەشمی - نزیكەی(٢٠٠) خێزانن لە رۆژئاوای(سیواس) دان.

ئادەزكانی - ئەم هۆزە لە ناوچەی فارسدا جێ گیرن(ابن حوقل) لە دیوانی الصداقه ل ١٨٥ - ١٨٧ - و مقدسی و ئەستەخەری.

ئادمانلی نزیكەی ١٨٠ خێزان ئەبن لە ناوچەی بایەزیددا

ئارتۆس - لە چەند تیرەیەك پێكهاتوون نزیكەی چوار هەزار خێزانن لە ناوچەی موسڵ و زاخۆو دهۆك بیت الشباب و خۆشاب و شتاخ دا جێگیر بوون ئەمەش ناوی تیرەكانە عزالدینی، مەرزەكی، مامەرەشی، مامەند، ئالان، بروز، جریكی، شێدان، مامخۆر، خاوێستان، شەرفان، ماوەدان، گاودان، زەنگی، زیرەك، هافیجان.

ئازادبەختی - لە ناوجەی خورەم ئابادو دلفان و خاومو گرهان - دا بلاوبونەتەوە.

ئازاددوختی - لە ناوچەی فارسدا جێ گیربوون(ابن حوقل له الصداقه - استخری -

ئاشمیشارت - نزیكەی(٥٠٠) خێزان ئەبن لە ناوچەی خەرپۆتدا بلاو بوونەتەوە هەموویان زازاو مەزهەبیان شیعەیە.

ئاكۆ - نزیكەی هەزار خێزان ئەبن لە سەروی رانیەو ناوچەی هەولێر دان.

ئالاك - فارس نامە ئەڵێت ئەمانە لە كوردە فارسەكانن.

ئالیكایلی - سەدو پە نجا خێزانێكی بلاون.

ئامەرزان - چەند خێزانێكن لە ناوچەی(سیومرك) ن.

ئایرۆ - نزیكەی(١٠٠) خێزانێكی كۆچەرن لە ناوچەی موسڵ دا ئەژین.

ئەبوتایەر - چەند رەشماڵێكن لە ناوچەی(سیومرك).

ئاجاخی - چەند خێزانێكن بە(ئاجاخ كاخدری) بە ناوبانگن لە ناوجەی سابلاخ و موكری ئەحمەد زەینەڵ - لە ناوچەی(سنە) دان.

ئەحمەد وەند - بەهەمەوەند بەناوبانگن.

ئەختیار دینی - لە نەوەی ئەمیر ئەختیارەدین ی سەرداری بانەو سنەن.

ئەردەلان - لە شاری سنەو دێهاتەكانی دەورو بەری شاری تاران بلاو بوونەتەوە. فەرمانداڕانی سنە لەم بنەماڵەیەن. ئەردەلانیەكان لە سەرەتاوە فەرمانڕەوای شارەزوور

بوون له پاشدا ناوچەی – سنه - یشیان خستۆته ژێر دسەلآتی خۆیانەوه جارێك له ژێر دسەلآتی ئێران و جارێك لەژێر دسەلآتی تورکدا بوون ماوەیەکیش سەربەخۆ بوون.
ئارۆك – یا بۆرۆك یا ئارۆك چیلی ٤٠٠ خێزان ئەبن له نێوان ئەماسیەو گۆفاندا.
ئازەلی – بریتین له چەند ڕەشمالێك له ناوچەی مووش.
ئیسحاقی – ئەمانه له ناوچەی فارسدان.
ئیسماعیل عوزمیری – نزیکەی(٦٠٠) خێزانن له زستاندا له خاکی ئێران و له هاوین دا له نێوان دوکان و تۆقمان و سورداش دان.
ئاشتەم هاری – ئەم هۆزه له ناوچەی فارسدا بوون.
ئەشنویه- له ناوچەی شنۆو لجان دان.
ئالخاس – یا ئالقاس ئەڵێن نزیکەی(٥٠٠) خێزانێك بوون لەخواروی رۆژهەلآتی حەڵەبدان چیایەك بەم ناوەوه هەیه.
ئالیا – ئەمانه کۆچەرین له دورو بەری خەرپوت ژیان بەسەر ئەبەن.
ئیمامی – ئەمانه جاف –ن نزیکەی(٧٠) خێزانێك ئەبن له جوانرۆدا.
ئەمبارلو – ئەنبالۆیا – هەمبارلۆ له عیراقی عەجەم دا بلآو بوونەتەومو بەشێك له لورمکان بەم ناوه بانگ ئەکرێن.
ئەورامی هەورامی – خۆیان بەنەوی بەهمەن ئەزانن و له ناوچەی هەورامان(سنه)دا دوو هەزار خێزان زیاترن.
ئایله رووتی – ئەمانه بەشێکن له - ئێناخی – ه کان له زستاندا له دورو بەری سیروان و له هاوین دا له نێوان هەورامان و جوانرۆدا ئەگەڕێن.
ئایناخی – نزیکەی(٥٠) خێزانن له ناوچەی بلوك و جوانرۆو له هاوین دا بەرمو چیای شاهۆ ڕۆیشتوون. ئەمانەش جاف- ن ناوی بابا گەورمیان – ئیناق – بووه.
ئەیوبیەکان ئەمانه بە(ئال ئەیوب) یا فەرمانڕموایانی میسرو شام بەناو بانگن سەلاحەدینی ئەیوبی لەم هۆزمیه. له ناوچەی کەرکوك و دوروبەری بلآو بونەتەوه.
ئایولۆند – یا ئایتی وەند نزیکەی هەزار خێزانیکن له ناوچەی دلفان و تەرهان و پیشکۆدان.

–ب–

بابا جانی – لەگەڵ تیرەی قوبادی دا نزیکەی(٨٠٠) خێزان ئەبن له بەشی جافەکانی جوان ئەمیر تەیمور ئەمانەی له خاکی عوسمانیەکانوه بەرمو ئێران گواستەوه هەندێکیان له ناوچەی کەرمندا ماونەتەوه.

بابان – ئەمانە لە سەردارەکانی(بەبە)ن و لە ناوچەی سلێمانی و سنەدا بڵاو بوونەتەوە لە بەشی کرمانجن. ئەمانە زۆر بەرێزەوە ناوی خالیدی کوڕی وەلید ئەبەن وەك ئەڵێن خالید ئەمانی موسوڵمان کردوە. بە پێچەوانەی ئێرانیەکان کە عومەری کوڕی خەتاب موسوڵمانی کردن کەچی خراپەی ئەڵێن.

باجەلان – ئەمانە بریتین لە دوو بنەماڵە(جەمورو قازانلو) و لە تیرەی(لەك) ن لە هۆزی لوڕی گەورە نزیکەی(١١٠٠) خێزان ئەبن لە دەورو بەری قۆرەتو هۆرین و شێخان و قەسری شیرین و قازانیەو مەندەلی دا جێ گیر بوون. نزیکەی(٧٠) خێزانیان چۆتە ناوچەی قەزوین.

بادەلی – نزیکەی(١٠٠٠) خێزانیان لە ئالشگرو یۆزی دایەو(٧٠٠) خێزانیکی تریان لە ناوچەی زازادایە هەموویان شیعە مەزهەبن.

بادینان – یا بەهدینان یا فەرمانڕەوایان عەمادیە بابا گەورەیان ناوی بهاو الدین بووە. ابن خلدون لە باسی بەریەر دا ئەنووسێ بادین کوردن و لە وڵاتی جەزائیردا دائەنیشن.(تێ بینی – ناوچەی بادینان ناوەندی دینی زەردەشتی کوردو هۆی پەرە پێ دانی ئەو دینە بووە بە بەدینان ناوبانگیان دەرکردوە. فیردەوسی لە شانامەدا بە - دینی بەهی – ناوی سەردەشتی یانی بردوە).

باران – هۆزێکن لە ناوچەی سیوەرکدا.

بارزان –(٢٧٥٠) خێزانن لە سەروی زێ ی گەورەن لە ناوچەی زێبارو موسڵ دا جێ گیرن باریسان مەسعودی ل – مروج الذهب – دا ئەڵی ئەمانە لەگەڵ هۆزە شاخاویەکاندا ئەژیان[٦٨].

بازۆکی – لە ناوچەی تاران و قەزوین بڵاوبوونەتەوە. دکتور فریح ئەڵێ نزیکەی پێنج هەزار خێزانی بازۆکی لە ناوچەی ئەریڤـاندا ئەژین[٦٩].

بازیکەلی – نزیکەی(٧٠) خێزان ئەبن لە ناوجەی – مەلازکرد – نیشتە جێن.

---

[٦٨] مەبەست لە جبال الاكراد ە كە وڵاتی عەرەب لە وڵاتی عەجەم جیا ئەکاتەوە. لەشاخەکانی هەمەدان شارەزوورەوە دەست پێ ئەکات تا سنووری ویلایەتی ئەکفور.

[٦٩] کورد لر لاپەڕە(٣٥).

بازینجان – مەسعودی و یەعقوبی و ئە ستەخەری ئەڵێن لە ناوچەی ئەسفەهاندا ئەژین.

باسیر – یا باسری یا باسیریە لەئەنسکلۆپیدیای ئیسلامی دا وشەی(مابیر) هاتووە. لە سەرەتادالە شارەزوور ژیاون و لە پاشدا ڕومو شام و میسر کۆچیان کردوە.

باشمانلی – لە نێوان مەلازگردو ئالشگر دا ئەژین.

باشناوەی – لە ناوچەی زۆزان دا ژیاون. معجم البلدان ئەڵێ ناوچەکە بریتی یە لە موسڵ و خیلات و سەلماس. لەم ناوچەیەدا تەلارو دیواری زۆر هەیە.

باشۆکی – لە ناوچەی ڕەوانسەری سنەدان.

باکیلی – ئەستەخەری و ابن حوقل و مقدسی ئەڵێن لە ناوچەی فارسدا ئەژین بەلام مقدسی لە بری باکیلی – سالانی – نووسیوە.

بالابرانلی – ٥٦٠) خێزانن لە ڕۆژ ئاوای کەناری فورات دەورو بەری ئاکێن و خواروی ئەرزە نجامیش هەن.

بالاوەند – زیاتر لە(٢٠٠) خێزان ئەبن لە ناوچەی هەلیلان و زەردەلاندا ئەژین بالا گرێوە لە لوڕەکاوی ناوچەی کرماشان – ن.

بالەك –(١٢٠٠) خێزان ئەبن لە ناوچەی سەرووی ڕوباری ڕەواندوزدان ئەژین نزیکەی (٦٠) دێ ئەبن

بالەکان – نزیکەی (٢٠٠) خێزان ئەبن لە هۆزی زرزارن بە ناوی دێ کەیانەوە ناونراون.

بالەیان –(٧٠) خێزانێك بوون لە ناوچەی خۆی دا.

بالیلوەند – یا بالیوەند.

بانەیی - نزیکەی (٢٥٠٠) خێزانن لە ناوچەی(بانە) دا(١٤٥) ئاوایی پێك دێنن لە ناو شاری(بانە) دا زیاتر لە(٨٠٠) خێزان پێك ئەهێنن.

بادەنوری – لە ناوچەی خوراسان دا ئەژین.

بەختی – بەختیان یا بۆتان بریتێن لە چوار تیرە(سەندی، محەمەدی، راستی، دەنیکی) نزیکەی(٣٠٠٠) خێزانن. لە ناوجەی – زەرزان – هەزاریان لە ناوچەی موسڵ و(٥٠٠) یان لە ئاگرێن ئەمانە لە ناو هۆزە کوردەکانی تردا بڵاو بوونەتەوە.

بەختیاری – ئەمانە بەشێکن لە هۆزی لوڕی گەورەو لە دوو لق پێك هاتوون(چوار لنگ) و(حەوت لنگ). چوار لنگی لە ناوچەی بروجەرد و گوڵپایگان حەوت لنگ. لە کرماشان و ئەسفەهان و شوشتەرو زمرد کۆدا ئەژین. ئەمانە زیاترین لە(۱۰) هەزار خێزان. ئەم دوو لقە(۳۵) تیرەن(۱). دکتور فریج لە کوردلر دا ئەڵێت ئەم بەختیاریانەلە ئەتەوەی کوردن رۆژهەلاتناس – کرزن – ژمارەی بەختیاریەکانی لە ساڵی(۱۹۱۸) دا بە(۱۷۰) هەزار کەس نووسییوە. بنەچەی ئەمانە ئەگەڕێتەوە بۆ کشتاسبی کوری کیانی.

بەدری – ئێستا بلاَوبوونەتەوە.

بەدلیسی – یا ئەمیرەکانی بەدلیس

براخۆی – پانتایی خاکی براخۆی یەکان نزیکەی(۲۲۰) میل ئەبێت ژمارەیان زیاتر لە(۳۰۰) هەزار کەسە لە ناوچەی کەلات دا بوون ئەمانە فەرمانڕەوای دەوڵەتی بلوج یان کردوە. برێك لە بنامالەی کامێران لە هیندستان جێگیر بوون ئەمانە هەمووی سونی مەزهەبن.

برادۆست – نزیکەی(۳۰۰۰) خێزانن لە ناوچەی ڕواندوزو پارێزگەی هەولێردا ئەم تیرنە پێك هاتون.(سۆماڵی – تەرکەوەری).

بەراز – ئێستا نزیکەی ۱۰۰ خێزان ئەبن لە هۆباتو قۆرمتوو مەریوان و سنەدا جێ گیرن ئەم تیرەیە لە ئەوەی کەی ها ساڵحن کە ئەمیر دەری کردون هاتنە کوردستانی ئێران.

بەراز دوختی – ئەمانە لە خاکی فارس دا بوون(ئەستەخەری و مقدس و ابن حوقل).

بەرازیە - نزیکەی(۹۰۰۰) خێزانن لە هۆزی(بریزانلی) لە ناوچەی(سروج) دا نیشتە جێ بوون. ئەم هۆزە لە دوانزە بنەماڵە پێك هاتووە(کیتکان، شیخان، ئۆکیان، شەدادان، مەئلی دینلی، معافان، زروان، پینجان، قەرکیجان، دینان، میردیدان)[70].

بەرزنجی – نزیکەی ۱۵۰۰ خێزانن و لە ناوچەی کەرکوك و سنەو خانەقین ئەمانە ساداتی بەرزنجە ئین جیاوان.

بەرکیلی – هەزار خێزانن لە خواروی قەرە شار، لە کەناری ڕوباری قزل ئێرماق.

---

[70] نووسەر تەنیا ناوی(۱۱) ە یانی نووسیوە

بەرواری – ۱۷۰۰ خێزانن لە سەروی ڕوباری(کارە) کە ئەڕژێتە زێی گەورەوە بڵاو بونەتەوە بریتین لە دوو تیرە(۱) بەرواری باڵا کە(۷۰۰) خێزانن(۲) بەرواری خوارو(۱۰۰۰) خێزانن.

بەریزانلی – ئەمانە بەشێکن لە هۆزی(حەسەن عەلی) و لە نزیکی گۆمی وان نیشتەجێ بوون دەوروەی(۹۰۰) خێزان ئەبن.

بەشری – ئەمانە لەنێوان سەعدمد میافارقین و دیاربەکر بڵاو بوونەتەوە. بەشێکی تریان لە ناوچەی کرماشان و شیرزاد دان.

بەکران – ئەمانە(۵۰۰) خێزان ئەبن و لە هۆزی(بەکر توانیای) کۆنن لە زستاندا دەورو بەری دیاربەکر و هاوین ناوچەی سەعدمد شوێنیانە.

بلباس – هۆزێکی گەورەن لە ناوچەی موکری و سابلاغدا ئەژین.

بلیکار – لە سەرووی شاری جولەمەرگ دا ئەژین نزیکەی(۱۸۰) خێزانیکن.

بلیکان – شەش هەزار خێزانن زازاو شیعە مەزهەبن لە ناوچەی مرشدا ئەژین.

بلیکانی – لە(۲۵۰) خێزان زیاترن. ژمارەیان نزیکەی(۱۰۰۰) کەسێك ئەبێت. ئەمانە گەڕۆکن زیاتر لە ناوچەی مرعش دان.

بلیلومند – یا باڵێومند نزیکی(۲۰۰) خێزانن لە هەنگۆژان و ناوچەی ژاومروی سنەدا نیشتەجێن. لە نێوان کەرکوك و سلێمانی و لە ناوچەی کرماشان یشدا هەن.

بەنداد مەهدی – ئەمانە لە ناوچەی فارسدا ئەژین " ئەستەخەری و مقدسی و ابن حوقل ".

بەندداکی – ئەمانە لە ناوچەی فارسدا ئەژین " ئەستەخەری و مقدسی و ابن حوقل".

بۆرمکەیی – بابا گەورەیان ناوی(بۆرمکە) بووە نزیکەی(٤٥٠) خێزانن لە ناوچەی زهاو و لە یلان و هەندێکیان لە عێراق و ئەسفەد ئابادو ناوچەی حوسەین ئابادی سنەدا ئەژین. ئەمانە بەشێکن لە مەمەندیەکان.

بۆزیکان –(۱۸۰) خێزانیکی بڵاون.

بۆلێ – لە زستاندا لە دەوروبەری هەولێرو باڵەك لە هاوین دا لە ناوچەی کۆیە نزیکەی ۱۵۰ خێزانن.

بەهدینان – بادینان هەمان فەرمانڕەوایانی عەمادیەیە کە باسکرا.

بەهارومند – نزیکەی هەزار خێزانن و لە(کیالان) و سەرووی دیزفول دان. بەشێکن لە تیرەی دیرکۆند.

بەهتونی – یا(بێ تونی) هەزار خێزانێکن لەسەرووی ڕۆژئاوای کرماشان دا(میر ئەحمدومند)و(دمم سەفاومند) بەشێکن لەم هۆزە.

بەهێرماز – شیعە مەزهەب و زازان لە ناوچەی خەربووت نیشتەجێن لە(٥٠٠) خێزان پێك هاتوون.

بێ بالی – یا(بێبانی) نزیکەی(٤٠٠) خێزان لە قەزای خانەقین و سەرووی کەرکوك و ناوچەی سلێمانی ئەژین.

بێتیاوەند – چەند خێزانێکن لە سەروی ڕۆژ ناوای شاری مەندیل.

بێتیار ومند – چەند خێزانێکن لە خواروی شاری سنەدا ئەژین.

بێراندمند – نزیکەی(١٠) هەزار خێزانن ژمارەیان کە(٦٠) هەزار کەس زیاترن ئەکرێنە دوو بەشەوە(١) یار ئەحمەد(٢) ماڵ ئەسەد هەردوو بەشەکە لە(٢٦) تیرە پێك هاتوون و هەموویان لوڕن.

بێژندومند – ئەمانەش دوو تیرەن لە ناوچەی(لفان) سەفەرخانی. حەیدەر بەگی.

پ –

پایی – نزیکەی(١٠٠٠)خێزانن لە شاخەکانی هەشت بەهلو شیرازو قیراب و سەرووی دیزفول دان.

پاتاقی – لە دەوروبەری کرماشان و ڕۆژئاوای کەرەند جێ گیرن.

پازۆکی – لە ناوچەی ڕەوانسەرو شاخی شاهۆ، هەندێکیشیان لە ناوچەی لەیلاغ دان.

پالانی – نزیکەی(٣٥٠) خێزانێکن لە نێوان زەنگ ناواو قەرمتە پەو ڕۆژهەلاتی چەمی سیروان و دگاگادا!.

پایرەومند – دەورەی ٨٠٠ خێزان ئەبن لە شاخەکانی(پڕاو) و سەرووی ررۆژهەلاتی کرماشان و خوارووی ڕۆژئاوای دینەومردان.

پەچناومند – ئەمانە لە ناوچەی خۆراساندان.

پرپیشەیی – لەناوچەی ئەسفەد ئاباد و سنە دا جێگیرن و نزیکی هەزار خیزان ئەبن.
پسانی – ئەولیا چەلەبی لە بەرگی چوار ل ٧٥ دا ئەم هۆزەی بە کورد داناوە.
پشدەری – نزیکەی(٢) هەزار ئەبن لە ناوچەی پشدەر ئەمانە میراودە لیشیان پێ ئەڵێن. یانی لە بەرەی(میرعبدالعلی) و ئەمانەش لە سێ بنەماڵەن(بابەکرئاغا، مەحموودئاغا، عەباس ئاغا).
پەبخیتان – نزیکەی(٩٠٠) خێزانێکن لە سەروی سعرد و دەوروبەری موش دان.
پەنیانیشلی – ئەم هۆزە لە ٩ تیرە پێك هاتوون(زەیدان، بارکەشان. کەناربروش، سوورەتاوان، بلیجیان، گۆجی، جلی، نشویلان، موسانان). نزیکەی(١٢٠٠) خێزانن لە رۆژهەلاتی ورمێ دان.
پەنیجاری –(٤٥٠) خێزان ئەبن لە رۆژئاوای شاری موش دان.
پوران – نزیکەی(٢٠٠) خێزان ئەبن لە نێوان دیاربەکر و موش دان.
پیران – نزیکی(٦٠٠) خێزانن لە سەرووی رانیە و ناوچەی موکری دا ئەمانە بەشێکن لە بلباس.
پیزان – نزیکەی(٣٠) خێزان ئەبن لە ناوچەی لاجان ی کۆن.
پیزیانلی – لە ناوچەی(ئەرزرۆم) دا ئەژین و دەورەی(٧٠٠) خێزان ئەبن.

-ت-

تاپیان – نزیکەی(٣٠٠) خێزانی گەڕۆکن لە خواررووی گۆمی وان دان.
تارابی – بەشێکن لە هۆزەکانی پشتکۆ.
تاراری مرادی – لە قارەخان و کانی درێژدا لە ناوچەی سنەدا ئەژین بەشێکن لە مەمەندیەکان و(١٠٠) خێزان ئەبن.
تاکۆلی – نزیکی –(٤٥٠) خێزانێکن لە رۆژهەلات ی گۆمی وان دان.
تالەبانی – دەورەی(١٠٥٠) خێزانن لە ناوچەی کۆیە و کەرکوك و خانەقین دا بلاو بوونەتەوە.
تاماداتی –(تاهماداهنی) ئەمانە بەشێکن لە کوردە فارسەکان.
تاوگۆزی – یا تابجوزی نزیکەی(٥٠) خێزان ئەبن لە ناوچەی جوانرۆی سنەدا.

تایشەیی – بەشێکن لە جافەکانی جوانڕۆ و لە ڕەوانسەردا جێگیرن.
تەبتەکی – تیرەیەکی بچووکن بەڵام ئازاو شەڕانی لە ئەشکەوتی داود و قەمرانیە نیشتەجێن لە ئەنسکلوپیدیای ئیسلامی دا لە بری تەتەکی(بەستێکی) نووسراوە.
تەرخانی – بەشێکن لە هۆزی جاف ی مرادی لە ناوچەی شارەزووروو گەرمیان ڕەواندزدا هەن.
تەرهانی – بریتین لە(١٢) تیرە لە هۆزی لەک(٧٠٠٠) خێزان ئەبن هەموویان ئەچنەوە سەر لوڕ ژمارەیان لە(٤٠) هەزار کەس زیاترە لە ناوچەی سایمرە و خاومو تەرهانی لوڕستاندا نیشتەجێن.
تەلیە - بەشێکن لە بنەماڵەی(حسانلو) لە ناوچەی کەرکاردا نیشتەجێن.
تەمرتۆزمیی – نزیکەی(٢٠٠) خێزانن لە ناوچەی لە یلاخ و سەرووی سنەدان.
تهۆیی –(١٠٠) خێزانیکن لە دەوروبەری قەزوین دان.
تیرمییەکان –(٦٥٠) خێزانن لە سەرووی دیاربەکر نزیکەی(٤٥٠) خێزان ئەمانە لە(٢٤) میلی ڕۆژئاوای ئەنتەرەدا ئەژین. نزیکەی(٥٠) خێزانن لە ناوچەی کفری و زەردا و کەرکووک و خانەقین دان.
تیلە کۆیی – یا تیلە کۆهی نزیکەی(٧٠٠) خێزان ئەبن لە ناوچەی هۆباتو تیلە کۆ لە هاویندا دەچنە باشماخی سنە.

– ج –

جاف – زیاتر لە(١٢) هەزار خێزان ئەبن و شوێنی هەمیشەییان ناوچەی سلێمانی یە لە زستاندا لە بانی خێلان تا سنووری قزلرباط(قزرابات) ئەچن. لە بەهاردا لە شارەزوور تا نزیکی سنە ئەچن ئەم هۆزە دوو لقن ١- جافی مورادی ٢- جافی جوانڕۆیی یاخود جافی عیراق و جافی ئێران.
جافی عیراق(مورادی)(٣٢) تیرەن بەم شێوەیە(ڕۆغزایی، گەلاڵی، تەرخانی. شاتری، هارونی، کدماڵەیی، عەمەلەیی، بەداخی، سەدانی سەیانی، میکایلی، سمایل عوزێری، شێخ سمایلی، سۆفی وەندی، ئەورۆلی، شوان، شێخ بزمیتی، تەلانی(جافەڕەشکە)، غەوارە، بێ سەری، قەویلەیی، پەرخی، چوچۆنی، هۆزحەسەنی، ڕەشەوبۆری، باشکی،

مرادی، یوسوجانی، یەزدان بەخشی، پشت ماڵەیی، یارومیسی. عیسایی شەرەف بەیانی).
بەشی دووەم یانی جاف ی ئێران(جوانرۆیی) ئەمانەش(١٥)تیرەن بەم شێوەیە(قوبادی، باوەجانی، وەلیدبەگی - وڵەوبەگی، ئێناخی، ئیمامی، دەتویی، تایشەیی، تاوگۆزی، کەلاشی، نامداربەگی، قادرمیرومیسی، ئەیریزی، میرەبەگی، دڵەتازەیی، دارواشی).
هەموویان سونی مەزهەبن.
جاکیە - بەشێکن لە تیرەی(حسانلو).
جەباری - لە نێوان چەمچەماڵ و کەرکوك و شوان لە یلان و وان نزیکەی(٥٠٠) خێزان ئەبن.
جەبارەکی - مەسعودی لە(مروج الزهب) دا ئەڵێ لە جبل الاکراد ژیاون.
جوبرانلی - نزیکەی ٢ هەزار خێزانن لە نێوان بەتلیس و موش دا بریتین لە هەشت تیرە تۆرینی، تالیکی، نازۆینی، موخەلی، شادرلی، شیخەکان، مامەخان، عەرەب ئاغا.
جزیریان - نزیکەی(٣) هەزار خێزانن لە ناوچەی جزیرەدا ئەمانەش سێ تیرەن عەزیزیان، کورگێل، فیتك.
جەلال وەند - لە ناوچەی کرماشان نیشتە جێن.
جەلالی - نزیکەی ١٠٠٠ خێزانن لە شاخەکانی ئارارات و ناوچەی ئازەربایجان دان.
جەلیلکانی - بەشێکیان لە ناوچەی وان و هەندێکی تریان لە مرعشدان.
جەلیلی - لە ناوچەی فارس دان(ئەستەخەری، مقدسی، ابن حوقل).
جەلیل وەندی - لە ناوچەی دینەوەرو دەورو بەری قەزوێنیشدا هەن. هەموویان شیعەن و لە هۆزی گەورەی لوڕن نزیکەی(٢٠٠) خێزان ئەبن.
جەمبور - نزیەکی(٥٠٠) خێزانن لە زەهاوو شاخەکانی(ئاڵەقلاق) و ناحیەی(ئەسەدئاباد)ی هەمەدان. بنەماڵەیەکن لە تیرەی باجەلان.
جوانی - مەسعودی لە مروج الدهب - دا ئەڵێ: شوێنی ئەم هۆزە لە جبال الاکراد دایە کە عیراقی عەرەب لە عیراقی عەجەم جیا ئەکاتەوە. لەوە ئەچێ(جۆلانی) بێت لە بریتی(جوانی) وەك ئەولیا چەلەبی لە بەرگی چوارەم ل ١٧٨ دا باسی کردوە.
جودەکی - لە خوارووی خوڕەم ئاباد دائەنیشن نزیکەی(٦٠٠) خێزانن.

جودی کانلی – ئەکەونە ژووروی گۆمی(قۆچ حەسار)ەوە. نزیکەی(٢٠٠) خێزانن.

جۆزەکانی – لە ناوچەی موسڵ و شاخی گردی دان مسعودی ئەڵێت لەوە ئەچێ ئەمانە لە پاشماوەی کۆمەڵی – گوتی بن.

جۆزیکانی – لە ناوچەی هەمەدان دا جێگیرن.

جولەمەرگی(چۆلەمێرگ)ی ئەم هۆزە نزیکەی(٢) هەزار خێزانن لە ویلایەتی چۆلەمێرگ لە سەرەتای هاتنی تەتەرەکاندا(ئەسعەدی کوڕی مەکلان) فەرمانداریان بووە پاش ئەو عمادالدین کوری ولە پاشدا اسد الدین بوە.

جیهان بەگلی – لە نێوان ئافیون و قەرە حەسارو ئاق شەهردا بلاو بوونەتەوە. زیاتر لە(٥) هەزار خێزان ئەبن.

جێکانی – ئەمانە هۆزێکی گەورەن لە - گورجستان – دا بەرگی دومی ئیسکلوپیدیا ئیسلام.

– ج -

چاپکسان – تیرمیەکن لە دوروبەری(سیومرك) جێگیرن.

چاردۆلی – یاچراداوەری(٢٠٠) خێزانن لە ناوچەی ئەسفەند ئابادو سنە جێگیرن ناوچەکەیان بە چراوەری ناودارە[٧١].

چەکوانی – ئەولیا چەلەبی لە بەرگی چوارەم ل ٧٥ دا ئەمانەی بە کورد داناوە.

چەشگزن – ئەمانە لە ناوچەی خۆراساندا نیشتەجێن. بریتین لە سێ لق(پرتك، سقمان، مجنکرد).

چەتکەیی – نزیکەی(٢) هەزار خێزانن لە سفیدرود لە تەنکەی کاوە شمارو ڕۆخانەی کە شکان و لە خورەم ئابادو چیای ملەی شوانان دا بلاوبونەتەوە نزیکەی(١٥٠٠) خێزان ئەبن لەناوچەی قەزوین دا.(٣٠٠) خێزانی تریان لە ناوچەی سلیمانی و کەرکوك دا(٣٠٠) خێزانیشیان بەرەو قەشقایی ڕۆیشتوون.

---

[٧١] لەناوچەی هەوشار لە بەینی شارەکانی شاهین دژو میاندواو دا نزیکەی(٥٠٠) خێزانێکی چوار دۆلی نیشتەجێن کە بە(چارداوەروو) ناو دەبرێن.

چی چیه - کی کیه - شیان پێ ئەڵێن لە دەورو بەری قەرەجەداغ دا نیشتەجێن.
چیلی – ئۆرۆك چیلیشیان پێ ئەڵێن لە نێوان بین النهرین دا بڵاو بوونەتەوە.
چەنکەیی – ئەم هۆزە لە قەزوین و دەوروبەریدا بە - چەگینی – ناودارن.

-ح-

حاجی یانلی – لەوە ئەچێ حاجی مانی بێت لە ڕۆژئاوای قەیسەری و کەناری قزل ئیرماق و لە سەرووی ئاوا ئورس دا نیشتون. نزیکەی(۳۰۰) خێزان ئەبن.
حەریری – لە ناوچەی حەریری پارێزگای هەولێردا نیشتەجێن.
حەسنانلو – یا(حەسنانیە) نزیکەی سێ هەزار خێزان ئەبن لە سەر سنووری عیراق و ئێران و تورکیا لە نزیك بەتلیس و کەرکار دان ئەمانە لە هەشت تیرە پێك هاتون بەم شێوەیە(تەلیە، جاکیە، حەیدرانلو، خوراسانلو، سپیکانلو، جوبرانلو، زیلانلو، ئەدمانلو)، ئەم سێ تیرەی دوایی لە سەر سنوورن.
حەسنانلی – نزیکەی –(٤٢٠٠) خێزانن لە ناوچەی خەنیس و مەلازگردو دار تودا ئەم هۆزە نزیکەی(۱۱۰) دێ پێك ئەهێنن. بەشێکێش لەم هۆزە لە نزیك گۆمی وان دا ئەژین.
حەسنەوەند – ئەم هۆزە لە پێنج بنەماڵە پێك هاتوون(بسگام، ئەدیر، پشتکوو روباری کاکە رمزا و تەنگی رەبات و تەنگی حەسەن دا جێگرن نزیکەی(٥) هەزار خێزانن.
حەسنەیە - بەم هۆزە ئەڵێن – ئەمیرەکانی دینەوەر – ئێستا بڵاون.
حسەینی – لەژووری جزیرەی ابن عومەردا دانیشتون. نزیکەی(٥٠٠) خێزانن.
حاساران – یا هەساران بنەماڵەیەکی گەورەن. ئێستا بڵاون.
حەفتیان – یا هەفتیان – هۆزێکن لە ناوچەی هەفتیانی رەواندوز(شاری) یشیان پێ ئەڵێن. لە ئەنسکلوپیدیادا لەباتی شاری(سوری) نووسراوە.
" حەکاری – یاهەکاری ئەمانەش بریتین لە دوانزە تیرە بەم شێوەیە : جەلو، مەیسوری زیباری، هاویری، بەرواری، بارچیان، سێوالان، لانی هۆنان، ئادرامان، عەمادی، شەمدینان، شیروانان. لە عەمادیەو جزیرەی ابن عومەر و بەتلیس و قەلای هارونی و نزیك چۆلەمێرگ و سلیمانی دان، نزیکەی(٤،٠٠٠)خێزانن هەمیشە دە هەزار تفەنگ چی یان هەیە.

حەمدیکان – تیرەیەکن لەنێوان مەلازگرد ووالشگردان.

حەمیدی – ئەم تیرەیە دراوسێ ی بەختیەکان بوون و ئێستا بڵاون.

حەوتـان – لە نزیکی بۆتـان نیشتەجێن(١٠٠٠) خێزان ئەبن.

حەوسەیی – لە - مسالك الابصار – دا نووسراوە لە شارەزووردا ژیاون.

حەیدەرانلی – نزیکەی دو هەزار خێزان ئەبن لە نزیکی موشو ورمێ دا لە هەندێ جێگای تردا هەن و بڵاون.

حەیدەری – دەورەی(١٥٠٠) خێزان ئەبن لە دەوروبەری سابلاغ و موکریان دان وا دەرئەکەوێ لە حەیدەر لیەکان بن.

-خ-

خاتوون ئۆغلی – ٤٠٠خێزانن لە خواررووی یوزغاد. بەشێکن لە هۆزی میللی.

خالتی – یا خالیدی یا خود ئۆراتۆ – ئۆراشتر، لە دەوروبەری ئارارات و کوردستانی موکری دا جێ گیرن، لە نزیك گۆمی(وان) دا دەولەتێکی بەهێزیان بووە تا سەرەتای سەدەی شەشەمی پ ز فەرمانڕەواییان کردوە. لە پاش کەوتنی دەوڵەتەکەیان ئەمانیش بڵاو بوونەتەوە.

خاتۆ وەندی – ١٠٠ خێزان ئەبن لە نزیکی(قەهرار) و(گاگژان) و دەوروبەری فراهان دا جێ گیرن.

خەلەکانی – نزیکەی(٤٠٠) خێزان ئەبن لە ڕۆژئاوای گۆمی قۆچ حەسار – دا

خالی – مەسعوودی ل ە- مروج الزهب – دا ئەڵێ لەوە ئەچێ خانی یا خەلالی بێت.

خانی – نزیکی(١٨٠) خێزانن لە نزیکی خۆشاب دا جێ گیرن.

خانیان – تیرەیەکن لە ناوچەی بایەزید.

خەرات - خراط لە دەوروبەری سنە دا بە بڵاوی ئەژین

خەسراوی- ئەستەخەری لە پاش عەشیرەتی ڕامەکان ل ٩٧ خەسراوی نووسیوە و مقدسی ئەم ڕایە پەسەند ئەکات.

خدرانلو – یا خەزرانلو یا خەزرانی لە دەوروبەری(کالینی) و(ئازەربایجان) دا بڵاوبوونەتەوە.

خەفتیان – لەوە ئەچێ هەر ئەو هۆزە(شاری) یە بێت کە لە ناوچەی ڕەوادوز دان.

خۆشناو – نزیکەی دوو هەزار خێزانن لە ناوچەی(چەقەڵ ئاوا) یانی شەقلاوای ئێستادا. ژمارەیان(۱۰،۰۰۰) کەس ئەبێت و(۱۰۰) دێ یان ئاوەدان کردۆتەوە لە ناوچەی کۆیە و ڕانیە ش دا هەن بە پێی ئینسکلوپیدیای ئیسلام لقێك لەم هۆزە لە ویلایەتی(کارتاویە) بوون لە(دەربەندوقەرەبۆلی) ئەم دەربەندە ناوی(هۆخمان) بووە لە شاخێکی نزیك زێ ی بچووك.

خێزان – بنەماڵەیە کی گەورەن لە نزیك دیجلەو فورات دا. بریتین لە سێ تیرە(خێزان، مەکس، ئەسپایەردی.

خێلانلی – لە ناوچە شاخاویەکانی، نزیك باڵەکی ناوچەی هەولێردا جێ گیرن. نزیکەی(۲۰۰) خێزان ئەبن ژمارەیان زیاتر لە(۱۰۰۰) کەس ئەبن.

– د –

دارخوری – لە نزیك شەرناق و تۆرعابدین ە وە دانیشتوون.

داسنی – ئەم داسنی یانە هەموویان شەیتان پەرستن لە ڕۆژئاوای دیجلەدا یا لە نێوان دیجلە و فوراتدا دانیشتوون. ئەمانە ڕایان وایە کە خوا هەموو ئیشەکانی داوەتە دەست شەیتان و خۆی بێ لایەن دانیشتوە جا لەبەرئەوە پەرستنی بێ لایەن سوودی نی یە. ئەبێ کار بەدەست بپەرسترێت.

دالوەند – لقێکن لە تیرەی لەك و هۆزی لوڕی گەورە لە ناوچەی پێشکۆ جێ گیرن

داودە - یا داودی نزیکەی هەزار خێزان ئەبن لە دەوروبەری(کەرکوك، خانەقین، کفری، تاوق، گل دان. بەشێکن لە هۆزی زەنگەنە.

دایابیلان – یا(دیابیلان) لە وڵاتی سوریادا جێ گیرن، مەسعوودی لە مروج الذهب – دا هەمان ڕای هەیە.

دوراجی –نزیکەی(٤۰۰) خیزان ئەبن لە ناوجەی ژاوەرۆی سنەدا ئەژین لە کانی گوڵزاری لەیلاخ و گەروس و کولیا ییشدا هەن.

دەشتی – لەناوچەی پشتکۆدا نیشتەجێن.

دلفان – لە ناوجەی خاوو ئالشتر دا جێ گیرن و بەشێکن لە(لەك).

دەلۆیی -(٦٠٠) خێزان ئەبن لە ناوچەی کەرکوك و خانەقین و کفری دا بریتین لە شەش تیرە(کاشی، جامەرێژی، پەنجانەکشتی، کارێزی تارکەوەند، سەلیم وەیسی).
دلیکانی - ئەم هۆزە کۆچەرین لە دەشتی مرعش و تۆرۆس و کلیسدار) دا جێ گیرن نزیکەی(٢٠٠) خێزان ئەبن.
دەنبەلی - ئەمانە(عیسابەگی) شیان پێ ئەڵێن لە نێوان دیجلە و فورات دان.
دەنیکی - لە - مسالك الابصار - دا ئەڵێت(١٠٠٠) خێزانیك بوون ئێستا بڵاون.
دۆدایی - لە خواروی رۆژئاوای کۆیە و سەرووی کفری دا جێ گیرن.
دوودەری - لە خواروی گۆمی وان دان نزیکەی(٤٠٠) خێزانیکن.
دوو ڕوویی - یا دوو ڕوودی نزیکەی(١٠٠) خێزانن لە ناوچەی(جوانڕۆو ڕەوانسەر) دان.
دۆسکی - ١٢٠٠ خێزان ئەبن لە پارێزگای دهۆکدان.
دۆغانی - هۆزێکی کۆچەرن لە رۆژئاوای(مرعش) دا(٢٥٠) خێزانن.
دۆم - یا(کەلاش کەری) نزیکەی(٢٠٠) خێزان ئەبن لە دەوروبەر شاری سنە هەندێکیشیان گەڕۆکن.
دەلۆیی - یادەلۆ. هەر ئەو تیرەیە کە باسمان کرد لە پێشەوە.
دهۆکی - نزیکەی(٣٠٠٠) خێزان ئەبن لە ناوچەی سابلاغ و موکریان دان.
دیاربەکری - کە(مەڕوانی) شیان پێ ئەڵێن. لە ناوچەی دیاربەکردا بڵاوبونەتەوە(٦٠٠٠) خێزان ئەبن.
دەرسیمی - دێرسیملی - نزیکەی(٤٠٠٠) خێزان ئەبن لە ناوچەی(دەرسیم و دیار بەکر و جزیرە و قەرەج داغ) دان. زۆربەی ئەم تیرمیە(عەلی ئیلاهی) ن ئەڵێن خوا پەیامبەری بە عەلی داوە و محەمەد داگیری کردوە. خەلیفەکانیش خەلافەتیان نەدایە تا خۆیان مابوون لە پاشی هەموویان خەلافەتی وەرگرت.(عائشە و معاویە و خوارج) ە کان نەیان هێشت بە ئاسوودەیی خەلافەت بکات تا لە دنیا دەرچوو.
خوا بۆ دڵدانەوەی عەلی پلەی(خواوەند) ی دایە خۆی بە ئاسوودەیی لە گۆشەیەکی عەرش دا دانیشتوە.(بەمانە ئەڵێن شیعەی موفریگ) هەندێکیش لەم هۆزە یەزیدین و ناوی یەزید زۆر بەرێزەوە ئەبەن. ئەڵێن کاتێ خەلافەت کەوتە دەست عەلی جگە لە شەڕ لەگەڵ موسڵمانەکان و خوێن ڕشتن هیچی تری نەکرد. ئیسلام لە سەردەمی عەلی دا هەر

وەك خۆی مایەوەو پەرەی نەسەند. حسین – یش ویستی وەك باوكی بكات تا یەزید توانی حسین بكوژێ و كۆتایی بە شەڕی نێوان موسوڵمانەكان بێنێ. دوبارە سەر لە نوێ ئیسلام گەشەی كردەوە. بەمانە ئەڵێن(سوننی موفریگ). هەردوو تیرەكە. بریتین لە دوانزە لق(میلان، شواك، كەچەڵ، گیوران، فەرهاد، ئاچاغی، بەختیارلی، كرایانلی، میرزانلی، عەباسانلی، بالاشاخی، كوزلیچان، لاچین، ئۆچاغی).

دێركەوەند – ئەمانەش لە دوو بەش(بەهارەوەند، قەڵای وەند) و لە(٢) هەزار خێزان پێك هاتوون، نیشتمانیان بریتییە لە(دزفول و گیلان و شاخی تاف و شاخی هەشت پەهلو).

دزەیی یا دزجی – نزیكەی(٦) هەزار خێزان ئەبن لەناوچەی هەولێر و قەزای مەخموور و دەورو بەری(قەرەچۆق و كەندین ئاوا) لە سێ لق پێك هاتوە(پیران، مامان، گونتولان).

دەیلەمی – یا دەیلەمان – نزیكەی سێ هەزار خێزانن لە ناوچەی مازەندەران تا دەورو بەری كەركانرود – گیرستاندا هەن.

مەلبەندیان شاری – دیلمان – ە وەك باسمان كرد(گێلی، دەیلەمی، خەزەری، بەشێكن لە ماد یانی كوردە رۆژهەلاتییەكان كە زمانی دیلەمی كۆن زۆر لە هەورامی و زازاوە نزیكە. یونانیەكان بە گێلانیان وتووە(كاردۆشیان).

دیناری – ئەمانە بریتین لە دووبەش(میرشەهابی، میرئیبراهیمی) لە ناوچەی دیناراندان نزیكەی(٥٠) خێزان ئەبن و لە هۆزی(زنیارین).

دینارەوەند – لەوە ئەچێ لە ناوچەی دینارەوە كۆچیان كردبێتە ناوچەی پشتكۆ و جێ گیر بووبن.

– ر –

ڕاستی – نزیكەی سێ هەزار خێزانن لە ناوچەی(عەقرە) دا دا نیشتوون سەرۆكی ئەم هۆزە(میرعلاو الدین بووە). هەزار خێزانێك لەمانە لە ناوچەی – موسڵ – دان.

ڕامانی – بەپێ ی نووسینەكانی(ابن حوقل، ئەستەخەری، مقدسی) ئەمانە لە كوردەكانی وڵاتی فارسن.

ڕەحمان بەگی – بەشێكن لە هۆزی ئێناخی لە ناوچەی ڕەوانسەر و ماهی دەشت دا جێ گیرن.

ڕشکۆتانلی –(ڕشدینان) یشیان پێ ئەڵێن(٥٠٠) خێزانێکی کۆچەرین لە ڕۆژهەلاتی دیاربەکر.
ڕشوان –(٧٠) خێزانێکی کۆچەرین لە خوارووی(ئەرزڕۆم) دان.
ڕشوەند – ٥٠٠ خێزانێکن لە دەورو بەری(قەزوین) دا ئەژین.
ڕشەوەندی – چەند خێزانێکن لە ناوچەی – ئازەربایجان – دا لەوە ئەچێ ئەم هۆزەش لەگەڵ ڕشوەند یەك بن و کۆچیان کردبێتە ئەم ناوچەیە.
ڕوژبەکی – تەنهائەولیا چەڵەبی لە بەرگی چوارەم ل(٧٥) دا باسی ئەم هۆزەی کردوە.

-ز-

زراری – ١٠٠ خێزانن لە ناوچەی هەولێردا(١٢) دێ یان ئاوەدان کردۆتەوە.
زازایی – نزیکەی(١٠٠٠) خێزانن لە ڕۆژهەلاتی(خەرپوت و قەزای سیوەك) دا هەموویان دێ نشینن.
زافرانلی یا – زافرانلۆ – یاخود زەعفەرانی – بنەماڵەیەکن لە هۆزی حسانلو کە شا عەباسی سەفەوی کۆچی پێ کردوون بۆ خوراسان و مەشهەد و بجنورد.
زایاوی – کە بە هەلە(زیادی) پێ ئەڵێن بەشێکن لە کوردەکانی ولاتی فارس.
زایەخی – ابن حوقل، مقدسی، ئەستەخەری – ناویان بردوە بەلام هیچ ئاسارێك لەم هۆزە نی یە.
زەردوویی – نزیکەی(٥٠٠) خێزانن لە ناوچەی جوانڕۆ و دەوروبەری سیروان دا و هەندێکیشیان لە شاری کرماشان نیشتەجێن.
زەرزا – یا(زەرزان) لە دەورو بەری(ورمێ) دانیشتون نزیکەی(٤٠٠) خێزان ئەبن.
زرزار- نزیکەی(٥٠٠٠) خیزان ئەبن لە ناوچەی(ملازگرد، ستاق، مەرت و چیای جەنجرین دا کە بەسەر شنۆ دا ئەڕوانێ. ئەمیرەکەیان ناوی(نجم الداین باشاك) بوە باڵەکیان بەشێکن لەم هۆزە.
زەرقی – لە تیرە کوردەکانی عیراقن لە نێوان دیجلە و فوراتدا ئەمانەش چوار(بنەماڵەن – دەرزینی، تەرجیلی، عەتاقی کردکانی).
زەگەرمی – لە هۆزەکانی نێوان دیجلە و فورات – ن.

زەند – ئەمانە بریتین لە(٥) تیرە(تایەرخان، محەمەد – ساڵح ئاغا، غەنی، عەلیان، کەریم خانی زەند فەرمانڕەوای ئێران لە تیرەی(عەلیان)ە، نزیکەی(٦٠٠) خێزان ئەبن و بەشێکن لە و هۆزی لوری گەورە لە ناوچەی کەرکوك وخانەقین و نێوان رێگای کفری و سیروان دا هەن.
زەنگەنە – لە پارێزگای کەرکوك یا خانەقین و دەورو بەری کفری و ئیبراهیم خانجی و سۆماك – داجێ گیرن. نزیکەی(٤٥٠) خێزانن. هەندێکی تر لەم هۆزە لە دەوروبەری کرماشان و هەلیلان – دا هەن. ئەمانەش دوو بنەماڵەن(فارس ئاغا)و(رۆستەم ئاغا).
شەرەفنامە ئەڵێت " لە ولآتی ئەفغانستان – یشدا هەن لەوە ئەچێ لە بلوجستانەوە چووبن.
زیباری – نزیکەی(١٢٠٠) خێزان ئەبن لە - موسڵ و ئاکرێ و زێ ی گەورە ن.
زیرکانلی – نزیکەی شەش هەزار خێزان ئەبن لە ژووروی(خەنس)، شاری(ئەنقەرە) ش((٥٠٠)خێزانێکی ئەم هۆزەی لێ یە.
زیلانی – هۆزێکن لە ئالشکرد – ایە.
زەینەڵوەند – لە هۆزەکانی پشتکۆی لورستانن لەم ناوچەیەدا جێ گیرن.

– س –

سابولی – لەوە ئەچێ سولی بێت – ئینسکلوپیدیی ئیسلام –
ساتیاری – نزیکەی(٦٠٠) خێزانن لە ناوچەی(رەوانسەر و جوانرۆ سیروان) دا.
ساراتی – یا سارات لە ناوچەی ئازربایجان دانیشتون.
سارمی – لە خاکی عیراقدا بلآوبوونەتەوە(٢٠٠) خێزان ئەبن.
ساسۆنی – یا ساسۆنیان – لە خاکی عیراقدا بلآو بوونەتەوە.
ساکۆر – سێ سەد خێزانێکی گەڕۆکن لە عیراقدا.
سالانی – مقدسی نووسیویە بەلآم(ابن حوقل و مقدسی) باکیلی یان نووسیوە لە ولآتی فارس دا جێ گیرن.
سالۆنی – ابن حوقل مقدسی و ئەستەخەری ئەڵێن لە ولآتی فارسدا جێ گیرن.

سەیایی – یا سەباهی کە زۆربەی خەڵك سەباخی یان پێ ئەڵێن بەشێکن لە کوردەکانی وڵاتی فارس.

سپەرتی –(۷۰) خێزانی کۆچەرین لە سەرووی(زاخۆ) وەن.

سپی کانلی – نزیکەی(۳۰۰۰) خێزانن لە ژووروی گۆمی وان دا.

سەفاری – لە هۆزەکوردەکانی وڵاتی فارسن.

سەگۆڕ – لە ناوچەی سنەدا بڵاو بوونەتەوە.

سەگومند – بریتین لە چوار تیرە. سەگومندی حاجی عەلی خانی و سەگومندی ڕەحیم خانی و(پاپی) و(جودەکی) نزیکەی(٤٠٠٠) خێزانن لە ناوچەی(بالاگریوە) و(هەرو) پشتکۆ نیشتەجێن وبە شێکن لە لوڕ.

سەلدۆز – نزیکەی(۲۰۰۰) خێزانن لە ناوچەی ئازەربایجان و زازا و مامش و موکری دا نیشتوون سلسلە - لە هۆزی(لەك) ن دانیشتوی(خاونالشتر)ن و هەندێکیان لە رۆژهەلاتی سنە و نزیکی کولیایی دان دێ یەك بە ناوی(سلسلە) هەیە لەم ناوەدا.

سلێمانی – ئەم تیرەیە دوو بنەماڵەن(ئەمیرەکانی قلبو بگمان)و(ئەمیرەکانی میافارقین).

سەلیوان – لەوە ئەچێ بەشێك بن لە زازا و لە ڕۆژئاوای(موست و سەراب) دا نیشتەجێن.

سە نجاوی – یاسە نجابی نزیکەی(۲۵۰۰) خێزانن لە ماهی دەشت و کرماشان و جوانڕۆن.

سنەدان – ئەمانەش بریتین لە دوانزە بنەماڵە(چالاوی، دالیان، گوزای، بەرازی، سیمەوەند، سوورەوەند، تکاوەند، تفەنگچی، حەناظر خانی) سێ تیرەکەی تریان لوڕ و جاف و گۆران – ە کە(ئاماسوەند، دارخو، بێ وەشتیان) پێ ئەڵێن.

سنجاری – ئەمانەش لە هەشت بنەماڵە پێك هاتوون(میرکان، سامۆکان، حەبابە، بیکران، بلد، مەندیکان، بیت الخولتا) هەموویان یەزیدین و لە ناوچەی سنجار دائەنیشن.

سەندی گولی – نزیکەی(۲۰۰۰) خێزانن لە موسڵ و نێوان هێزۆك و خاپور) دا جێ گیرن.

سۆرانی – ئەولیا چەلەبی لە لاپەرە(۷۵) بەرگی چوارەم ئەڵێت(ئاستێن بلند کوردی) کەقۆچکە سورانی یانی پێ ئەڵێن لەم هۆزمیە.

سورکی – یاسورچی نزیکەی سێ هەزار خێزان ئەبن لە پارێزگای هەولێر وژووروی کەناری زێ ی بچووك تـا ڕواندوزبلاّوبوونەتەوە نزیکەی(٥٠) دێ ئەبن.
سوور سووری – نزیکەی(٢٠٠) خێزان ئەبن لە خواروی شاری سنە و لە ناوچەی ژاومرۆ تـا پێلوار – دا نیشتەجێن شارۆچکەیەکیان هەیە بە ناوی سوور سوورەوە.
سوور کێشلی –(٩٠٠) خێزانن لە رۆژهەلاّتی دیاربەکر دا تیرەی سودلی بەشێکن لەمان.
سوورمیری – بریتێن لە(٥) تیرە(توتەك، ئانتر، ئاوێنە، مامەجان، کەڵوری) نزیکەی(٢٠٢٥) خێزان ئەبن لە ناوچەی خانەقین، تیرەی ئەنتاری شارەبانە ئەبو جسرە - دان.
سووری – لە ئینکلوبیدیای ئیسلامدا لە بریتی سووری(شاری) نووسراوە.
سۆسەنی – یا سۆیسنی نزیکەی هەزار خێزان ئەبن لە ناوچەی سابلاّغ واتا مەهابادی ئێستەدان.
سولی یا سولیە- ئەمانە هۆزێکی ئازاو دلێر و شەڕانێن لە ناوچەکانی شارەزووروو شنۆ و ئازەربایجاندا – هەن نزیکەی(٢٠٠٠) تفەنگ چیان هەیە، لە ئەنسکلوبیدیا – سابلولی – نووسرواە.
سویدی – بنەماڵەیەکن لە عیراقدا ئەژین لەوە ئەچێ لە - بەربەر – ەکان بن.
سهرانیان – ئەمانە تیرەیەکن لە خاکی عیراقدا لە نێوان دیجلە و فورات لە نەوەی کەولۆس ن ئەمانە - سارانیان – پێ ئەڵێن. سۆرانی
سیری – لە کوردەکانی ولاّتی فارس ن.
سەندی – لە مسالك الابصار دا نووسراوە ئەم هۆزە(٣٠٠٠) تفەنگ چیان هەبووە لە ئە نجامدا لەناو هۆزە کوردەکاندا بلاّو بوونەتەوە.
سەیفەکانی –(٥٠٠) خێزانێکن لە ژووروی خەلەکان.
سینان بەشێکن لە هۆزی – زازا – لە رۆژئاوای(خەرپوت) دانەنیشن.
سیناچنلی – نزیکەی(٣٥٠٠) خێزانێکن لە نزیك – مەلاگیە - ن هەموویان شیعەن.
سیلوکان – نزیکەی(٩٠٠) خێزانن، کۆچەرین لە هاویندا لە دەشتی(موش) هات و چۆ ئەکەن.

شادا نجان – مەسعودی لەمروج الذهب – دا نووسیویەتی کە شوێنی ئەم تیرمیە ناوچە شاخاویەکانی جبال الاکراد – ە.

شادلو –(١٨) هەزار خێزانن لە دە ورویەری(بیجنورد) نیشتەجێن(١٦) هەزاریان نیشتەجێن و دوو هەزاریان کۆچەرین و لە ڕەشماڵدا ژیان بەسەر ئەبن.

شادرلی – نزیکەی سێ هەزار خێزانن لە(ئازەربایجان) هەموویان شیعەن و لە هۆزی – کورمشەلی – ن.

شاری – نزیکەی هەزار خێزانن ئازاو دلێرو شەڕ کەرن لە چیاکان و دەربەندی زابی گەورەدا جێگیرن لە ویلایەتی شوعلاباد. خەفتیان – یش هەن.

شاهجان – یا شاهی جانی – تیرمیەك بوون لە دینەوەر و هەمەدان – نزیکەی(٥) هەزار تفەنگچیان هەبووە. ئێستا لە نێوان هۆزە کوردەکاندا بلاّو بوونەتەوە.

شاقوبادی – چەند خێزانیکن لە ناوچەی جوانرۆو سنەدان.

شاهگانی – هۆزێکن لە ناوچەی فارس دا بلاّو بوونەتەوە.

شامەسووری – یا(شامنصور) ی ١٠٠ خێزانێکن هاوینان لە ناوچەی گردە میدانی لە یلاخ و زستانان لە ناوچەی زەهاودان بەشێکیان کۆچەرین و بەشەکەی تریان دێ نشینن.

شاهۆنی – لە ناوچەکانی ولاّتی فارس دا بلاّو بوونەتەوە.

شاهباری – ئەمانەش لە ناوچەی فارس دان.

شبان یا شوان – لە ناوچەی پشتکۆ دان لەوە ئەچی لە هۆزی شوان ی ناوچەی کەرکوك و خانەقین بن.

شەرەف بەیانی – نزیکەی(٧٠٠) خیزانن لە نێوان کەرکوك و خانەقین و لە نێوان سواڵدر و سیروان لە ناوچەی قۆرەتو وە هۆزێن شێخانیشدا هەن. لە هاویندا دەچنە چیای بەمۆ.

شوکاك – بنەڕەتی وشەکە(شاە کاك) یا(شەکاك) ە. نزیکەی شەش هەزار خێزانن لە سەرووی سلێمانی و ڕۆژئاوای گۆمی ورمێ) ماوەی سێ مانگ لە ڕەشماڵدا ئەمێننەوە نزیکی(١٥٠٠) خێزانیان لە دەوروبەری سەڵماس دان ئەمانەش بریتین لە(٥) بنەماڵە(شوکاك، شەکەفتی، موکری، شادەلی، بۆتان).

شەکرلی – ئەم تیرمیە لە ناوچەی(موش) دا جێ گیرن.

شەمسیکی – نزیکەی(٩٠٠) خێزانن لە نزیك(دیزە، دزە) دا نەژین.
شوان – لە نێوان چەمی خاسەو زێ ی بچوك – دا و لە ناوچەی کەرکوك و خانەقین دانیشتون نزیکەی دوو هەزار خێزان ئەبن ئەم هۆزە بریتین لە دوو تیرە(شوان خاسە) و(شوان بازیان). دراوسێ ی شێخ بزمینی و بیبانیەکانن.
شوانکارە - یاشەبانکارە لقێکن لە هۆزی(رامان) ی فارس ئەمانە(٥) بنەماڵەن(مەسعوودی، شاکانی، رامانی، کازۆیی. ئیسماعیل) ئەستەخەری ئەڵێ لە کوردەکانی ولآتی فارس ن.
شوهان – لە لەکەکانن و لە ناوچەی پشتکۆ نیشتەجێن.
شەهراکی – شاراکی. هۆزێکی گەورە بوون لە ناوچەی فارس دانێستا بلآون.
شهراوی – شاراوی ئەمانەش لە کوردەکانی ولآتی فارسن.
شیخ ئیسماعیل - یا شێخ سمایلی – نزیکەی(١٤٠٠) خێزان ئەبن لە ناوچەی ئەسعەد ئابادی سنەدا ئەم هۆزە لە سەردەمی شاە فتح علی قاجار – دا بۆ ئەم ناوچەیە هاتوون
شێخ بزینی – نزیکەی شەش سەد خێزانن لە ناوچەی کەرکوك و خانەقین – لە خواروی زێ ی بچووکیشدا هەن. هەندێکی تریان لە ناوچەی ئەرزرۆم و نزیکەی بۆی ئابادا هەن.
شیخ ددانلی – نزیکەی دوو سەد سەر خێزانن لە ناوچەی رۆژهەلآتی دیاربەکرن.
شێربەگی – بەشێکن لە هۆزی(زیریەکانلی) و(٢٠٠) خێزان ئەبن.
شێروان – لە ناوچەی رواندوز جێ گیرن و نزیکەی(١٥٠٠) خێزان ئەبن.
شێروانی – ئەمانەش لە کوردەکانی نێوان(دیجلە و فورات) ن لەوە ئەچێ بەشێك بن لە هۆزی شێروان ئەمانەش دووو بنەماڵەن(کەرنی) و(ئیروان) ی.
شیسوەلی – لە رۆژ ئاوای کفری دا جێ گیرن و بەشێکن لە شوکاك.

-ص –

صالحی – نزیکەی(٢٠٠) خێزان ئەبن لە کەرکوك و خانەقین و قەرەحەسەن هەندێکیشیان لە سامەڕان.
صباحی – یاسەباهی – بریتین لە هۆزی سەبایی کەباسمان کرد.
صۆفی ومندی – نزیکەی(٢٠٠) خێزانن. لە(ماهی دەشت و جوانرۆو کولیایی).

-گ-

گابور ئۆغلی – یا تابور ئۆغلی – نزیکەی سێ سەد خێزان ئەبن لە ژووری(قەرەشار).

گالەبانی – یا تاڵەبانی – وەك باسمان کرد.

گورعابدین – یا تۆعابدین نزیکەی(۷۰۰۰) ئەبن لە ناوچەی تورعابدین ئەمانەش بریتین لە چواردە تیرە " مومان، دوکان، دومانە، عەلیان، هارونە، سەلآمان فیریەزاج، فیریەداغ، گەرگەری، هاوارکا، محلەمی، داسیکان.

-ع-

عبدالرحمنی – یا ئەورەحمانی – چەند خێزانێکن لە ناوچەی ڕەوانسەری سنە.

عوسمالومند – نزیکەی(۵۰) خێزانن لە(فەیروز ئاباد هەلیلان) دان.

عەشایری سەبعە - نزیکەی(۹۰۰(خێزانن لە ناوچەی موسڵ لە بنەڕەتا حەوت بنەماڵەی گەورە بوون وردە وردە کەم بوونەتەوە تێکەڵ یەکتری بوون. لەئەنجامدا بە عەشایری سەبعە - ناوبراون.

عەمارلو – نزیکەی دوو هەزار خێزان ئەبن لە خواروی گێلان یانی لە نێوان ڕوباری ڕەحمەت ئاوا و(دیکان). ئەم ناوچەیە بە(عەمارلو) ناوداره. ناوی کۆنی ئەم شارە - خەرگام – بووە. پاش ئەوەی نادر شا هۆزی عەمار لوی هێنانە ئەم ناوچەیە بە عەمارلو ناوی دەرکرد ئەمانەش چەند تیرەیەکن – قەبەقرانلو، شمکانلو، بادزلو. شاە کلانلو[٧٢].

عەمرانلی – نزیکەی(۸۰۰) خێزانن لە نزیك قەرە شار.

عومەرلو – هەر هەمان هۆزی(عەمارلو) لە ناوچەی خۆراسان دان.

عومەر مل – نزیکەی(۱۵۰) خێزانێکن لە ناوچەی کەرکوك و خانەقین هەندێکی تریان لە نێوان کوچەچیان و ئالشکێنان و سەرکەل – دان بڕێکی تر لەم تیرەیە لە ناو دەربەندی کرماشان دان.

عەلۆش – نزیکەی دووسەد خێزانن لە ڕۆژهەلآتی – حەران – کە بە زمانی عەرەبی گفتوگۆ ئەکەن.

---

[٧٢] کوردلر ل ٢٢ دانراوی دکتور فریج

عونيكی – ژمارەی خێزان و شوێنی دیاری کراویان نەزانراوە تەنها ئەولیا چەلەبی لە لاپەرە(٧٥) بەرگی چواردا باسی کردوە.
عیسایی – یا عیسەوی – بەشێکن لە هۆزی(حسنانلو) ئەمانە نەوەی(عیسا کوڕی شهاب الدین – ن. لە نزیك گۆمی وان نیشتە جێن.

-غ-

غەدیری – لە شاری بەغداوە بەرە و ناوچەی(ئەسفەند ئاباد و لە یلاغ هۆیاتۆ) هاتوون.

-ف-

فوراتی – بەشێکن لە کوردەکانی ناوچەی فارس کە لە دەورو بەری فورتەو بەرەو ئەو ناوچەیە هاتوون.

فەلەکەدینی – نزیکەی(٢٠٠) خێزان ئەبن لە ناوچەی(خاوە) لە نێوان(ئەهاوەند) و(ئالشکر) دا لە نزیکی(سیرە) ش هەن.
فەیزوڵلابەگی[٧٣] – نزیکەی(١٥٠٠) خێزانن لە دەووریەری سابلاغ و هەندێکیشیان لە ناوچەی(سەقز -) دان.
فیلەکەری – نزیکەی زیاتر لە(١٠٠) خێزانن لە ناوچەی(سونقر و کولیاپی) دان.

-ق-

قادر میر ومیسی – بەشێکن لە جافەکان لە ناوچەی – سنە - یشداهەن.
قادری – لە دەوروبەری سلێمانی دا ئەمانە جیاوازی هۆزی قادری دەروی(سنە) ن. ئەم هۆزە لە بنەماڵەی قادر خانی دەرگەزێنین[٧٤].

---

[٧٣] تایفەی فەیزوڵلا بەگی لە بەشی مەهاباددا(بەگزادە) یان پێ ئەڵێن و لە ناوچەی سەقز فەیزوڵلابەگی یان پێ ئەوترێ. بە زیرەکی و وریایی بە ناوبانگن. (وەرگێر)

قازانلو – له بنەماڵەیەکی باجەلانیەکانن.
قالقالی – زستانان له شێخ حەیدەر و گڵه سوور و دەباغ و دیوان دەرە) دان. هاوینان ئەچنە چیاکانی ڕۆژئاوای گەلباخی.
قوبادی – بەشێکن له جافەکانی جوانڕۆ. ئەم هۆزە گەرمیان و کوێستان ئەکەن. زستان ئەچنە(ژشگکۆ، و شێخان، و زههاو) هاوینان ئەچنە(بازان و یتگیز) ئەمیر تەیمور ئەمانەی له خاکی عوسمانی عیراق دەرکرد و ناردنیه ئێران. بنەماڵەی(مەنووچەری و مستەفابەگی) لەم هۆزەن.
قەرەنالووس – نزیکەی – دوو هەزار خێزان ئەبن له ناوچەی خانەقین و مەندەلی و ناب نەفت و تەنگ سۆمار). ئەمانە شەش تیرەن(گەش. کاتیون، نەفتچی، کاکەوەند، چارماوەندی، گاووری). ئەم هۆزە له گەڵ تیرەی(عەلوش) دا یەك بنەچەیە.
قەرچۆڵلو – ئەم هۆزەش بەشێکن له کۆچەرەکانی ناوچەی خۆراسان.
قەرەحەسەن – سێ سەد خێزانێکن له ڕۆژئاوای(بهەسین دا)
قەرەیادەیی – ئەم هۆزە له ویلایەتی(بەسقاد و دەربەندقەراتر) بوون. بەشێك له ناوچەی(نۆزیەگی ئازەربایجان) له ژێر دەسەلاتیاندا بووە فەرمانداری ناوچەی قەراتر(سیف الدین کوری حسانلی) بووە. پەیوەندیەکی بەتینیان هەبووە له گەڵ سوڵتانی میسردا. بەشی بەسقاوی نزیکەی(٤٠٠٠) تفەنگچی یان هەبووە.
قەشەیی – چەند خێزانێکن له ناوچەی سیروان و چوانڕۆ دا ئەژین.
قەلابوەند – نزیکەی هەزار خێزانن له چیای(تافە هەشت پالۆ)دان
قەلاوی – نزیکەی(١٠٠) خیزان ئەبن له ناوچەی(کاکە ڕەزای پێشکۆ) دا جێ گیرن.
قەلەخانی – له(ماهی دەشتی کرماشان) دا جێ گیرن. هەندیکیشیان له – شاری سنە – دان.
قەیتولی – یا – قتولی – بەشێکن له هۆزی پشتکۆ –.

[74] میرزا عەلی ئەکبەری خادق الملك خاوەنی کتێبی(مێژوی کوردستان) و(حدیقەی ناصری) لەم هۆزەیە.

كاجەلی – لە کوردەکانی ناوچەی فارسن.

کارتاوی – لە ناوچەی شارەزوور و شنۆی ئازەربایجان – دا جیٚ گیر بوون. بەلاَم میستر(هۆخمان) ئەلیٚت لە زێی بچووکدا جیٚ گیر بوون.

کاك – ئەم هۆزە لە نەوەی(ئەمیر مبارز الدین کاك) ن نزیکەی(٥٠٠) خیٚزان ئەبن. بە ناوچەی(مازنجان و بیٚرە و سمە) موبارزەدینی لە لایەن خەلیفەی عەباسیەوە پیٚ دراوە. ناوی خۆی(کاك) بووە. هەر بەم بۆنەوە موبارزەدینی شیان پیٚ ئەلیٚن.

کاکۆ – لە نیٚوان کولیایی و سنەدا جیٚ گیرن چەند دیٚ یەك هەیە بەناوی کاکۆیی یەوە لەوە ئەچیٚ پاشماوەی(کاسی) یەکان بن.

کاکەیی[75] – یا(کالکوانلو) یا(کانمانلو) نزیکەی(١٥٠٠) خیٚزان ئەبن لە دەوروبەری شاری کەرکوك. بەشیٚکی تریان لە ناوچەی حەویجە و زیٚ ی بچوك و قۆرەتو خانەقین دا جیٚ گیر بوون. ئەمانەش لە نەوەی(کاسۆ) ن.

کاکەوەند – یا کاکۆ وەندی نزیکەی(٢،٠٠٠) خیٚزانن لە رۆژئاوای(هەرسین، و چەمچەمال). ئەمانەش لە هۆزی گەورەی(کاسۆ) ن.

کامیٚرانی – بەشیٚکن لە هۆزی برا خۆی.

کەداك – نزیکەی(٦٠٠) خیٚزانن لە ناوچەی ئازەربایجان(فەتح عەلی شای قاجار) لە شیرازەوە کۆچی پیٚ کردون بۆ ئەم ناوچەیە.

کوردگەلی – ئەم هۆزە لە رۆژئاوای ئیٚرانەوە بەرەو – بلوجستان و هیندوستان) کۆچیان کردوە برا خۆییەکان لەم هۆزەن.

کرمانج – یا کرماج هۆزیٚکی گەورەن لە ناوچەی کەرکوك و سلیٚمانی و شارەزور و کۆیە و هەولیٚر و سابلاغ و بانە و مەریوان) زمانی تایبەتی ئەمانە کرمانجی یە.

کرمانی – کوایە ئەم هۆزە لە ناوچەی کرمان -- ە وە کۆچیان پیٚ کراوەبۆ ولاَتی فارس[76]. " ئەستەخەری لە لاپەرە(٩٨) و ابن حوقل لە کتیٚبی – ایران ا الصداقە " دا لە ل ١٨٥ – ١٨٧ ناویان بردوون.

---

[75] بەشیٚکی دیکەی ئەم هۆزە لە هەورامانیش هەن و گوندی – هاوار – مەلبەندی کاکەیی یەکانە. " وەرگیٚر "

کەرەم عەلی – نزیکەی سێ سەد خێزانن لە دەورو و بەری(خاوەری پشتکۆ) دا جێ گیرن

کەرەندی – نزیکەی شەش هەزار خێزانن لە ناوچەی کرماشان و ناوچەی(کەرەند)دا جێ گیرن ئەمانەش چواردە تیرەن(کەرەندی، بێوەنجی، رەشید عەلی، جەلال وەندی، پاتاقی، باباجانی، ناینە(ناوێنە)، جوزگەیی، سەرمیلی، هلتەیی، پەری، چەشی، سفیدی، خەسرە و بەهمەنی، ئەسر ئابادی، هەندێکی تریان لە ناوچەی پاتاق و بشێوە چەشمە سفیدی – دا جێ گیرن.

کەرەجك- تیرەیەکی کۆنی کوردن شوێن و جێگایان نەماوە و بلآو بوونەتەوە.

کەرەشەی – یا(کورە شەلی) لە ناوچەی ئازەربایجان و کەناری رووباری فورات دا نزیکەی(٦٢٦٠) خێزانن هەموویان شیعە مەزهەبن.

کرەیی – نزیکەی(٢٠٠٠) خێزان ئەبن لە ناوچەی سیدلان و کفری و دەوروبەری خانەقین. ئەمانەش. سێ بنەماڵەن(سەرکالا، سەعدوڵلا بەگی، کوێخا بارامی).

کەوش زێرین – یا زێرین کەوش. تیرەیەکن لە نەوەی(توسی کیانی). شاری سنە شوێنەواری باوو باپیریانە بەشێکیان لە ناوچەی تاران دان.

کلآشی – ئەم هۆزە لە ناوچەی(جوانرۆ و تەرخان ئاواو ماکوان و زهاو کرماشان) دا بلآوبوونەتەوە. هەندێکیشیان لە ناوچەی شارەزووردان.

کلاوکەر – ئەم تیرەیە لە نێوان سنە و کرماشان دا بلآو بوونەتەوە.

کلاوکوك – ئەمانە لە ناوچەی رەوانسەر و ماهی دەشت دا جێ گیرن.

---

[٧٦] لە زۆر جیگەی ئەم کتێبە وشەی(ولآتی فارس) بەر چاو دەکەوێ. رەنگە بڕێ کەس لەو مەلبەندە بە هەموو ولآتی ئێران بزانێ، بەلآم مەبەستی مێژوو نووسانی کۆن ئوستان ی فارسەکە ناوەندەکەی شارە رازاوەکەی شیرازە کە بە هۆی سەعدی و تیرەی کرمانی پەرپووەی هەوشار بوون و لە ناو هەوشاریەکاندا تواونەتەوە پیشەی شاڵ و قاڵی کردنیان برەو پێ داوە و فەرش و شاڵ و خورجین و کیسە حەمام و گۆرەوی هەوشار بۆ جوانی و دەوام بە ناو بانگن و تەنانەت لە گۆرانی فۆلکلۆری کوردی دا دەڵێ.

هەر بێوە ژنێ شاڵ کرمانی بێ

هەزار گەورە کچ بە قوربانی بێ. " وەرگێڕ "

کەلهور – نزیکەی ده هەزار خیزان ئەبن لە ماهی دەشت و هارون ئاوا و قولاشاینی و – دەورو بەری قەسری شیرین و کەرەند – دا بلاو بونەتەوە.

مەلبەندیان شاری – گیلان – ە. نزیکەی دوو سەد خیزانیان لە رستەمان و خورِ و دەورو بەری سەقزدا، جیٚ گیرن. ئەم هۆزە نزیکەی(۲۰) بنەماڵەن.(خالدی، شەیانی، سیاسیا، کاڤم خانی،خەمان، تەلش، گەرگا کەلەجۆ، شوان، قوچی، مەنصوری، ئەلوەندی، ماهی دەشتی، هارون ئاوادی، شاهینی ، موش کیر، بەداق بەگی، زەینەڵە خانی،کەسەرە.

کولیایی – نزیکەی سیٚ هەزار خیزانن لە ناوچەی سونگوری کرماشان و دەورو بەری سەقزدا زیاتر لە(۱٦٥) دیٚ کولیایی تیا ئەژی. ئەمانە بریتین لەم بنەماڵانە(سۆفی وەلای، لوسیوەندی، پەشم وەند، شیرازی، میلە کەری).

کلیسی – ئەم تیرەیە - مەندی – شیان پیٚ ئەڵێن. فەرماندەرەکانیان بە مەندو ناودا بوون هەموویان لە نەوەی(مەند)ن لە دانیشتوانی کوردستانی ڕۆژئاوای یانی نیٚوان دیجلە و فورات.

کەمانگەر – چەند خیزانیکن لە شاری سنە و دەورو بەری پلنگان و ناوچەی سلیٚمانی جیٚ گیرن.

کولەیی یا کەندۆلەیی – نزیکەی چوار سەد خیٚزانن لە سەروو ناو شاری کرماشان دا هەن.

کۆچەری – نزیکەی ده هەزار خیٚزان ئەبن لە ناوچەی سیواس و زازا و ئازەربایجان. بریتین لە چوار تیرە(ئینلۆلر، بارلۆلر، سارۆلر، کارۆلر).

کواردات – نزیکەی سیٚ هەزار خیٚزانن لە ویلایەتی(کواردات) ئەکەویتە ڕۆژئاوای چۆلەمیٚرگە وە لە ئینسکلوپیدیادا لە بریتی کواردات کرِو نووسراوە.

کورا – کۆرە – تیرەیکن لە ڕۆژئاوای(شەقلاوا) لە چەند دیٚ یەکدا جیٚ گیرن.

کورتی – ئەمانە لە دەورو بەری کەرکوکدان. هەندیٚکیشیان لە نزیکی بۆتان ئەژین. ئەمانە لەهۆزە کۆنەکانی کوردن لە شاخەکانی زاگرۆس دابوون لە سەردەمی(تۆکۆلتی تیراری) ئاشووردا. میستەر(دراواری) ڕۆژهەلاتناس ئەڵێت : ئەم تیرەیە لە کوردەکانی ئاراراتن و لە نەوەی، شۆمیٚرو ئەکەد) ی داگیر کەرن. یانی گوتی کۆنن. لە

پاشدا هاپونەتە ناوچەی زاگرۆس. بەلام ڕای میستەر(سدنی سمیپ) و هەندێکی تر وایە : ئەم کۆمەڵە کوردەکانی ڕۆژهەلاتی(ماد) ن وردە وردە بەرەو زاگرۆس هاتوون. یانی لە کوردەکانی بەشی زاگرۆسن.

کورمشلی – ئەم تیرمیە لەوە ئەچێ هەر ئەو تیرەی(کەرمشەل) ئە بێت کە باسمان کرد.

کوریان – نزیکەی(١٨٠) خێزانن لە خاکی عیراقدا(لە نیوان دیجلە و فورات).

کوزلیچان – لە بنەماڵەکانی(دمرسیم لی) ن.

کۆساد – ئەم تیرمیە لە ئینسکلوپیدیای ئیسلامدا باسکراوە لەوە ئەچێ هەر هەمان هۆزی(لۆسە) بێت.

کۆسەیە - نزیکەی(٤٠) خێزانن لە دمورو وبەری(سەقز و سیاکۆ) دا.

کۆکۆیی – نزیکەی(٣٠) خێزانیکن لە ناوچەی جانرۆ و هەندێ خێزانی تریان لە دمور و بەری شاری – هەڵەبجە - دان.

کۆکلۆیی – ئەمانە لە هۆزی لوڕی گەورەن. لە ناوچەی کرماشان و لوڕوستان) دا ئەمانەش(سێ لق) ن. باوی، جەگی، ئاغاجری،ئاغاجریەکان لە ناوچەی(سنە) شدا هەن. نزیکەی(١٠) دێ یە ك ئەبن.

کولینی – ئەمانەش بەشێکن لە زازاکانی خواروی خەرپووت.

کۆلی وەندی – نزیکەی(٣٥٠) خێزانن لە ناوچەی ئالستر و کەناری ڕوابری(سیمرە) بەشێکن لە هۆزی پشتکۆ.

کۆماسی –(٢٠٠) خێزانن لە ناوچەی(کەرەوزی سنە) دا نیشتەجێن.

کۆیان – نزیکەی(٢١٠٠) خێزانن لە ناوچەی شەرناق – دا جێ گیرن.

کۆیەك – دمورەی(١٥٠) خێزانن لە دمور و بەری ژاوەرۆی سنەدا.

کەکی – چەند خێزانیکن لە ناوجەی چۆڵەمێرگ دا.

کیچان – نزیکەی(١٥٠) خێزانن لە ڕۆژئاوای کوردستانی عیراق بلاون.

کیکیان – تیرمیەکن لە - مرعش – دا. ئەستەخەری لە ل(١١٥) دا باسی کردوە.

کیکیە - هەر هەمان تیرەی(چیچیە)ن کە باسمان کرد.

کێوانلو – بەشێکن لە هۆزی حسانلو کە شاعەباسی سەفەوی کۆچی پێ کردن بۆ ناوچەی خۆراسان.
کێوران – تیرەیەکن لە ناوچەی(گۆڕ) دا.

- گ -

گاخۆر – یا گاخوار – نزیکەی(٢٠٠) خێزان ئەبن لە قەر تەپەی کەرکوك و خانەقین.
گاوری – تیرەیەکن لە لورەکانی ناوچەی پشتکۆ.
گەردی – نزیکەی(٦٠٠) خێزانن لە سەرووی هەولێرەوە.
گەرگەیی – چەند خێزانێکن لە ناوچەی کولیایی و ڕۆژهەلاتی سنە.
گەشکی – نزیکەی(٥٠) خێزانێکن لە دەوری(بیلوار و زەهاو و خاچۆمان) دا.
گەلالی – ئەمانە هۆزێکن لە جافی گەورەی عیراق. هەندێکیان لە ناوچەی(نەهاوەند) ان ئەمانە تا ڕادەیەك هەلس و کەوتیان گۆڕاوە. هندێکی تریان لە ناوچەی شارەزووردا جێ گیرن. زیاتر لە(٦) دێ ئەبن.
گەلباخی – نزیکەی(٢٠٠٠) خێزانێك ئەبن لە(هۆیاتو)(سارالْ)و(تەوەرە) لە سەردەمی شا(تەهماسب) دا لە شیرازەوە بۆ ناوچەی سنە و کۆچیان کردوە جارێکی تر لە سەردەمی ڕەزا شای پەهلەوی دا لە ناوچەی(سنە) ش گوێزراونەتەوە بۆ(هەمەدان و سیادەوەن و تاران) بە هۆی ڕا پەڕینی گەلباخیەکانەوە لەو ناوچەیەدا. ئەمانەش هەشت تیرەن(قەرەمەری گاملی، کاکسووەندی، مرادگۆرانی، چۆخەڕەشی، پێتوسەری، هەمزەیی، کولکنی).
گولەقەرخی – لە نێوان دهۆك و زاخۆدا جێ گیرن.
گۆران – نزیکەی شەش هەزار خێزان ئەبن لە ڕۆژ ئاوای کرماشاندا جێ گیر بوون ئەمانەش(٦) تیرەن(قەلغانی، بێ بیانی، تیرێژی، گهوارە، کانیزنجیری، ڕیزە هو).
گهوارەکان دراوسێ ی هۆزی سەرەف بەیانی و سنجاوی و باجەلانیەکانن نزیکەی دوو

هەزار خێزانیان لە شاری سنە و هەورامان و ژاوەرۆ و پلنگان) دا جێ گیرن، بە زمانی گۆران قسە ئەکەن وبە کشتوکاڵەوە خەریکن.

گۆرەك – یا گەورك نزیکەی دو هەزار خێزان ئەبن لە ناوچەی سەردەشت و موکریان دان.

گەڕوسی – تیرەیەکن دراوسێ ی(کوڵێن) لە نزیکەی خەرپووت.

گوگرشانلی – نزیکەی(٥٠٠) خێزانێکن لە سەرووی – مرعش – دان.

گێژی – تیرەیەکن لە دەوروبەری – کفری – دا ئەژین.

گێل تا گێلانی – تیرەیەکی زۆر کۆنی – ماد – ن لە ئەوەی مادانی کوڕی یا پژ کوڕی نوح – ن. لە بەر حەوری لە کوردەکانی ڕۆژهەلاتن. یۆنانیەکان بە(کاردۆس) یا – کاردۆشی) ناویان بردوون. ئەگەر ئەم وتەیە ڕاست بێ کە لە کاردۆیشەکەی(کەزنەفۆن) ە وە هاتبێ ئەوا بە پێ ی ڕای مستر(درادار) ن دکتور سپایزار ئەمانە لە کوردەکانی بەشی(ئارارات) ن بەلآم بە ڕای(سدنی سمیث) کاتی هاتنی مادو پارس بۆ ئەم شوێنەی ئێستایان(ئێران) هۆزی کاردۆشی بەرەو ڕۆژئاواو کەناری دەریای خەزەر هاتوون. لێرەدا ئێمە وتەی یەکەم ئەسەلمێنین کە ل"ە کوردەکانی ڕۆژهەلاتن بەلآم هەر ئەم ڕۆژهەرلات ناسە ئەڵێت کاردۆشیەکان زۆر لە پارسەکان کۆنترن. زمانی تایبەتی خۆیان هەبووە. کەهیچ پەیوەندیەکی نەبووە بە زمانی فارسی کۆنەوە. نیشتمانی ئەم هۆزە لە ڕۆژهەلاتەوە مازندەران و لای ژوورەوە کەناری دەریای خەزەر دەست پێ ئەکات. تا سنووری ئازەربایجان و خەمسەو قەزوین درێژ ئەبێتەوە. پانتایی خاکەکە(٢٢٥) کم بوە، بەگێلان ناودار بووە. لە کۆنا بە(وارنا) بە ناوبانگ بوە " وەك لە ناویستادا نووسراوە ". وەك باسمان کرد ئەوەی – گێل و خەزەر دەیلەم)ن لە ئەوەی(ماد)ن یانی کوردەکانی بەشی ڕۆژهەلاتن.

گیوران – تیرەیەکن لە سیوەرك و ناوچەی دەرسیم.

گیوەڕەش – لە مەوبەر باسمانکرد.

– ل -

لاباز – مەسعودی لە مروج الزهب – دا ئەڵێ(ئەمانە لە کوردەکانی – جبال الاکراد – ن.

لاوین – یا لاوینان – له شارەزوور جێگایان بووه. ابن خلدون له(مێژووی بەربەر)دا ئەنووسێ(جەزائیر – جێگایان بوون. لەوه ئەچێ کاتی داگیر کردنی شارەزور لەلایەن مەغۆلەکانەوه ئەم هۆزه کۆچیان کردبێته ولاتی جەزائیر[77].

لالەیی – نزیکەی(٦٠٠) خێزانێکن له - لەیلاخ – ی سنەدا جێ گیرن.

لوڕ – وەك له باسەکانی پێشوماندا چەند جار هاتوه ئەمانه هۆزێکی گەورەی دەسەلاتدار بوون له دوو لق پێك هاتوون ١- فەیلی، ٢- مام حەسەنی یا مامه سەنی، یا لوڕی گەوره و لوڕی

بچووك یا فچولیه. هەندێك لوڕ به دوو بەش دائەنێن پشتکۆو پێشکو. هۆزی لوڕی گەوره یانی مام حەسەنی له(٢٩) تیره پێك هاتوون(فەیلی، کۆگلۆیی، لەك، بەختیاری، ماهەکی، ئەنبارلو، بەیات،بێراوەند، مامەسەنی، ساهی، ئارسان، ئارکی، بهەی، دێرکەوەند، سەگوەند، بالاگرێوه، کیسەوەند، زازاوەند، بالاوەند، جەلیل وەند، باجلووەند، مانی، سەعدوەند، قەرەزنجیر،زەنگەنه). هەموو دانیشتوانی ناوچەی لوڕ پشتکۆو پێشکۆ(لوڕی گەوره، لوڕی بچووك) زیاتر له هەشتا هەزار خێزان ئەبن زۆربەیان مەزهەبیان شیعەیه[78].

لەك – تیرەیەکن له هۆزی گەورەی لوڕ که نزیکەی سەد هەزار کەس ئەبن ئەم تیرەیه له پێنج لق پێکهاتوون : -(سلسلەیی، لالەیی، دلفان، تەرهان، دالوەند) زۆربەیان شیعه مەزهەبن له ناوچەی(خانەقین و خورەم ئاباد و(ئالشتر) لورستاندا جێ

---

[77] مامۆستا محمدمستەفا(حەمەبۆر) لەم بارەیەوه ئەم ڕوونکردنەوەیەی نووسیوه" من لام وایه گەلێ لەوه کۆنترن.وله هەمان(لاوی) و(لاوین) و کانن که له تەوراتدا باسکراون که له سەردەمی حەزرەتی موسادا له دەوروبەری ڕۆژهەلاتی دەریای سپی ناوەندا جموجولیان هەبوه و هەر لەو سایەشەوه گەیونەته جەزائر و به پێ ی لێکۆلینەوەیەکی فراوانم لەسەر(بەربەرەکانی ژووروی ئەفەریقا) ئەمانه به بنەچه ئەگەنەوه به(ماد) یەکان وتاوەکونێستەش له ناوچەی جەزائر هەر(نۆماد)یان پێ ئەلێن به واتا(میدی) یامادی نوێ.نەك به واتای وشەی نۆ مادی ئینگلیزی که مەبەس له(خێلاتی ڕەوەند)ه و بەلگەو سەرچاوەی بەهێزم لەمەڕنەمه وه زۆره که شوێنی ئەو درێژه پێ دا نیه.

[78] یاقووتی حەمەوی له - معجم البلدان -، جودت پاشا له بەرگی یەکەمی کتێبەکەی ل(٢٤٥) دکتور فریح له کتێبی(کوردلر) و(سرمالکم لوریه هەساو براون ئینسکلوپیدیای ئیسلام له بارەی هۆزی لوڕو بەختیاری به درێژی نووسیویانه که هۆزێکن له نەتەوەی کورد

گیرن دیسانەوە لە کولیایی و هەمەدان و ئەسفەهان – دا هەن جگە لە مانەش هەندیکی تریان لە نێوان(دەوڵەت ئاباد و سوڵتان ئاباد و دەوری سنە و سەڵماس)دا هەن.

لەکی کوردی – ئەمانەش بەشێکن لە تیرەی لەك لە نزیك(ئەگنە) دا جێ گیرن.

لۆسەیی – کۆن لە شارەزووردا جێ گیر بوون لە پاشدا بەرەو میسرو شام کۆچیان کردوە لە ئەنسکلوپیدیادا کۆساد نووسراوە لە بریتی لۆسەیی.

لۆلانلی – نزیکەی(٤٨٠) خێزان ئەبن لە سەروی رۆژئاوای(موش) دا هەموویان شیعەن لۆلەرزی – بەشێکن لە هۆزی(مەندەمی)دا لە دەوروبەری(حسێن ئاوا)ی سنەدا جێ گیرن.

لۆلۆ – ئاشوریەکان(لۆلۆم) یان پێ وتون ئەمانە لە رەگەزی بنەڕەتیەکانی کوردن لە ناوچەی(شەنگار) داجێ گیرن ئەوەی ئەو هێزمن کە بەدە ستی ئەرامسێن ی کوڕی سەرجۆن شکان.

لەیلانی – نزیکەی(٥٠٠) خێزانێکن لە ناوچەی لە یلان ی پارێزگای دهۆك.

– م –

مابیر – ئەمتیرەیە لە ئینسکلوپیدیای ئیسلامی دا بە(باسیر) یا(باسیری) نووسراوە.

جوردان – یا ماگردان ئەمانە تیرەیەکی ئازاو دلێرن لە ناوچەی(گەنگاوەر)دا جێ گیرن.

مەسعودی لەمروج الزهب – دا باسی کردوە.

مەحالی[٧٩] – یاماحالی – بەشێکن لە کوردەکانی ناوچەی فارس(ئەستەخەری و ابن حوقل) باسیانکردوە.

ماخانی- نزیکەی(٣٠٠) خێزان ئەبن لە خواروی(یوزغاد) دا لقێکن لە هۆزی(میللی).

مادنجان – شوێنکەگای ئەمانە ناوچەی شاخاویە – جبال الاکراد – ە مەسعودی باسی کردوە

[٧٩] لە مەڵبەندی مهاباد دا ناوچەی مەحاڵ هەیە کە زیاتر لە(٨٠) گوندە.

مازنجان – یامازنجانی نزیکەی(٥٠٠) خێزانێکن لە ناوچەی مازنجان کە ئەمانە(کاك) یا(مبارزکاك) یشیان پێ ئەڵێن.

مافی – ئەمانەش بەشێکن لە لەك لە بنەڕەتا لە چیاکانی ڕواندوز و سابلاغ – دا بوون لە پاشدا شا عەباس بەرە و ڕەیی و شهریار و ناوچەی قەزوین کۆچی پێ کردوون.

ماگەردان – هەمان تیرەی(ماجوردان) ە کە باسمانکرد.

مامش – نزیکەی(١٥٠٠) خێزانێکن لە دەوروبەری سابلاغ و موکریان دا. چەند خێزانێکیشیان لە ناوچەی(لاجانی تازە) دایە.

مام حەسەنی – یا مامەسەنی – بەشێکن لە هۆزی لوڕی گەورە لە ئەنسکلۆپیدیای ئیسلام باسی

دوو تیرە کراوە کە لە(بلوجستان) نیشتە جێن یەکێکیان مام هەسەنیە.

مامەکانلی – تیرەیەکن لە سەرووی مەلازگرد ەوە.

مانیان – یا مانایان ئەمانەلە کوردەکانی بەشی رۆژهەلأت بوون ئێستا هیچ پاش ماوەیەکیان بەدی ناکری[80].

مانۆرانلی – هۆزێکن لە نێوان مەلازگرد و الشگردا.

ماهەکی – یا ماهەکی – لە ناوچەی هەلیلان و دەوروبەری کرماشان دا جێ گیربوون. لە هۆزی لوڕی گەورەن.

موبارزکاك – هەر هەمان تیرەی مازنجانی یە کە باسمان کرد.

موبارەکی – یا موارەکی مقدسی و ئەستەخەری وابن حوقل – لە کوردەکانی وڵاتی فارس ناویان بردون.

محەمەد ئیسحاقی – ئەستەخەری لە کوردەکانی وڵاتی فارس ناوی بردون.

---

[80] مامۆستا محەمەد مستەفا حەمەبۆر لەم بارەیەوە نووسیویە " هۆزی هەرکی کە بە پێ ی لێکۆڵەوەیەکی فراوانم لە سەر خێلە کوردەکان ئەچنەوە سەر(ماد)ی یەکان و ئەم هۆزەش سێ بەشی سەرەکین کە(مەندا) یا(مەندان) و(سیدا) و(سەرهات) ن و بۆم ساغ بۆتەوە ئەم(مامنیان – مانایان) هەمان(مەند) یا(مەندان) ی بەشی یەکەم و مەزنی هەرکین. ئەم بەشە کە ئاغای هەرە گەورەی هۆزی هەرکی سەرۆکایەتی هەر سێ بەشەکە ئەکات لەم بەشی(مەندا) یا(مەندان) ە یە خۆیشم سەرەك لیژنەی سەر ژمێری ڕەسمی ساڵی(١٩٥٧) ی هەرکیم کرد کە پتر لە نیو ملیون کەسن لە عیراقدا.

محەمەدباشار – ئەم تیرەیەش ئەستەخەری بە کوردەکانی وڵاتی فارس ناوی بردون.

محەمەدی – نزیکەی(٣٠٠) خێزانن دراوسێ ی(مازنجانی) و(حمیدیە) ن. لە مسالك الابصار نووسراوە ئەم هۆزە(٦٠٠) پیاوی شەڕکەری هەیە و بە ڕەگەز ئەچنەوە سەر(بەختی) یەکان.

محمود جبرایلی – نزیکەی(١٠٠) خێزانێکن لە ناوچەی لەیلاخ دا.

محمودی – هۆزێکی گەورە بوون لە ڕۆژهەڵاتی(وان) نزیکەی(١٢٠) خێڵ بوون. دەوڵەتێکی سەربەخۆیان بوە هەمیشە نزیکەی شەش هەزار چەکداریان بوە ئێستا پەرش و بڵاون.

مودەپر – ئەستەخەری ابن حوقل ئەڵێن لە کوردەکانی ڕۆژئاوای عیراق ئەمانەش سێ بنەماڵەن(پالو، چەرموك، ئاکیل – بلدوتانی.

مەرداسی – بەشێکن لە کوردەکانی ڕۆژ ئاوای عیراق ئەمانەش سێ بنەماڵەن (پالو ، چەرموك ، ئاکیل – بلدوتانی .

مەریوانیی – نزیکەی هەزار خێزانن لە ناوچەی مەریوان یانی دەوروبەری گۆمی زرێبار.ئەمانەش بەشێکن لە کرمانج لەبەر ئەوەی لە هەورامانەوە نزیکن زمانیان هەندێ گۆرانی تیایە لە کۆندا سەربەپارێزگای کەرکوك بوون. لە پاشا بوونەتە بەشێك لە دەسەڵاتداریەتی ئەردەڵان.

مەزدانەکان – مەسعودی لە مروج الزهب – دا بە کوردەشاخاویەکانی ناو بردوون.(جبال الاکراد).

مزوری – یا موسووری – یا مەی سوری نزیکەی(١٧٠٠) خێزانن لە ناوچەی دهۆك.

مستەفابەگی – نزیکەی سی خێزانێکن لە ناوچەی چەمەنزار و زەلان نیشتەجێن بەشێکن لە هۆزی قوبادی.

موگلبی – ئەستەخەری ئەمانەش بە کوردەکانی وڵاتی فارس ناو ئەبات.

موگری – یا موکریان ئەم هۆزە بریتین لە سێ تیرە(مەنگوڕ، مامش، پشدەری). لە پاشماوەی مادەکانی ناوچەی موکریانن زمانیان لە زمانی ئاویستاوە نزیکە.

موگری گورك –(٢٤) دێ ئەبن لە ناوچەی موکریان.

موکری وبۆلاق – ئەمانە دوو هۆزن لە(٢٩٧) دێ دا جێ گیرن. لە ناوچەی موکریان.

مەلا شتیکۆ – ئەم تیرەیە لە کوردەکانی (مابين النهرين)

مەلکانیان – بەشێکن لە کوردەکانی ڕۆژئاوا. ئەمانە بەفەرمانڕەوایانی(حصن کیف) ناوداران.

مەلەك شاهی – ئەم هۆزە لە دانیشتوانی پشتکۆن ئەمانەش(١٦) لق ئەبن. خێلێ(کەچی، بۆلی، خەزەل) لەمانەن.

مەندەمی – نزیکەی(١٢٠٠) خێزانن لە شارەزوورو زەهاوو دەورو بەری(حسين ئاوا) ی سنە لە ناوچەی(بازیان و سەرخوار) یشدا هەن. ئەم هۆزە لە پێنج تیرە پێك هاتووە محمد مرادی، لە شارەزوورو زەهاو. تاری مرادی لە قرخلدو کانی دریژ. ئاخە سووری لە گەرمە سێری سنە. عەلی مرادی لۆلدەرزی لە ناوچەی حسين ئاوا[٨١].

مەنگوڕ – نزیکەی(١٥٠٠) خێزانن لە ناوچەی سابلاغ(مهەبادی ئێستا) ئەمانە لە(١٤٨) دێ دا جێ گیربوون.

مەنوچەری – نزیکەی(١٥٠) خێزانێکن لە(زهاو چەمچەمال و جوانڕۆ) دا بەشێکن لە هۆزی قوبادی.

مودانلی – یا مودانلو ئەمانە لە ناوچەی مازەندەران – دا جێ گیرن.

مۆدەکی – یا مۆتەکیان ئەمانەش حەوت بنەماڵەن سێ تیرە لەمانە مۆتەکی ئەسلن " زیدان،ئاریکلی، پیرموسا " چوارتیرەکەی تر زازان و لە مۆدەکیەکانن،(بۆبالمی، ڕۆچایە، کەرسۆن، کێبوران). ئەمانە هەموویان لە چیاکانی سەرومی بەتلیس نیشتەجێن.

مۆستاکان – شوێنیان ناوچە شاخاویەکانە.

موسی – یا موساییەکان ئەمانە لە کوردە ڕۆژ ئاواییەکانن و شوێنیان نادیارە.

موساوەند- نزیکەی(٢٥٠٠) خێزانن لە خاکی – خاوە - دەورو بەری – دلفان – دان.

موشەك – هۆزێکن لە نێوان(سەعرەد و دیاربەکر لە کەناری ڕوباری دیجلە - دان.

---

[٨١] نووسەر ئەم هۆزی بە پێنج تیرە دەست نیشان کردوە بەلام تەنیا چواریانی ناو بردوە. "وەرگێڕ"

موهاجرینی خۆراسان – ئەمانە بریتین لە حەوت تیرەکە(شاعەباس) کۆچی پێ کردوون(زافرانلو، کیوالو، عەمارلو، شادالو، پێچناوەند، باوەنوور). هەموویان لە هۆزی گەورەی(حسانلو) ن.

مەهراکی – ئەستەخەری ئەم هۆزەی بە کوردەکانی وڵاتی فارس ناو بردوە.

مەهرانی – لە فتح القسی – ی فتح القدس ل ١٢ ئەڵێت ئەم هۆزە لەگەڵ سەلاحەدینی ئەیوبی دا بوون و شوێن و جێگایان ڕوون نی یە.

میر – نزیکەی(٥٠) خێزانن لە خاکی(ئالشتر) لە هۆزەکانی پشتکۆ و تیرەی میر بابان- ن.

میران – نزیکەی هەشت هەزار خێزانی کۆچەرین بەزستان لە دەورو بەری(جزیرەی ابن عمر) و بەهاوین لە دەورو بەری(سەعرد)(سعرد) دان.

میرسنان – بەشێکن لە کوردەکانی ڕۆژئاوا(مابین النهرین).

میلان – هۆزێکن لە دەور و بەری ئازەربایجان و نێوان ئاراس و کێوی(سوکار) و(ماکۆ).

میللی- نزیکەی بیست هەزار خێزانن لە دەورو بەری(دەرسیم و قەرجەداغ و عوسمانجق) دا ئەمانە بریتین لە(٤٤) تیرە بەم شێوەیە :

(دانان، سەیدان، کیران، دویکاللی، خەلەجان، گلیش، مەندان، گۆمەڕەش، شەرکیان، عەلکەوان، داشی، مشکانلی، کاڵندەلان، حاجی بایرام. حەسنەکان، خەلەجاڕ، عولیا، ئایسپادات، تەرکان، ناصریان، چوان سارتان، نۆبەخان، ماتەمیە، چەمیکان، حەسۆیە، بارگەوان، چە پاڕەشی، زمبرونکان،

بۆجاق، تاغباشی، هۆشیان، بسکی، جاجم یانلی، کاسایی، حەقایی، مەردەس. عەترکێشی، جان بەگ، بەگلیان، دڕەجان، کانۆ، موکلیان، قەرەکێچ).

تێ بینی : – زۆر لە هۆزو تیرەکانی کورد لە نەتەوەکانی دەور وبەردا تواونەتەوە هەروەها زۆر لە تیرە و هۆزەکانی نەتەوەکانی دەورو بەریش لە ناو کوردا تواونەتەوە، بەم شێوەیە تێکەڵ بوون.

– ن –

ناشادیرا – تیرەیەکن لە نزیك(مرعش) ئەستەخەری لە ل(١١٥) دا باسی کردوون.

ناصرلی – نزیکەی(٦٠٠) خێزانن لە خوارووی ئەنقەرە لە نزیک قەرە عەلی جێ گیرن.
نامی وەند – نزیکەی(١٠٠) خێزانێکن لە(ڕەحیم ئاوا) ی ماهی دەشت و زەهاودان.
نانەکەلی – نزیکەی(١٥٠) خێزان ئەبن لە(دینەوەر) و دەورو بەری(بیلوار) دا ئەمانە(عەلی ئیلاهی)ن.
ئەدرلی – تیرەکی لە ڕۆژئاوای مرعش دا.
نادری –(١٠٠) خێزان زیاترن لە مێرگە سارو ئاودەلان و جوانڕۆی سنەو ماهی دەشتی کرماشان دا لەوە ئەچێ لە پاشماوەی(نایری)یەکان بن.
نادری – هۆزێکن لە دەورو بەری شەمدینان لە پاشماوە و بەلگە کۆنەکاندا دەر ئەکەوێ کە لە پاشماوی(نایری) یەکانن.
نەری – هۆزێکن لە دەوروبەری شەمدینان لە پاشماوەو بەلگە کۆنەکاندا دەرئەکەوێ کە لە پاشماوەی (نایری)ەکانن .
نوورالی – نوورعەلی – نزیکەی هەزار خێزانن لە سەرووی(تەرهان و خاوە) لە ناوچەی پشتکۆدان.
نێرکارین – لە ئینسکلوپیدیای ئیسلامی شوێنی ئەم هۆزە لە(نێوان کەرکوك و تاوق دیاری کراوە).
نوور وەلی – ئەمانە لە هۆزی جاف ی گەورەن و لە شارەزووردا جێ گیرن.
نێرێژی بەشێکن لە گۆران لە دەورو بەری کرماشان دا جێ گیرن.
- و -
وان – یا دانیان – تیرەیەکن لە دەورو بەری – وان – دا جێ گیرن.
ورمزیار – ئەمانە تیرەیەکن لە(گەلباخی) یەکان بەلام خۆیان بە جیاواز و سەربەخۆ ئەزانن ئەمانەش دوو لقن ١- ١-ورمزیار ٢- رەرینە، لە ناوچەی(دیواندەرە) دا جێ گیرن.
ولیدبەگی – نزیکەی(١٠٠) خێزانێکن لە دەوروبەری(جوانڕۆ و زەهاو) دان ئەمانە بە ئازاو جەسوور
بەناوبەنگن بەشێکن لە جافی جوانڕۆ.
ولیانی یا ولیانلی – ئەمانە تیرەیەکی گەرۆکن لە نزیکی(مرعش)دا.
-٥-

هازبەتی – مەسعوودی لە مروج الذهب – دا باسی کردوە لە دەوروبەری ئازەربایجاندا ئەژین.

هەرکەیی[82] یاهەرکی نزیکەی بیست هەزار خێزانن لە ڕەواندوزو دەوروبەری عەقرەو قان و ئەرزۆم – دان.

هەفتیان – هەر هەمان هۆزی(شاری) یە کە لە ناوچەی هەفتیان دا جێ گیرن.

هەکاری – یا حکاری باسمان کرد.

هەلاج – نزیکەی نۆ سەد خێزانن لە خواروی گۆمی وان دا هەندێکیشیان لە ناوچەی سنە دان.

هایلان – یا حایلان – بەشێکن لە ناوچەی پشتکۆ.

هەمارلو – ئەمبارلو باسمان کرد.

هەماوەندی – تیرەیەکن لە سەرووی ڕۆژئاوای خانەقین دا ئەم تیرەیە چ لە شەرەف نامەداو چ لە جوگرافیای ڕامیاری ئێراندا هەر(هەماوەندی) نووسراوە. لەوە ئەچێ هەمەوەندی بێت.

هەمەوەند – یاحەمەوەند یا ئەحمەدوەند ئەمانە هۆزێکی ئازاو دلێرن لە دەوروبەری بازیان و ناوچەی سلێمانی و خانەقین و خواروی ڕوباری گێلان و چەمچەماڵ و دەوروبەری کرماشان دان هەندێکیشیان لە ناوچەی شیرازدا هەن کە بە هەمەوەندی شیرازی بەناوبانگن ئەمانەش لە نۆ لق پێك هاتوون(چەلەپی، چنگانی، پیریانی، کافرۆشی، ڕەشەوەند، ڕەماوەند، سەفەروەند، دۆفی وەند، سیتەبەسەر).

هەورامی یا ئەورامی – باسمان کرد.

– ی –

یەزیدی یا یەزدی – هۆزێکن لە سەرووی(وان و سنجار و جزیرەی ابن عومەر) دا. کە یەزدان پەرستیان پێ ئەڵێن(یەزدان) کۆی(یزد)ە. بەهەڵە بە هۆزی دەرسیملی و سنجار ئەڵێن(یەزیدی). وەك لە پاشماوە دێرینەکاندا دەرکەوتوە ئەم هۆزە پێش یەزید بەڵکو پێش ئیسلامیش لەم ناوچەیەدا بوون. بە(یەزدی) بەناو بانگ بوون. جگەلەوەی ئەمانە بە کوردی گفتوگۆ ئەکەن شەیتان پەرستن و نوێژیشیان بە کوردیە ڕایان وایە کە –(یەزدخوا) یش هەر بە کوردی ئەدوێ[83].

---

[82] لە کوردستانی ئێرانیشدا عەشیرەتی هەرکی لە خوارووی گۆلی ورمێ دا هەن.

[83] سێر مارك سایکس لە لاپەڕە(٥٥٢) تا(٥٥٨) دەربارەی ئەم هۆزە ئەدوێ.

یەعحوبی – ئەم هۆزە لە دەورو بەری موسڵ و چیای گودی دا جێ گیرن لەوە ئەچێ لە پاشماوی گودی – یەکان بن وەك مەسعودی لە مروج لاژهب – دا وتویەتی.

یوسوومندی – یا یوسف وەندی نزیکەی(٥٠٠) خێزانن لە(ئالشتر) دا جێ گیرن ئەمانە بەشێکن لە چوار هۆزەکەی پشتکۆ.

یوسو یار ئەحمەدی – یوسف یار ئەحمەدی – ئەمانە لە ناوچەی کرماشان دا جێ گیرن. بە پێ ی لێکۆڵینەوەیەکی لیژنەی(عصبه الأمم) هۆزی(سارلی، یا جۆران، شاباك) یش کوردن، ل(٦٠).

جگە لەمانەی، باسمان کرد لەم شوێنانەی خوارەوەش کۆمەڵێکی زۆر لە نەتەوەی کورد هەن :

ئەفغانستان، بلوجستان، سیستان، سندهند، بغداد، دیالی، کوت، قزرابات، شارەبان، سووریە ، شامات، فەلەستین، ئاسیای بچووك[٨٤]

- وتەیەك –

---

[٨٤] تێ بینی : بە پێ ی ژمارەی ئەو خێزانانەی کە لەم بەشی(هۆزەکانی کورد)ە داو بە پشت بەستن بە سەرچاوەی بە هێزەوە دیاری کراوە، جگە لەوەی کە بەدەیان هۆزیشیان ژمارەی خێزانەکانیان دیاری نەکراون کە ئەوانیش بەلای هەرە کەمیەوە چوار یەکی ژمارەی خێزانە دیاری کراوانە کە نووسەری ئەم مێژووە لەم بەشەدا جێ گیری کردوون بریتی یە لە( ) خێزان. ئەبێ ئەوەش بزانین ئەم ژمارانە هی(٧٠) سالێك بەر لە ئێستان. وە بە پێ ی ژمارەی خیزانی خێلە کوردەکانیش کە زۆر خێزانی وە هایان هەن ژمارەیان ئەگاتە پتر لە(٢٠) کەس لەیەك خێزاندا. چونکە ڕەوشت و نەریتی خێلەکی لە کوردەواریدا وەهایە کە(کوڕ) یا(برا) ژنیان هێناو کوڕی ئەوانیش کە ژنی هێنا لە یەکتری جیا نابنەوە. بو ئەوەی ژمارەی خێزانەکەیان زۆر تربێ و ئەو زۆریەمایەی هێزو دەسەلات و توانایی و دارایی و شانازی و بەناوبانگی یە بەلایەنەوە بەمەش ئەتوانن ئاژەلەکانیان بپارێزن لە دەست درێژی کەسانی تر چونکە مایەی خێلەکی ئاژەلە. جا بەم شی کردنەوەیە ئەگەر ژمارەی مام ناوەندی کەسانی هەر تەنیا یەك خێزانی هۆزەکانی کوردبە(١٠) کەس دابنێین، وەك لە سەرەتای ئەم مێژوەدا ڕاستی ئەمەوانانە ئەگاتە نزیکەی(١٠) ملیۆن و نیو کەس. ئەمە جگە لە شارنشینەکان و ئەوانی ژمارەیان دیاری نەکراوە یا لەم مێژوەدا ناونوس نەکراون و ئەوانی لە کۆنەوە ڕواڵەتی هۆزایەتیان بەسەرەوە نەماوە یا ئەوانەی لە دەرەوەی کوردستانی کە ئەوانیش پتر لە دوو ئەوەندی ژمارە دیاری کراوەکان ئەبن کەواتە ئەگەینە ئەو ئەنجامە باوەرپێکراوەی کە بتوانین ژمارەی هەموو کورد بەکەمیەوە لە کوردستان و دەرەوەیدا بە پترلە(٣٠) ملیون کەس دابنێین.

ئەگەر ئێمە بمانەوێ بە شێوەیەکی گشتێ دەربارەی هەڵس و کەوت وڕابووردووی کورد بنووسین. ئەوا ئەم کتێبە لە سنوور ئەچێتە دەرەوە. بەڵام تەنها ئەوەندە ئەڵێم ئەتەوەی کورد دەورێکی کاریگەرو سەرەکی دیوە لە پێش خستن و دامەزراندنی دەوڵەتی ئێران هەروەها لە پێشکەوتن و گەشە کردنی ئیسلام لە ناوچەکەدا یەکێك لە هۆ سەرەکیەکانی دەناسرێت. بەتایبەت زاناو فەرماندارەکانی کورد ڕۆڵێکی گرنگیان بینیوە لە بڵاو کردنەوەو گەشەدان بە ئاینی ئیسلام و لە دەسەڵات و هەیبەتی ئێران دا.

لە سەرەتای پەیدا بوونی دەوڵەتی عەباسیەو ئەتەوەی کورد و پیاوە ناودارەکانی هۆیەکی سەرکی بوون بۆ بڵاو کردنەوەی ئاینی ئیسلام لەوڵاتی فارس و عیراقدا. وەکو ناودارو خاوەن دەسەڵات(ابو سلمی خوراسانی) کەبە یەکێك لە کوردەکانی خۆراسان ناو ئەبرێت بەدەستی دامەزرێنەری دەوڵەتی عەباسی(ئەبوجەعفەری منصور) کوژرا. وەك(ابو دلامە) غوڵامی حەبەشی لەکاتی کوشتنی(ابو مسلم) دا ئەڵێت :

ایا مجرم ما غیر الله نعمتا	علی عبده حتی یغیرها العبد
اخی دوله المنصور حاولت غدرنا	الا ان اهل الغدر ئاباۆك الكرد

پەیدا بوونی دەوڵەتی عەباسی بە تەواوی شێوازی وڵاتی ئێرانی گۆڕی و لە تیاچوون ڕزگاری کرد. کە دەسەڵات و هەیبەتی خۆی لە دەست دا بوو هەمووی بۆ گەڕایەوە. لە نزیك(زێ) توانیان تۆڵەی تێك شکانەکەی(ئەهاوەند) بسێننەوە.(ولیام مۆلیێرو دۆزی) مێژوو نوسان ئەڵێن : لە سەردەمی خەلیفەکانی عەباسی دا. ئێران دەسەڵات و شەوکەتی لە دەست دابوو بەڵام زۆر بە زیری و ئازایی توانیان دەسەڵات بگێرنەوە دەست و فەرمانڕەوایەتی ناوچەکەیان کەوتەوە دەست توانیان یادی جەژنی ئەورۆز بە ئازادی بکەنەوە.

زاناو ڕۆشنبیرەکانی کورد توانیویانە سامانێکی زۆر لە زانست و ئەدەب بنوسن وەك(نحو، صرف، فقه، اصول، حساب، هندسه، ئەستێرەناسی)... هتد، کە لە حوجرەو قوتابخانە ئاینیەکاندا تا ئێستاش سوودی لێ وەرئەگیرێ. هەروەك مێژوو نیشانمان ئەدات تاج و تەخت و دەسەڵاتی سەردارانی ئێران لەلایەن بێچوە شێرانی کوردەوە بە دەست و بازوو کوڕزو خەنجەرو شمشێری ئەوانەوە پارێزراوە. وەکو(گیو، گودەرز، گۆرگین،

بەهرامی گور، چۆپین، فەرهادە شیرین، حسین کورد)[85]... هتد، ئەمانە بەسەردارانی ناوداری کورد ناو ئەبرین کەبوونەتە هۆی شان و شکۆو دەسەلآت و مانەوەی سەرداران و گەورەکانی کوردو پارس. کردەوە نازاکانی(ئەحمەدی کوڕی مەروان) مەشهوور بە(نصر الدوله) دامەزرێنەری دەوڵەتی(مەروانیە) ی کوردی. خزمەت گوزاری فەرمانڕەوای(ئەخشیدیە) ی شام و تێکۆشانی(ئال خورشید) لە لوڕستانی بچووك. پاڵەوانیەتی(دیالمە)(ئالبویە) لە شیرازو بەغدا ئەمانە لاپەڕەکانی مێژووی کوردیان پرشنگدار کردوە. ئەو بەڵگانەی باسمانکرد ڕێگامان پێ ئەدەن کە بڵێین " ئەتەوەی کورد هاوبەشی تەواوی کردوە لە پێش خستن و بلأو کردنەوەی زانستی ئیسلام و پەرە پێ دانی. دیسانەوە کورد هۆیەکی سەرەکی بووە بۆ سەربەرزی و سەر فرازی دەوڵەتی ئێران ". ئەگەر سەردانێکی سەر تاسەری کوردستان بکەین و چاوی سەرنجی بدەینێ ئەبینین سەرتاسەری ئەم وڵاتە پڕە لە قەڵاو دیوارو سەنگەرو بورج و خەندەکی جەنگی. لە دامێن و لوتکەی چیاسەرکەشەکانی لە پانتایی دەشت و لەسەر

گردۆلکەکاندا. ئەمانە هەمووی نیشانەی سەربەرزی و سەربڵندی خەڵکی ئەم وڵاتەیە بۆ

پاراستن و لووت شکاندنی دوژمنان وداگیر کەرانی. زۆربەیان پاشماوەو شوێنەواریان تائێستاش لە کوردستاندا ماوەتەوە.(قەڵای کەرەفتو) یەکێکە لەو پاشماوە دێرینانە(ئەم قەڵایە ئەشکەوتێکی گەرەی موهەندیسیە کە تا ئێستا گەڕۆکەکانیش نەیانتوانیوە بە تەواوی پێیدا بگەڕێن لە ناوچەی سەقزە)(وەرگێر).

---

[85] بنەماڵەی فارمانی ئەفسانەیی ئێران(زاڵ) باوکی ڕۆستەم کوردن و هەروەك حاجی قادر ئەفەرموێ گوردی شنامە پاکیان کوردن.

بەندی یەکەم : - مادو ولآتی مادەکان(مادستان)

ئەمانەوێ ئەوە روون بکەینەوە جیاوازی نێوان دوو وشەی کوردو ماد چی یە ؟ ئایا وشەی کوردو ماد بەیەك مانا دێت ؟ ئایا هەر یەکەیان مانایەکی سەربەخۆی هەیە ؟ زۆر کەس رایان وایە کورد یانی ماد. ماد یانی کورد، یاخود هەردوو ناوەکە یەکێکیان بەمانای گشتی و ئەوی تریان بەمانای تایبەت دێت ؟ کورد لەمادە یاخود ماد لە کوردە ؟ گرنگ لامان ئەوەیە رەگەزی کورد باس کەین. ئە نجا پەیوەندی لەگەڵ مادا باس بکەین. وەك لە سەرەتادا باسمانکرد. کورد لە رەگەزی ئاری یە یانی لە هندو ئەوروپیەکان. بەپێ ی چەند بەڵگەیەك ١- شێوەو قیافە(بەژن و بالا)، ٢- زمان (زاراوە ٣- خووڕەوشت ٤- ناونیشانی بنەماڵە. کورد لە دێر زەمانەوە ناوی منالی ناوە(ئاری) هەر چەند کورد پەیوەندیەکی بەتینی لەگەڵ عەرەب و ئیسلامدا هەیە. بەلآم ئاگاداری ئەم ناونیشانە هەر کراوە و نەفەوتاوە. لەگەڵ ئەوەش دا ناوی عەرەبی و ئیسلامی هەر بەکار هاتووە. هەر چەندە لای زۆربەی خەڵك ناوە کوردیەکان زۆر بە نرخ بووە. وەك : " فەرهاد، گودەرز، فەرخ، شاپوور، ئاری، هۆشەنگ، جەمشید، فەرمیدوون، بەهتەن، پەروێز، بەهرام، سام، ئەردەشێر، ئەوشیروان، کەیخەسرەو، شەهریار، شیرین، نۆش ئافەرین، ماهارۆخسار، گوڵ میهر، ئازەر، ماهی تابان، فەرەنگێز، ئازەنین خورشید، ئافتاو، ئاهید، گوڵناز ".

ناوی بنەماڵەکانیش وەکوو " زازا. کرمانج، لۆلۆ، بابان، گۆران، کەلهوڕ، مەنوچەری، کاکەوەندی، ئازادبەخش، تیراندوەند، جاف،(٥) ئاین و پەرستنی کورد و زۆربەی نەتەوە ئاریەکانی تریش هەر(ئاگر پەرستنی) بووە ئاینی زەردەشتی ئاین و مەزهەبی پیرۆزی هەموو ئاریەکان بووە. وەك لە پێشدا وتمان(سامی یەکان) ئاگر پەرست بوون. تاکو ئێستاش زۆربەی شوێنەواری پەرستگاو کوورە ئاگرەکانی کۆن لەگەلی جێگادا ماوەتەوە و بەدی ئەکرێت.

٦- شێوە و چۆنیەتی خانوو کردن لە کوردەواریدا، زۆربەی وەکویەك وایە و حەز ئەکەن هەمووی روە و رۆژ هەلآت بێت. بە تایبەت ژووری نووستن بۆ ئەوەی کاتێ بەیانیان رۆژهەڵدێ ئاگادار بن و هەر لە شوێنی خۆیانەوە بیپەرستن و سجدەی بۆ ببەن و ستایشی

بکەن[٨٦] وشەی(ئاریان) یا(ئێران) – هێرۆدۆت – بە ولاتی رۆژهەلات و رۆژئاوای و تووە یانی لەرووباری سەندەوە تا وەکو دەشتاییەکانی نێوان دیجلە و فورات کە کوردی بە جیاواز لەم سنوورە ئەزانیوە،

ئەو بەلگە نامەیەی لە سلێمانی دۆزراوەتەوە کە لە پێشا باسماتکرد بەتەواوی ئاگر پەرستێتی کوردەکان رۆشن ئەکاتەوە.

پاشماوە دێرینەکان و(علم الانساب) بیبلوگرافیا و ئاپنوگرافیا) بەلگەیەکی روون و ئاشکران بۆ ئاری بوونی کورد. هەروەها لێکۆلینەوە و خۆ خەریك کردنی رۆژهەلات ناس و مێژووزانەکان بەلگەی زانستی(ئەنترۆپولوجی و ئاپنولۆلجی)(خەلك ناسی و رەگەز ناسی) ئەوە روون ئەکەنەوە کە کورد لە ئەوەی ئاری یە و ئاگر پەرست بوون و پەیوەندیەکی بەتینیشیان هەیە لەگەل ئاگرو رۆژدا، زۆربەی مێژوەکان بۆمان ئەگێرنەوە کاتێ(ئەسکەندەری فەیلەقوسی) رێ ی هاتە شارەزوور(سێ سەدە و نیو پێش مەسیح) دانیشتوانی کوردستانی رۆژئاوای مەجبور کرد کە بت پەرست بن، هەروها کوردستانی ئەردەلآن کە لە دوو لاوە پەیوەستی خاکی شارەزوورە ئەمانیش مەجبوور بە بت پەرستی کرد. بەلآم دانیشتوانی ژوورو رۆژهەلاتی کوردستان بە ئاگر پەرستی خۆیان مانەوە و هیچ گۆرانێگ لە نێوانیاندا رووی نەدا. بەلآم بەشی خوارووی کوردستان ماوەیەك بت

پەرست بوون لە پاشداو کۆتایی سەدەی پێنجەمی زاینی بوونە گاورو ئاینی مەسیحیان وەرگرت[٨٧]. ماوەیەکی زۆری پێ نەچوو لە ژێر سایەی سەرداریکی ئێرانی بەناوی(پاو) گەراونەتەوە سەر ئاینی(مەجووس) یانی ئاگر پەرستی. تا سەردەمی خەلافەتی خەلیفەی دەوەم(عمر) کە عێراقی داگیر کرد. پاش گرتنی عیراق هیچ ماوە نەمایەوە کە(یەزدی گورد) شای ئێرانی لە(مەدائن) دا بنیشێ بۆیە بەرەو عیراقی

---

[٨٦] موغەگان – پیاوی ئاینی، کاتێ رۆژهەل ئەهات و ئەیدا لە ئاوایی یەکسەر ئەچوونە سەربانی(هورمز دگاکان) و پەرسگاکان و هاواریان ئەکرد. ئەی خەلکینەن لە خەو هەستن، رۆژهەل هاتوە، هەمووتان رووی تێ بکەن و بیپەرستن، کاتی خەو بەسەر چوو. هەستن کانی پەرستن و ستایشی هورمزدە.

[٨٧] مێژووی کلیسای کۆن ل ٣٠٠.

عەجەم کەوتە ڕێ تا گەیشتەوە دەورو بەری شاری کرماشان.(یەزدی کورد)سوپایەکی دوو هەزار کەسی بەهەموو کەل و پەلێکی جەنگەوە ڕوەو شارەزوور ڕێك خست لە ژێر چاودێری و سەرکردایەتی(پاو)[88]. دا بۆ ئەوەی کوردەکانی ناوچەی شارەزوور بگەڕێنێتەوە ژێر چاودێری فەرمانڕەوایەتی یەزدی کوردەوە. بەم شێوەیە کوردەکانی ناوچەی شارەزوور داواکەیان پەسەند کردو گوێ ڕایەڵی فەرمانی(پاو) بوون و بە هەموو کەرەسەیەکی جەنگیەوە ئامادەیی خۆیان نیشان دا. لەم کاتەدا هەواڵی چوونی یەزدی گورد بەرەو وڵاتی خۆراسان ئەبێتەوە. پاو لەم هەوڵە زۆر دڵگران ئەبێت و ناچار نامەیەك بەم شێوەیە بۆ دانیشتوانی شارەزوور ئەنووسێ.(کورتەی نامەکەی پاو بۆ خەڵکی شارەزوور) -(لەبەر ئەوەی شەهریار فەرمانڕەوای ئێران لەسەر داخوازی و دۆستایەتی خاقانی چین ڕوەو وڵاتی ڕرۆژهەڵات ڕۆیشتوە بۆ چاك کردنی سنووری خۆراسان(ماهووی سوور) ئێوەش لە شوێن و جێگای خۆتان بمێننەوە تاوەکو خاوەن شکۆ ڕوەو نیشتمان ئەگەڕێتەوە ئەو کاتە لە فەرمانەکانی خاوەن شکۆئاگادارتان ئەکەمەوە).

" پاو شاپوور زاد "

پاش ناردنی نامەکەی پاو بۆ شارەزوور لەوبەری ڕووباری(سیروان) ە وە مەنزڵێك ئەخەن لە دامێن چیایەك لە نزیکی دێ یەکی گەورەدا چادر هەڵئەدەن و بارگە و بنە ئەخەن خەڵکی دێ کە دێنە پیریانەوە و پیشوازیەکی گەرمیان لێ ئەکەن. پاوئەم میوانداریە بە هەل ئەزانێ و سوودی لێ وەرئەگری. ئەکەوێتە گفتو گۆ کردن لە گەڵیانداو ئەیانخاتەوە سەر فەرمانڕەوایەتی ئێران و لە گاوری وازیان پێ دێنی و ئەیانگێڕێتەوە سەر ئاینی زەردەشت و لە دامێنی چیاکەدا پەرستگایەك و کورەیەکی ئاگریان بۆ ئەکاتەوە. ئەو چیایە بەناوی(ئاتەشگا) وە ناودارە و دێ کەش بەناوی پاوە وە ناو ئەنێن(پاوە) کە عەرەب پێ ی ئەڵێن(فاوج). پاو ماوەی دوو مانگ لە ناوچەی پاوە ئەمێنێتەوە لە پاشدا بەرەو هەمەدان و ئەسفەهان ئەکەوێتە ڕێگا. بەهەر شوێنێدا تێپەڕی کردوە گێڕاونیەتیەوە ژێر دەسەڵاتداری ئێران و پەیڕەوی ئاینی زەردەشت. لە

---

[88] پاو کوڕی شاپوور کوڕی کیوس برای ئەوشیروان کوڕی قوباد فەرمانڕەوای ئێران.

نزيك خۆراسان لەگەڵ(يەزدی گورد) يەك ئەگرنەوە پاو ئاگاداری يەزد گورد ئەكات كە پێویست ناكات بچنە(خۆراسان) لەبەر يەزدی ناكۆكی بەتێن لە نێوان(ماهووی سووری) و(پاو)دا لێرەدا يەزدی گورد ئەم و تەیە ئەگرێتە دڵ وكينە لە پاو ئەكێشێ ئەومندەی پێ ناچێ سووپای ئیسلام لە خوزستان و كوردستان و عێراقی عەجەم نزيك ئەبێتەوە. يەزدی گورد بەرەو خۆراسان ئەكەوێتە رێگا و شاری ئەسفەهان جێ دێڵێت. پاو سەر پێچی لە فەرمانی يەزدی گورد ئەكات و بەرەونيشتمانی خۆی(مازەندەران) ئەكەوێتە رێ.

وەك مێژووی ئێران و شانامە باسی ئەكەن يەزدی گورد شەهريار لە خۆراسان ئەكوژێ و سوپای ئێران بێ سەرپەشت ئەمێنێتەوە. ساڵی(١٨) ی كۆچی ئیسلام بە فەرمانی خەليفەی دووەم و لە ژێر فەرماندارى(ئيمام حەسەن) و(عبداللە كوڕی عومەر) و(ابی عبيداللە ی انصاری) و چەند كەسێكی تر لە سەردارانی ئیسلام ڕوەو ئێران ئەكەونە رێ. لە عێراقەوە. بەرەو ناوچەی كرماشان لێرەدا(ئيمام حەسەن)(حەزیفەی يەمانی) و(قەيسەمی كوڕی عەباس كوڕی عبدالمگلب) لەگەڵ سوپايەكی گەورەی چەند هەزار سوارەو پيادە ڕوەو(هەمەدان) و(رەی)(تاران) و مازەندەران ئەكەونە رێ.(عبداللە كوڕی عومەر)(ابو عبيداللە ی الانصاری) لەگەڵ پێنج هەزار سواردا بەرەو شارەزور ئەكەونە رێ. لەم كاتەدا سوپای كورد كە خۆی ئامادە كردبوو بۆ بەرەنگاری لەشكری ئیسلام شەوێك لە (سيروان) ئەپەڕنەوەو بەرانبەر لە شكری كورد ئەوەستن. لە يەكەم هێرشدا(ابو عبيداللە ی انصاری) ئەكوژرێ. هێرشی دووەم و سێ يەم كەسێ ڕۆژی خاياند سوپای موسوڵمانەكان سەرئەكەون. بەشێوەيەك كە شاخ و دەشت و دۆڵ بەخوێنی جەنگاوەرانی كورد سوور ئەبێ. لە ئەنجامدا هەموو دێهات و شارۆچكەكانی كوردستان كاول ئەكەن پەرستگاو ئاگردنەكان ئەڕوخێنن ژن و كچی كورد بەديل ئەگرن و هەرچی سامان و دەوڵەت هەيە تالانی ئەكەن. ئەوانی مانەوە بوونە ئیسلام وازيان لێ هێنان لاشەكەی(ابوعبيداللە) لە دامێنی چيای(شنروێ) ئەنێژن لە نزيك شاری(هەڵەبجە). كە ئێستا بۆتە دێ ی – عەبابەيلێ -.(عبداللە ی كوڕی عومەر)

چەند مانگێك لەو ناوچەيەدا ئەمێنێتەوە. تاوەكو لە جێگای ئاگردانی ئاگرو پەرستگاكان چەند مزگەوتێكی دروستكرد و ياساو فەرمانەكانی ئیسلامی لە خەڵكەكە گەياند. لە پاشدا ڕوەو(هەورامان) ئەكەوێتە رێ لە نزيك(پاوە) تووشی شەڕو

کوشتارێکی خوێناوی دێت کە زۆربەی ئافرەت و پیر و منالی کورد بەدەستی سوپای ئیسلام ئەکوژرێ و لەناو ئەچن. عبداللە کوڕی عومەر لە شاری پاوەد مزگەوتێکی دروست کرد. یەکێك لە کورەکانی(معاذ کوڕی جبل) و چەند کەسێکی تری عەرەب جێ دێلێ. لە پاشدا ئەم عەرەبانە ژن و کچی کوژراوەکان مارە ئەکەن لەو ێدا جێ گیر ئەبن و منالێ ئەکەوێتە نێوانیان. بەم شێوەیە مانەوە کە تا ئێستاش گۆڕەکانیان لە نزیك شاری پاوەدایە عبداللە کوڕی عومەر پاش ماوەیەکی کەم توانی هەموو ولاتی کورد بخاتە ژێر چاودێری ئیسلامەوە. لەبری کوورە ئاگرو پەرستگاکان مزگەوتی دروست کرد و یاساو فەرمانەکانی ئاینی ئیسلامی بلاو کردوە. هەرچەندە کوردەکان بەهۆی شەڕۆ شۆڕو کوشتارەوە دینەکەی خۆیان لەدەست داو ئاینی ئیسلامیان وەرگرت بەلام لە ناوڕۆکدا مەیلیان بەرەو لای ئاینی باو باپیریان ئەچوو. لە سەرەتادا زۆر ئاگادارییان ئەکردو بە تەنگیەوە بوون بەلام لە پاشدا وردە وردە بیریان چوەوە. شەرەکانی سەردەمی خەلیفەی عەباسی هەموو شەڕی دینی بوو. لەو شەڕە خوێناویەی لە سالی(٣٠٧) و(٣٢٤) ی کۆچی لە ژووروی کوردستان رویدا بۆ هەمان مەبەستی دینی بوو. دانیشتوانی ئیسلامیان هەرچەند موسوڵمان بوو بوون و نوێژوو یاساکانی ئیسلامیان بەجێ ئەهێنا بەلام هێشتا هەندێ خوو ڕەشتی زەردەشتیان تێك نەدابوو تا سالی(٨٤٢) ی کۆچی(مەولانا گشایش) بابا گەورەی مەردۆخیەکان هات و دەستی کرد بە فێرکردنی قورئان و بلاو کردنەوەی یاساکانی ئیسلام بە شێوەیەکی ڕوون و ئاشکرا لە ناوچەی هەورامانا. سەرەڕای ئەوەی نزیکەی هەشت سەدەو نیو بەسەر ئەم گۆڕانەدا تێپەڕیبوو ئەیانویست لە ئیسلام هەلگەڕێنەوە و یاخی ببنەوە و بگەڕێنەوە سەر دینەکەی(پیر شەهریار)[٨٩] کە بە یەکێك لە پیاوچاك و بلاو کەرەوەی ئاینی زەردەشتیان زانیوە لە ناوچەکەدا(پیرشالیار وە پیرشەهریا لێرەدا هەر یەکێکن). مەولانا گوشایش پیاوێکی چاوکز بووە بۆیە هەورامیەکان بە گوشایشە کوێر ناوی ئەبەن و هەوڵ و تێکوشانی ئەم کابرایە بۆ پەرەسەندن وناساندنی ئیسلام وای لە خەلکەکە کرد ڕقیان

---

[٨٩] ماریفەتی پیرشالیار – بریتی یە لە کتێبێکی گەورە لە چەند بەندێك پێك هاتوە. پڕە لە قسەی ئەستەق و وتەی بەنرخ. لە کۆتایی هەر بەندێکدا چەند پەندێك بە شێوەی هۆنراوە نووسراوە

لێ ی بێت و بە گوشایشە کوێر ناوی بەرن[90]. ئەگەر لە ڕیش سپی و پیاوە ئاقڵەکانی هەورامانت بپرسیایە ئایا قورئان کۆنە ماریفەتی پیر شرگریار ؟ لە وەڵامدا ئەڵێن : ماریفەتی شەهریار کۆنە قورئان دوێنێ گوشایشە کوێر هێنایە هەورامان لە کۆتایی هەر بەندێ لە کتێبەکەی پیرشالیار ئەم وتەیە بە هۆنراوە دووبارە بۆتەوە.

گۆشت جە واتای پیر شالیار بۆ   هۆشت جە کیسا ستەی ر

یانی گۆیت لە وتەکانی پیر شالیار بێ و هۆشت بە لای پەیامبەری ڕەمز گۆوە بێت دانیشتوانی ئەمڕۆی هەورامان وشەی(ڕەمزگۆ) لە پەیامبەری ئیسلام ئەگێڕنەوە. بەڵام پەیامبەری ئیسلام ڕەمزی نەبووە وبە ئاشکرا داوای پەیامبەری کردوە. واتای ریمزگۆ بریتی یە لە(زەردەشت) کە بە(وحشور سپیماری) ناوداوە یانی(پەیامبەری ڕەمزگۆ)[91] ئەو کتێبەی باسمانکرد ئێستا لە هەورامان بەپێ ی وسیەتی پیرشالیار ئەم کتێبە نابێ بدرێتە دەست بێگانە. هەموو پڕە لە وتەی جوان و پەندی بەنرخ کە بەرزی و هوشیاری پیرشالیارمان بۆ دەرئەخات. ئەمەش وێنەیەك لە پەندەکانی : -

وەروێوە وارۆ وردە ورینە   وەریسە برێو چوار سەرینە

کرگی سیاوە و هێلیش چەرمینە   گوشلی میریو دوی برینە

واتە بەفرێکی ئەبارێ بەفرە خۆرکەیە، گوریس کە بچرا چوار سەر پەیدا ئەکات،مریشکیماڵی پەڕەکەی ڕەشە، کەچی هێلکەکەی سپی یە. مەنجەڵ کە کونی تێ بو دوو سەر پێدا ئەکات لێرەدا مەبەست لە

---

[90] لە سەرەتای بەندی یەکەمی کتێبە کە لە بریتی(کیاستە) کە بە مانای(نێرراو(دێت وشەی(ڕوشت) نووسراوە کە ڕوشت بە مانای(دانای ڕەمزگۆ) دێت. لەو ئەچی ڕوشت دروست تربێت

[91] کتێبی دبستان لامذاهب ل ١٠

بەر هەڵستی سوپای دوژمنە و بەرگری لە خاك و نیشتمان، ئەڵێت یەك گرتن و یەك بوون مایەی سەربەرزی و سەرکەوتنە. دیسانەوە لە پەندێکی تردا ئەڵێت : -

داران گیانداران جەرگو دڵ بەرگەن　　گانێ پر ئەرگەنگانێ بێ بەرگەن

کرگ جە هێلمێن هێلی جەکرگەن　　ڕواس جەڕواس ومرگی جە ودرگەن

یانی درەخت و گیانداران ڕەگ و ڕیشە و جەرگ و دڵیان جار جارێك بێ بەرگن یانی بێ گەلاو بێ بەرو تووکن، مریشك لە هێکەو هێلکە لە مریشك، ڕێوی لە ڕێوی، گورگیش لە گورگ، لێرەدا مەبەست ئەوەیەکە درەخت و گژو گیا هەستی هەیە و ئەژێ و وەك گیاندار بێت وایە کەگەلا ئەکات – ئەخوات – لە پاشدا گەلاکەی ئەومرێ، یاخود هەر کەسە ئەچێتەوە سەر ڕەگەزو بنەمای خۆی. هەر شتە وەك خۆی لە خۆی پەیدا ئەبێ. لێرەدا ئەومان بۆ دەر ئەکەوێ کە ئاگر پەرستە کۆنەکان هەمان ڕای فەیلەسوفە یونانیەکانیان هەبوە کە ئەڵێن مرۆڤ سەرەتای نیەو ناتوانرێ سەرەتای بۆدیاری بکرێ. هەرگیز کۆتاییشی نایە. خاوەنی ئەو کتێبەی باسمانکرد(پیر شەهریار) ئەم پیاوە(مەجووسی) – ئاگر پەرستی بووە. بابا گەورەی پیر شهریاری دووەمە کە موسوڵمان بووە. ئەم پیرشەهریاری دوەمە شەوێك لە خەویا چاوی بە پێغەمبەری ئیسلام(محمد د. خ) ئەکەوێ و بانگی ئەکات – کوڕم -. ئەمیش بۆسبەینێ ناوی خۆی ئەگۆڕێ بە(مستەفا) و ئەڵێت من(سەیدم). ئەم پیاوە لەناو هەورامان – دا بە(سەید مستەفا) ناودار بووە. ئەم پیر شەهریاری دوەمە هاوچەرخی(عبدالقادر گەیلانی) بوە و پەیوەندی هەبووە لە نێوانیاندا. ساڵی(٤٨٠) ی کۆچی پیرشهریاری دووەم کتێبی(معرفت) ی گۆڕیوە و ئەو شتانەی لەگەڵ ئاینی ئیسلامدا ڕێ ئەکەوتوە ئەم لایبردوە. ئێستا نوسخەی دوەمی ئەم کتێبە لە هەوراماندا ماوە.(مەولانا گوشایش) کە باسمانکرد کوڕی(بابا مەردۆخ) و ئەویش بابا گەورەی شێخ(محمد مەردۆخی) یە کە دانەری ئەم(مێژوو)ە یە. لە ساڵی(٧٧٥) ی کۆچی دا هاتۆتە هەورامان و لە ساڵی(٧٧٨) ی کۆچی کچی شێخ شەهابەدینی دزاوەری هێناوە و لە هەورامانا جێ گیر بوە. ساڵی(٨٤٢) ی کۆچی بە هاوکاری(شێخ شەهابەدین) دەستی بە ڕاگەیاندنی قورئان و بڵاو کردنەوەی یاسای ئیسلام کردووە. بەڵام مەبەستی بە تەواوی ئەهاتۆتە دی و لەدنیا دەرچووە و(مەولانا گوشایش)ی کوڕی جێگای

گرتۆتەوە. لەو ڕوونکردنەوەیەدا بۆمان دەرئەکەوێ کە کورد(ئاری) ئەژادەو ئاگر پەرست لەگەڵ پارس و هەموو نەتەوەکانی تری ئاری هاو ڕەگەزن تەنها خاڵێك لێرەدا دەستی بۆ ڕاکێشین ئەوەیە بزانین ڕەگەزی کورد لە کوێدا کۆتایی دێت و ئەگاتە کێ ؟ ئایا کوردو ماد یەکن یا جیاوازن ئایا کورد دوانزە هەم فیرقەیە لەو(١٢) فیرقە ئاری یە ؟ ئایا کورد لە مادە یا ماد لە کوردە. لە زۆربەی مێژوەکاندا ناوی کورد مورادیفی ناوی(ماد) ە و هەردووکیان بە یەك مانا دێن. لەمێژوە کۆن و تازەکاندا لە تەنیشت ناوی ماد یا مادا وشەی(کوردستان) لە نێوان دوو کەوانەدا نووسراوە کە مەبەست وشەی(ماد) یا) مادا) یە. لە کتێبی(عشق و سلگنت) کە بە شێوەی ڕۆمان نووسراوە لە هەموو شوێنێکدا ناوی ماد و کوردی پێکەوە هێناوە. لە کتێبی(کلێسای کۆن) دا ل(٣٦٨) وشەی(پارت و مەدی و عێلام) هاتووە. کە بەم شێوەیە خۆی لێکی داوەتەوە پارتیا – خۆراسانی ئەمڕۆ، مەدی کوردستانی ئێستا. عیلام – خوزستان، ئەگەر وابێت ئەوا وشەی(کورد) و(ماد) مرادفی یەکن و بەیەك مانا دێن و لەیەك جیا ناکرێنەوە، بۆ وێنە ئەگەر ویستمان بلێین(دەوڵەتی ماد) ئەوا بەبێ دوو دڵی ئەتوانین بلێین(دەوڵەتی کورد) یا نەتەوی کوردە. هەندێك لە مێژوو ناسان و ڕۆژهەلات ناسەکان وەك پرۆفیسۆر(ساپس) و دانەری کتێبی ئاینەی ئەسکەندەری ل ٣١ و منگق ل ١٥... هتد مادیان بە کورد داناوە. وەك _ دیالە) بەشێك کورد(سەلمانازار)(فەرمانڕەوای ئاشوریەکان وشەی(مادا)ی بە بەشێك لە کورد ناو بردوە نەك هەموو کوردی ڕۆژهەلات و ڕۆژئاوا. وشەی ماد لە حەوت هۆزی کوردا دیاری ئەدات. ئەمەش ئەوە ئەسەلمێنێ کە ماد بریتین لە هۆزێکی کورد و بوونەتە حەوت لق، بەلام بەڕای مێژوو ناسە کوردەکان کورد بەشێکن لە ماد یانی کۆمەڵی کورد بەشێکن

لە نەتەوەی ماد. ئەڵێن بنەڕەتی کورد بە وشەی(کوردە) یا(کوردۆ) کۆتایی دێت. زۆربەی مێژوو ناسانی یونانی و فەرەنسی وشەی(کورد یا کاردۆ یا کارداك) یا کاردۆکیان بەکار هێناوە، لە مێژووی هەورامان ل(١٦) دا نووسراوە(کورد و دیلام - دیلم و گیل و خەزەر و نبط و گرموك - جرماف - جرامقە) ئەمانە هەموو کوڕی(یابت کوڕی نوح) ن لە تەورات دا بەشی دەیەم و لە زۆربەی مێژووەکان ئەم وتەیە دوبارە بۆتەوە. بەپێ ی ئەم ڕایە کۆمەڵی کورد بەشێکن لە نەتەوەی ماد یانی(کورد لە ماد) ە دەوڵەتی کوردی کەیقوباد کە دەوڵەتی مادیان پێ وتووە پێك هاتووە لە هۆزەکانی ماد - کورد، لوڕ، گێل،

خەزەر، دەیلەم – ئەمانە بە هەموویان دەوڵەتی کەیقوبادی کوردیان پێك هێناوە و بە تایبەتی دەوڵەتی کورد نەبووە. بەلام دەوڵەتی " گوتی، کاسی، لۆلۆ، میتانی، زەندیە، ئەخشیدیە، حەسنەویە، دیالە، لوڕی بچووك، ئال خورشید "، وتراوە دەوڵەتی کورد یان بە دەوڵەتی کورد ناو براون(هۆزەکانی دیکەی ماد زۆر بەشدار نەبوون لە پێك هێنانی ئەو دەوڵەتەدا). لەبەر ئەوەی دامەزرێنەری دەوڵەتەکان کورد بوون نەك مادەکان. لێرەدا بۆمان دەرئەکەوێ کە وشەی(مامد) لە وشەی کورد بلاوترە بە(کورد و دیلەم و خەزەر) و.. هتد، ئەوترێ ماد. دیسانەوە جێگەی گومان نی یە لە قسەکانی هێرۆدۆت ی یونانی دا کە ئەڵێت "(کۆمەڵێك لە کوردەکان خۆیان ناو ناوە ماد) وە ئەم ناوەیان بە هەر چۆنێك بێت گومان نامێنێت کە وشەی ماد زۆر گەورە ترو بلاو ترە لە وشەی کورد یانی وشەی کورد لە ماد پێك هاتووە. بە کوردو هەموو ئەوەکانی(ماد !) ئەوترێ(ماد). بەلام وتەکەی هێرۆدۆت کە ئەڵی بەشێك لە کوردەکانی رۆژهەلات خۆیان ناو ناوە(ماد). لێرەدا ئەبێت بڵێین کە وشەی(کورد) زۆر لە وشەی(ماد) بلاوترە. یانی بە پێچەوانەی راکەی پێشوومانەوە. هەرچەندە بە بەشی رۆژهەلات ئەوترێ(مادستان) یانی ولاتی مادەکان. بە بەشی ئارارات و زاگرۆس ئەوترێ(کوردستان). لێرەدا جیاوازی هەیە لە نێوان مێژوو نووسەکاندا لەسەر ئەم باسە، کە ئایا کورد لە مادە یا ماد لە کوردە ؟ جێ ی گومان نی یە کە وشەی ماد بە هەموو ئەوەکانی(مادای کوڕی یایت کوڕی نوح) ئەوترێ. ئەو بەلگانەی کە بە خەتی بزماری نووسراوون یاخود ئەو دەست نووس و شوێنەوارە مێژووییانەی لە کوردستان دۆزراونەتەوە وشەی(کوردراکان) بەکار هاتووە کە بە مانای(کوردەکان) دێت.(ئەسترابۆن)ی جوگرافیازانی. یونانی ساڵی(٦٠) پ ز ئەخشەیەکی کێشاوە لە سەر ئەخشەکە وشەی(کلادەکی) داناوە(کارداك). لە سەرەتای مێژووەوە لە چیاکانی سوریا جێ گیر بوون بە(گوتو) بە ناو بانگ بوون. گۆتۆ بە واتای پاڵەوان، ئازا، شەڕانی دێت. بەم هەمان شێوە وەرگێڕانی وشەی گۆتۆ بۆ سەر زمانی ئاشووری " کاردۆ یا کارداك یا کۆردۆ " یە کە هەمان مەبەستی پێشوو ئەگرێتەوە. ئەگەر ئەو مەبەستە ڕاست بێت لەوانەیە لەبەر ئازایی و شەڕکەری پێ یان و تبن(کارد) چونکە کارد لە زۆر شوێنی کوردەواری بەمانای چەقۆیەکی گەرەی برەر بەکار دێت. لەهەر شوێنێکدا وشەی(کورد) بە فارس و وشەی(کورد) بە عەرەبی هاتبێ. هیچ جیاوازی نی یە و هەردووکیان بە مانای

پاڵەوان دێن. کەڵهوڕەکانیش خۆیان بە نەوەی گودەرز نەزانن بر سەلماندنی ئەم قسەیەشیان ئەڵێن وشەی گۆدەرز لە وشەی(گۆتۆ) یا(کۆدۆ)ە هاتوە وەك لە هۆزە کوردەکاندا باسمانکرد. لە مێژووی هەورامانی کۆنیشدا(گۆتۆ) یا(ژۆتۆ) یا(کۆدۆ) وە یاخود(گودی) نووسراوە،کە لە چیا جودی ژیابون بەم ناوەوە ناو براون . ئەم هۆزە کوردەکانن کۆتاییان بە دەسەلاتداریەتی ئەرامسین کوڕی سەرگۆنی یەکەم هێناوە. لە(حکایه الجغرافی ل ٦٠) نووسراوە کورد لە ڕەگەزی(کاردۆك) لە سەر سەردەمی کۆن دا ئەم کاردۆکان لە چیاکانی جزیرە و ئەرمینیا و سەرووی وڵاتی ئاشوور دانیشتوون. گەزنەفونی یونانی ئەڵێت – ئەوەکانی(کاردۆشیا = کورد لەکاتی گەڕانەوەی دە هەزار یونانی دا ڕێگایان پێ نەگرن زۆر ئازایانە شەڕیان کردوە. ناوچەی(وان بەتلیس) بە(کاردۆکیان) ناودار بووە. لەبەر ئەوەی دانیشتوانی بەشێك بوون لە نەوەی کاردۆك. لە کۆتاییدا نەتوانین بڵێن نەتەوەی کورد لە مادەکان بن. یاخود مودەکان بەشێك بن لە هۆزەکانی ڕۆژهەلات کە لەم دواییەدا لە سەدەی پێنك هاتنی دەوڵەتی(کیانی) دا خۆیان ناو نابێ(ماد) یاخود بە هۆی ئازایەتی و پاڵەوانیەوە ناو نراون کورد. بەهەر شێوەیەك بێت ئەم نەتەوەیە بەشێکن لەڕەگەزی(ئاری) و زیاتر لە پێنج هەزار ساڵ پ ز لە شوێنی ئێستایاندا بوون. بەو پەڕی ئازایەتی و لێ هاتوویەوە ژیاون و پەرەیان سەندوەو نەیان هێشتوە کەس سەرداریان بێت. هەندێ لە زانا ڕەگەز ناسەکان کورد بە نەوەی(کوردی کوڕی عومەری کوڕی مەزیقیاو) پاشای یەمەن دانەنێن " کوردی عومەری مەزیقیاع کوڕی عامر ماع السماو – حارپ – امرئ القیس – ثعلبه - مازن – الاسد – غوپ – یفت – مالك – زەید – کهلان – سەبا – یشجب – یعب – قحگان – عابد – شالخ – فخشد، سام کوڕی نوح ". بە پێ ی ئەم وتەیە ئەبێت کورد لە عەرەب بێت ئانی نەوەی سامی کوڕی نوح بن فەرمانڕەوایی یەمەن عومەری کوری مەزیقیاو لە یەمەنەوە ئاردونیە شام و کوڕی عومەری کوڕی مزیقیئو ناو نراون. ئەم هۆنراوەی خوارەوەش بەڵگەیە بۆ وتەکەیان : –

لعمرك ما لالکراد ابناو فارس و لکنهم کرد عمر ابن عامر

عبدالله ی کوڕی عومەر وتویەتی : یەکێك لە عەرەبەکانی وڵاتی فارس ئیشارەتی کردوە کە(ئیبراهیم خلیل – بسووتێنن). یەکێك لە مەجلیسەکەدا و تویە بۆچی وڵاتی

فارس عەرەبی هەیە ؟ لە وەلأمدا ئەڵێ : بەڵێ کورد لە عەرەبەکانی وڵاتی فارسن[٩١].(تێ بینی، ئەم رایە پێچەوانەی راێ پێشووە چونکە عومەری مەزیقیاو گەلێ لەدوای سەردەمی ئیبراهیم خلیل – ە وە بووە) وەرگێر

هەندێکی تر رایان وایە کە کورد لە نەوەی عومەرمزیقیاو ئن عومەریش بە کوڕی ئیسماعیل کوڕی ئیبراهیم خەلیل دائەنێن. هەندێکی تر ئەڵێن – کورد کوڕی ئێران کوڕی ئاشور کوڕی سام کوڕی نوح ە [٩٢](لە تەوراتدا بەهیچ شێوەیەك باسی کوردو ئێران نەبراوەتەوە سەر ئاشوور بەڵکو وشەی کورد و ئێران لە تەوراتا نیە)(وەرگێر). لە بری(کورد) و(مادا) وشەکانی(ئێران) و(پارس) هاتووە. لە کاتێکدا ئێران لەو سەردەمەدا بریتی بووە لە(مادو پارس) و ناوی ئێران هەر نەبووە. پاش دەسەڵاتداریەتی کورشی گەورە وشەی ئێران پەیدا بووە جگە لە(شێوەو قیافە و خو ڕەشت و ئاین و زمان و لهجە) بە پێ ی شوێنەواری مێژوویی و زانستی کورد لە نەژادی(ئاری) یە. لە نێوان نەتەوەکانی ئاری دا کوردو پارس زۆر لەیەك نزیك بوون و وەك دوو لقی یەك درەخت بوون، بە پێ ی ئەم خشتەیەی دروستمان کردوە کە بۆ زیاتر شارەزا بوونە لە ڕاستی. بۆمان دەرئەکەوێ کە کورد لە ڕەگەزو زمانی فارسیەوە نزیکەو لە ئاری یەکان(گر بڤاهر سایە عین نورنیست نور چندان دور نیشت لێرەدا بۆمان دەرئەکەوێ ئەو وشەو پیتانەی کورد و فارس بەکاری ئەهێنن زۆر لە یەکەوە نزیکن، بەلأم لەگەڵ عەرەبی و تورکیدا جیاوازیەکی گەورە بەدی ئەکرێ تەنانەت لە ڕووی زمانەوانیشەوە وەك پاش و پێش خستنی کردار و ئاوەڵناو. بۆ

وێنە کوردی	فارسی	عەرەبی

---

[٩١] مێژووی کامل ابن ا پیر ل ٢٤. ابو عمری کوڕی عبدالله لە کتێبی قصدالأمم فی انساب العرب و العجم – و فەیروز ئابادی لە کتێبی(قاموس)و(ابو الفچل شهاب الدین سید محمود ئالوسی بغدادی لە(روح المعانی) دا تفسیر لە پەراوێزی ئایەتی(ستدعون الی قوم اولی باس شدید) وقازی ابن خلکان لە تەرجمەی(ملهب بن ابی صفر) و سویدی بغدادی لە کتێبی(سبائك الزهب فی معرفە قبائل العرب) ومەسعودی لە مروج الزهب و لە تەفسیری(سیل الترم) دا. ئەو سەرچاوانە بەگشتی رایان وایە کە کورد نەوەی(عومەر مزیقیاو)ن و نەڵێن هۆزی ئەوس و خەزرەج یش لە کوردەکانن و لە نەوەی عومەر مزیقیاو – ن

[٩٢] سبائك لاذهب – ل ١١.

زميد عومەری کوشت زيد عمر ازد چرب زيد عمر

ئەگەر سەيری فەرهەنگەکەی مەردۆخ بکەین بۆمان دەرئەکەویٚ پەیوەندیەکی توندو تۆڵ لە نێوان کوردی و فارس دا هەیە. هەروەها لەگەڵ زمانەکانی دیکەی رۆژهەلاتی ناوەڕاست. لەو ڕوونکردنەوەی سەرەوەدا سیٚ خاڵی سەرەکیمان بۆ ڕوون ئەبێتەوە کە هیچ گومان و دوو دڵیمان ئامێنیٚ ١- کورد لە نەوەی(ئاری) یە و لەگەڵ پارس دا لە ڕەگەزێکن و لە ڕەگەزەکانی دیکە جیاوازن. ٢- ئەتەوەی کورد چەندین هەزار ساڵە لە کوردستاندا ئەژی داب و ئەریت و خوو

ڕەوشت و هەڵس و کەوتی خۆی پاراستوە لە ئەتەوەکانی دراوسیٚ وەك(ئاشور، کلدان، عیلام) و لە سەر داب و ئەریتی کوردەواری خۆی ماوەتەوە تاکو ئێستاش. بەو پەڕی ئازایەتی و لیٚ هاتووییەوە هێرش و پەلاماری دراوسیٚ بێگانەکانی بەر پەرچ داوەتەوە.

لە سەدەی(٣٧) پ ز کوردە(گوتیەکان) لەگەڵ ئەرامسینی کوڕی سارگۆن بەشەڕهاتوون و تێکیان شکاندوون کورد زیاتر لە دوو سەدە فەرنابڕەوای کلدانیەکان بووە.

سەدەی هەژدەهەم یانی(١٨٠٠) پ ز کوردەکان لەگەڵ جیٚ نشینەکانی(حامورابی بابلی) دا جەنگیون و بەسەریاندا زاڵ بوون و تێکەڵیان بوون. ئەم تێکەڵ بوون وزاڵ بوونە بۆتە هۆی توانەوەی کلدانیەکان[٩٤]. دیسانەوە لە سەدەکانی نۆهەم و هەشتەمی پ ز فەرمانڕەوایانی ئاشوور لەسەر یەك چەندین هێرشیان کردۆتە سەر وڵاتی کورد، کوردیش بەو پەڕی ئازایی و لەخۆ بووردوویيەوە بەر پەرچی هێرشکانی داونەتەوە. ساڵی(٧٤٤) پ ز کوردو ئاشور دەستیان دایەوە یەك شەڕێکی سەخت و خوێناوی ڕوویدا، هەردوولا قوربانیەکی زۆریدا و پاشەکشەیان کرد بیٚ ئەوەی بگەنە ئەنجام. دیسانەوە ساڵی(٣٣٧)پ ز کوردەکان هێرشیان کردۆتە سەر ئاشوریەکان بەلام بەهۆی یەك نەبوون و جیاوازیەوە هێرشەکەیان سەری نەگرت پەرش و بلاو بوونەوە.(مادی بچووك) ئازەربایجان و کوردەکانی لوڕستان و عیراقی عەجەم(مادی گەورە) یەکیان گرت هاوپەیمان لەگەڵ فەرمانڕەوانیا بابل هێرشیان کردە سەر ئەینەواو تەخت و بەختی ئاشووریان بۆ هەمیشەیی لەناو برد.

---

[٩٤] ملل قديمه مشرق وەرگێڕانی فەروخی ل ١٢٥

کاتێ ئەسکەندەری ڕۆمی هات و ئێرانی داگیر کردو بەسەریاندا سەرکەوت، کوردەکانیش هاوبەشی ژێر دەستەیی بون بەلاّم شێوەیەکی ڕاستەوخۆ(ڕۆمەکان) نەیانتوانیوە دەست بەسەر کوردەکانا بگرن. سەرداران و ئەمیرەکانی کورد تا ڕادەیەك توانیویانە دەسەلاّت و سنووری خۆیان بپارێزن.

٣- کورد و ماد جیاوازنین /" - ڕای چەندین مێژوو نووسان ڕوونیان کردەوە کە وشەی کورد یا ماد لە یەك جیانین و هەردووکیان بەیەك واتا دێن. یاکورد لە مادە یانی مادا کە(کورد، دیلەم، گیل، نبگ خەزەر، گەرموك) ئەوەی مادابن یاخود ماد لە ئەوەی کورد بێت. لە کتێبی(عشق و سلگنت)دا نووسراوە(زمانی مادەکان زمانی کوردی بووە). ئەمەش ڕای زۆربەی ڕۆژهەلاّت ناسەکان(ابن خلدون) و وزۆربەی مێژوو ناسە کوردەکان ئەڵێن پارسەکانیش کوڕی(مادا) ن بەم شێوەیەدەبنە برای کورد ئەگەر کوڕی(کیومەرس) بن ئەوا ئەبنە برازای ماداو ئامۆزای کورد. چەند مێژوو نووسێك ئەڵێن " پارس، خەزەر، سەقلاب سدسان، خلخال، غز، تورك، چین، بلقاری،بەرتاس " ئەمانە هەموو کوڕی یابپ کوڕی نوحن. ئەگەر وابێت پارس و ماداو گیو مەرس بران ئەوا ئەبنە مامەی کورد. ئەم ڕایە جێ ی بڕوا نی یە، بەلاّم ڕاکەی دیکە زۆر نزیکە لە ڕاستی یەوە. کە پارس لە ئەوەی(گیومەرس) ن کە عەرەب(عامر)ی پێ ئەڵێن. هەرچۆنێك بێت دیارە لەونە گەیشتووین کەئەتەوەی کوردو پارس هەردووکیانرەگەزی(ئاری)ن. هیچ بەلگەیەکی زانستی نی یە کە کورد سامی بێت و دوورە لە ڕاستی بۆ زیاتر ڕاست بوونی باسەکەمان سەیری ئەم سەر چاوانە بکە : - ١- ئینسکلوبیدیای ئینگلیزی ٢- مێژووی ناوداران لە نووسینی شیخ سلگان ممدوح ٣- دائرە معارف الالمان ٤- دائرە معارف الفرنسی الکبیر ٥- ئەتەوە نادیارەکان لە نووسینی(جیا مل) ٦- مێژووی ١٩٠٠)ی میلادی لە نووسینی(ژرف گرنیك) لە شوێنگای کورد ٧- مێژووی(١٨٦٦) میلادی ٨- جاماسنامە لە نووسینی پیر ساماسگ هەورامی باوکی پیر شالیاری یەکەم ٩- مێژووی کۆنی هەورامان لە نووسینی مەلا شەریفی یەکەم کوڕی مەسەعدی قازی.

بەندی دووەم

ولاَتی ماد : -

وەك باسمانکرد ماد بریتی یە لە دانزهەمم کۆمەڵی ئەژادی ئاری کە بەرەو ناوچەی رەی ئازەربایجان هاتوون و لەوێدا جیٚ گیر بوون شوێنەکەیان پیٚ ی ئەوتریٚ مادستان یانی ولاَتی ماد. لە بارەی نووسینی شێوەی(ماد) وە لە چەند سەرچاوەیەکی کۆندا هەریەکە و بە جیاواز نووسیویەتی. لە بەردە نووسراوەکانی سەردەمی داریوش دا وشەی(مادا) یا(مادی) هاتووە. یۆنانیەکان(ئاهی) یان نووسیوە موسا خورنی(مدی) ی نووسیوە. ئەسترابون (مدیا)ی نووسیوە .سەلمانازاری دومم لە ناوەڕاستی سەدەی نۆهەمی پ ز(ئامادا) ی نووسیوە. هێرۆدۆتی یونانی(مدر) ی نووسیوە. لە ئاوێستا دا(ڕەگە) یانی(ڕەی) نووسراوە. هەر شێوەو شێوازێکی دانرابێت بۆ ئەم وشە، گرنگ ئەوەیە مەبەست لە(مادا) ی تەورات و کتێبە کۆنەکانە. هێرۆدۆت ئەڵیٚ : مادەکان لە کۆندا ناویان(ئاریان) بووە. لە پاشدا خۆیان ناو ناوە(ماد).(مسیو برسی فەیروز) ی مێژوو نووسی کلدانی ئەڵیٚ لە سەدەیەکی کۆنی پێش زایین مادەکان ولاَتی بابلستان داگیر کردوە و ماوەی(٢٢٤) ساڵ تیا فەرمانڕەوای بوون.

" سنووری ولاَتی ماد "

بە پیٚ ی دیاری کردنەکەی نجم الدوله لە کتێبی(کفایه الجغرافی) سنووری ولاَتی ماد بەم شێوەیە : -١- لای ژوورو دەریای خەزەر – ٢- لای ڕۆژئاوا ولاَتی ئەرمەن(ئەرمەنستان) – ٢- لای خواروو ولاَتی فارس و سوریان – خورستان – ٤- لای رۆژهەلاَت ئاری – ئەفغانستان لە کۆندا بە ئاریان ناوبراون.

دیسانەوە نجم الدوله ئەڵێت(ئاکیاتان) پایتەختی مادەکان بووە لە سەرەتادا بریتی بوە لە قەلاَیەك کە(دژۆزس) – توس لە ساڵی(١٢٨٠) پ ئیسلام دروستی کر دومو

ورده ورده فەرمانڕەوایانی پارس گوێ یان داوەتێ تا بۆتە ئەم هەمەدان[٩٥] – بەلاَم(هیرۆدۆت) و فیردەوسی) بەم شێوەیە سنووری ولاَتی مادیان داناوە :

لە رۆژهەلاَتەوە ڕوباری جەیحون کە ڕوباری(ئەمەویە) شیان پێ وتوە. لە سنووری تورکستانەوە تێپەڕ ئەکات و ئەڕژێتە دەریای ئۆراڵ لە کۆندا ڕژاوەتە دەریای خەزەرەوە.

لە ڕۆژئاواوە ڕوباری(هالیس) کە لە سنووری ئاسیای بچووکەوە تێ ئەپەڕێ وئەڕژێتە دەریای ڕەشەوە، لە کۆندا بە ڕوباری(قزل ئیرماق) – هالیس – ناودار بوە. لای ژوورەوە گۆمی خەزەرو ڕوباری ئاراس و چیاکانی ئارارات تا ئەگاتە دەریای ڕەش لای خواروو سنووری ولاَتی پارس و خوزستان. بە پێ ی ئەم دیاری کردنە کوردستان لە بەشی ولاَتی(ماد) دانراوە. هەندێکی تر سنووری ولاَتی مادیان بەم شێوەیە داناوە لای ژووروو ئەرمەنستان و گۆمی خەزەر و تورکستان. لای خوارو پارس و عێلاَم(خوزستانی ئێستا) و عیراقی عەرەب – لای ڕۆژ ئاوا ڕوباری هالیس(قزل ئیرماق) یانی سنووری دەوڵەتی (لیدی) لە ئاسیای بچووك و سنووری بابل. لای ڕۆژ هەلاَت سنووری ئەفغانستان. لەم دیاری کردنەدا کوردستان بەشێکی ولاَتی(ماد)ە. ئەگەر ویستمان کوردستان لە ولاَتی ماد بپچڕین سنووری ماد بەم شیوەیەی لێ دێت.

لای ڕۆژئاوا ئەرمەنستان و کوردستان، لای خواروو خوزستان و پارس. لای رۆژهەلاَتەوە ئەفغەنستان. لای ژوورو تورکستان و گۆمی خەزەر و چیاکانی ئارارات. ئەوەی باسمانکرد بریتی بوو لە سنووری ولاَتی ماد ئەمەش ئەکرێت بە دوو بەشەوە

١- مادی گەورە(بریتی یەلە عیراقی عەجەم) یانی کرماشان هەمەدان، قەزوین، رەی،

عیراق، ئەهاوەند، ئەصفەهان.... هتد، کە لوڕستان و مازەندەران و خۆراسانیش سەر بەم بەشەن. ٢- مادی بچووك – بریتی یە لە ڕووبەری خاکی(ئازەربایجان) مەڵبەندی فەرمانڕەوایانی ماد شاری(تەیسەفون) بووە. کە(٢٥) فرسەخ خواروی شاری بەغدا کەوتوە. یانی رۆژهەلاَتی دیجلە. ئەو سەردەمە بە(مادیان) ناودار بووە لە پاشدا ورده

---

[٩٥] مێژووی کۆچی تا میلادی(٦٢٢) ساڵە ئەو ژمارەیە لە(١٢٨٠) دەربکەین(٦٥٨)ی ئەمێنیتەوە یانی(٦٥٨)پ ز. توس(٧٠٧) پ ز فەرمانڕەوایی وەرگرت یانی پە نجا ساڵێك بەسەر فرمانڕەوایی تووس دا تێپەڕ ئەکات.

ورده گۆڕاوه و بۆته(مەدائن). پاش ئەوەی کەیقوباد دەوڵەتی مادی پێك هێنا پایتەختی لە(مادیان) ه وه گواستەوه شاری(ئاکباتان) – هەمەدان – کە(شاری سەوز) یا(سەوزه شار) یشیان پێ و تووه. تا هاتنی(ئەژدەهاك بابا گەورەی دایکی کورشی گەوره ئەم شاره پایتەختی ماد بووه. لە سەردەمی کورشی گەورەیشدا هەمەدان سەردەمێك بە پایتەختی ماد مایەوه لە پاشدا گوێزرایەوه شاری(ئەحمتا) یانی ئەصفەهانی ئێستا. لەو کاتەدا کورش فەرمانی تازەکردنەوەی(بیت المقدس) ی دا وەك لەکتێبێکدا لە هەمەدان ئەم هەواڵە لەم دواییەدا دۆزراوەتەوه هەروەها لە(تەورات) کتێبی(عەزرا) عوزمێر فەسلی شەشەمدا بۆمان دەرئەکەوێ کە فەرمانڕەوایی کورشی مادی بووه ئەك هاخامەنشینی وەك لە دواییدا باسی ئەکەین. پایتەختی مادی بچووکیشی(ورمیە) بووه کە زادگای پێغەمبەری کورد زەردەشت بووه.(شەمسی ئاداد)ی چوارەم فەرمانڕەوای ئاشورەکان ساڵی(٨٢٤) پ ز تا ساڵیْ(٨١٢) پ ز وڵاتی مادی بەیەکێك لەو وڵاتانە ناو بردوه کە باج دەری ئاشوورەکان بوون. تەگلات پالازاری دوەم فەرمانڕەوای ساڵی(٧٤٤) پ ز لەگەڵ مادەکان بەشەڕ هاتوه و خستونیەتی یە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوه. لەبەشی(١٧، ١٨)ی کتێبی ملوك دا بۆمان دەرئەکەوێ کە بەشێك لە وڵاتی ماد لە ژێر دەسەڵاتی سەلمانازارا بوه. بەشی سەرووی وڵاتی فارس[٩٦] سەر بەوڵاتی ئاشوور بووه. لە پاشدا سەر بەخۆی بە دەست هێناوه و دەوڵەتی مادیان پێك هێناوه. دوای ئەوه دەوڵەتی(ماد و پارس) لەژێر دەسەڵاتی کورشدا و بە ئازادی ژیاوه تا هاتنی ئەسکەندەری یونانی بۆ خاکی ئێران[٩٧]. مێژوو نووسەکان هەندێ ڕای جیاوازیان هەیە لەسەر دیلیەتی ماد.

هێرۆدۆت ئەڵێ مادەکان ماوەی(٥) سەدە یانی(٥٠٠) ساڵ بەدیلیەتی ژیاون. بەڵام سەرچاوه ئاشوریەکان بە دوو سەدە یانی دوو سەد ساڵ ناوی ئەبەن. تا لە ئەنجامدا ساڵی(٦٠٦) پ ز بۆ هەمیشەیی کۆتایی بە دەوڵەتی ئاشووری خاوەن دەسەڵات ئەهێنن و سەرنگوونی ئەکەن.

---

[٩٦] بەشی سەروی وڵاتی فارس مەبەست لە وڵاتی مادە

[٩٧] کتێبی – نخبە الازهریە - ل(٥٠٢).

بەندی سێ یەم -

دەربارەی پێك هاتنی دەوڵەتی ماد : - هەر لە سەرەتای دروست بوونی مێژووەوە تاوەكو پێك هاتنی دەوڵەتی ماد(كوردو ماد) یانی ئاراراتی و ڕۆژهەلاتی سەرووكاری تایبەتیان چ لە ڕووی دۆستایەتی و چ شەڕو و شۆڕەوە هەبووە، لەگەڵ دەوڵەتە كانی(كلدانی، ئاشووری، عیلام) لەبەر ئەوە پێویستە هەندێ لە هەڵس و كەوتی ئەم سێ دەوڵەتە شارەزا بین ئەوسا بێینە سەر پێكهاتنی دەوڵەتی ماد.

سەرنجێکی گشتی لە هەر سێ دەوڵەتی

کلدان – ئاشوور – عیلام

لەو پاشماوە دێرینانەی شاری(بەغداد و کەناری عەرەبی ی دۆزراونەوە) ڕوون بۆتەوە کە(٥) هەزار ساڵ پێش زایین یانی(٧) هەزار ساڵ پێش نووسینی ئەم کتێبە دەشتێکی پان و بەرین کە دوو ڕووباری دیجلە و فوراتی تیا بەیەك ئەگەن و(شط العرب) دروست ئەکەن. بە دەشتی(شەنعار) بە ناوبانگ بوون. ئیستا بەو ناوچەیە ئەوترێ عیراقی عەرەب(سفر تکوین تورات فەسلی دەیەم). لەو سەردەمەوە کە بە سەردەمی سەرەتای مێژوو ئەژمێررێ لەو ناوچەیەدا دوو نەتەوەی(شومێر – سۆماری و ئەکەد – ئەژیان کە هەردووکیان سەربەخۆو جیاواز بوون. خاوەنی خەت و نووسین وپێشکەوتن بوون لە بەکار هێنانی کانزاو ئاڵتون و دروست کردنی کۆشك و تەلارو ئەخش و نیگارو کشتوکاڵ شارەزا بوون. ئەم دوو نەتەوەیە هەر چەند لە وڵاتی شوومێردا جێ گیر بوون یانی خواروی وڵاتی بابل. وەخەتی بزماری لە یادگارە شاکارە دێرینەکانی ئەو کۆمەڵەیە. ئەوانەی لە ژووررووی وڵاتی بابل دا دانیشتبون پێ یان وتراوە(ئەکاد) یا وڵاتی(ئەکەد) هەموو وڵاتەکە یانی شوومێرو ئەکەد لە مێژوودا زۆر لە کلدانیەکان کۆنتر باس کراون. کلدانیەکان ئەوەی(سامی)ن و مێژوویان نوێ یە و لە دەورو بەری سەدەی نۆهەمی "پ ز":ەوە دەست پێ ئەکات بەلاَم مێژووی(شوومێرو ئەکاد) ەکان پتر لە چەند هەزار ساڵ پ ز ەوە دەست پێ ئەکات. هەر بەم بۆنەیەوە ناتوانین مێژووی(کەلدە) بە مێژووی شومێرو ئەکاد دابنێنین. وشەی کلدانی و بابل لە سەدەی نۆهەمی پ ز لە ناو ئاشووریەکاندا سەری هەڵدا. لە نێوان زاناو لێکۆڵەرەوەکاندا جیاوازی هەیە دەربارەی ئەوەی کام یەك(شۆمێرو ئەکاد) لە ناوچەی(شەنعار) دا بەر لەوی کەیان جێ گیر بووە. لەم دواییەدا ڕوون بوەوە پێش هاتنی ئەوەی سام بۆ ئەم ناوچەیە شۆمێرەکان لە ناوچەی کەنداوی عەرەبی دا ژیاوون[٩٨]. تا ساڵی(١٨٤٢) زهیچ شتێ دەربارەی شۆمێرو ئەکاد ڕوون

---

[٩٨] ڕای میستر کینگ و حەسەنی پیرنیا لە لاپەڕە(٥٤)دا کە لەسەرچاوە کەدا بە(خلیج فارس) ناوی بردوە.

نەبومەوە بەلآم لەم دواییەدا وردە وردە لە پاشماوە دۆزراوەکانی(بابل و عیلآم) ە وە زانیاری دەستکەوت. ولآتی شۆمێر بریتی بوە لە ویلایەتی(نور، ئەریدۆ، ئاروخ، لارسام، لاگاش) و ئەو شوێنانەی سەر بەوان لە نزیکی کەنداوی عەرەب دا. ولآتی ئەکاد بریتی بووە لە ویلایەتی(ئەپیوور، سیپار. ئەگادە - بابیلو(بابل) کە پایتەختی ولآتی ئەکاد بووە وە ئەوانەی سەر بەوان بوون لە(زابولستان)دا. ئەم دوو کۆمەڵە هەمیشە لە هەڵچوون ودا چووندا بوون دژی یەکتر لە ژێر چاودێری و فەرمانڕەوایی سەرۆکی پەرستگاکان دا(پاتسی یان، ناوبردوون، ژیاون، هەر یەکێ لەم(پاتسی) یانە خۆیان بە خاوەنی هەردوو نەتەوەی شومێرو و ئەکاد زانیوە.کۆنترین فەرمانڕەواییان فەرمانڕەوایی (نوور) بووە کە ناوی (نورنا) بووە فەرمانڕەوایی ئەکادەکانیشی کردوەو خستوونیە ژێر دەسەلآتی خۆیەوە.

هەر بەم بۆنەیەوە(نوورنا) یان بە پادشای شوومێرو ئەکاد ناوبردوە. وەك لە پاشماوە دێرینەکاندا دەرکەوتوە لەو سەردەمەدا چەند هۆزێکی ڕەسەنی کور دوەك(لۆلۆ)، گوتی، کاسی، هۆری – سووباری[99] واتە کوردەکانی کۆمەڵی مەزنی زاگرۆز لە سەرومی ڕۆژهەلآتی ولآتی شوومێرو ئەکادا ژیاون کە بریتی یە لە کوردستانی ئەمڕۆ لە خواررووی ڕۆژهەلآتیشدا کیمەڵەی عیلآمەکان بوون. هەرچەندە عیلآمەکان لە کۆمەڵەی زاگرۆزن بەلآم لەبەر ئەوەی تا ئێستا ڕوون نەبۆتەوە کە پەیوەندایەتیان بووبێت لەگەڵ نەژادی کوردا ئێمە ناتوانین پێ یان بڵێین کوردن. شومێرو ئەکاد چەند جار بە هاوبەشی و گەڵی جاریش بە تەنها لەگەڵ عیلآمەکاندا بەشەڕ هاتوون تا لە کۆتاییدا ساڵی(٢١٤٠) پ ز هەردووکیان یەکیان گرت و دەوڵەتی(کلدە)یان پێك هێنا یانی دەوڵەتی(بابل) کە ناوی هەموو شارو دێهاتەکانی شوومێرو ئەکاد بەناوی(کلدە) وە. ناو براوە. هەر شارێك خاوەنی خواوەندی تایبەتی خۆی بووە بۆ پەرستن، پەرستگایان بۆ دروست کردوە. کە - کاهن – ڕنسی –

---

[99] ناوی سووباری بۆ یەکە مجار لە تابلۆیەکی سەردەمی حکوومەتی(لوگەل ئانی مۆنرۆ) لەسەدی(٣٠) پ ز بە(سوبینز نووسراوە. لە پاشماوەکانی(ئەرامسین) وشەی سووبارتیە هاتووە

فەرمانداری شارەکە بووە. هەرکاتێ (پاتسی) یەکان یاخود فەرماندارە ئاینیەکان لەژێر دەسەڵاتی دەوڵەتدا بوونایە فەرمانڕەوایان ئەووت(شاهەنشا) یانی فەرمانڕەوای هەموو فەرماندارەکان(پاشای پاشایان). فەرمانڕەوایی(کلدە) زیاتر لە(٢) هەزار ساڵ بەو پەڕی ئازایی و لێ هاتووییەوە فەرمانڕەواییان کردوە لەو ماوەیەدا سێ جار بەسەر بێگانەدا سەرکەوتوون. یەکەمجار لەسەدەی بیست و شەشەمدا یانی(٢٦٠٠) پ ز بەسەر کوردەکاندا(گوتی) یەکاندا سەرکەوتوون. دوەم جار لە سەدەی بیست و دوودا یانی(٢٢٠٠) پ ز بەسەر عێلامەکاندا سەرکەوتوون(سەردەمی فەرمانڕەوایی(کۆدۆز ئاخونتای یەکەم). سێ یەم جار لە ناوەراستی سەدەی هەژدەهەمدا یانی ساڵی(١٧٦٠) پ ز دیسانەو بەسەر هۆزە کوردەکاندا زاڵ بوونەوە. بەناوبانگترین فەرمانڕەوایی گرتۆتە دەست و شاری(ئەگادە) پایتەختی بووە. یانی(٥) سەدە پێش کیومەرس یەکەم فەرمانڕەوای زنجیرەی پێشدادی کە زەردەشتیەکان بە(ئادەم) باوکی مرۆڤ ناوی ئەبەن.

• سارگون (فەرمانڕەوایەکی) زۆر بەدەسەڵات و ناودار بووە. توانیویەتی وڵاتی شۆمێر بخاتەوە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە. توانیویەتی دەوڵەتی(کلدە) بگەیێنێتە ئەوپەڕی شکۆو دەسەڵات. چەند جارێك بەسەر عێلامەکاندا سەرکەوتومو توانیویەتی وڵاتی سووریاو نیمچە دوورگەی سینا داگیر بکات. هەروەها فەرمانی داوە هەموو نووسینێك دەربارەی وڵات ئاین و جادو خوو ڕەوشت ئە،ستێرە ناسی، صرف، نحو، بەزمانی سامی بنووسرێتەوە لە پەرستگای(ئارووخ) دا هەڵگیراوە. شاری(ئارووخ) بەشاری کتێب بەناوبانگ بوو[١١] لە تەورات دا(عەرك) نووسراوە لە بریتی(ئارووخ) (سفر تکوین فەسلی دەیەم). دەربارەی ڕەگەزی(شوومێر و ئەکاد) لە نێوان ڕۆژهەڵات ناس و مێژوو ناسەکاندا جیاوازی هەیە. هەندێك ئەڵێن لە ئەوەی حامی کوڕی نوحن. هەندێکی تر بە ئەوەی سامی کوڕی نووحی ناو ئەبەن. بەداخەوە ئێمە ئەگەر بڕوامان بە مێژووی(یەهودو مەسیحی و ئیسلام) بێت، ئەوا لەکاتی فەرمانڕەوایی(کلدە) شوومێرو(ئەکاد) دا واتە

---

[١١] پیرنیا لە لاپەڕە(٢٦) ی(ئێرانی قەدیم) دا ئەڵێت ئەم کتێبخانەیە سارگۆنی دوەم دروستی کردوە ساڵی(٢٨٠٠) پ ز(میسو سن بۆیس) ی فەرانسایی لە ل ١٢١ تا ١٢٢ کتێبی(تاریخ ملل قدیمە مشرق) وەرگێڕانی فەروخی ئەڵێت : سارگۆنی یەکەم ئەم کتێبخانەیەی دروستکردوە.

ساڵی(٣٨٠٠)پ ز دا کە سارگۆنی یەکەم فەرمانڕەوا بووە هێشتا سام و حام لە دایك نەبوون. چونکە مێژوو نووسانی ناوبراو لە دایك بوونی(ئادەم بە(٤٠٠٤) ساڵ پ ز ئەزانن[101]. هەندێکی تر ئەڵێن(٥٥٧٥) پ ز و برێکی تر(٥٥٠٨) پ ز لە هاتنە سەر زەوی ئادەمەوە تاوەکو لەدایك بوونی(سام) بەپێ ی تەورات زۆربەی کتێبە مێژووییەکانی گەلان ئەڵێن(٢١٥٢) ساڵ نێوانیان هەیە. ئەگەر ئەم ژمارەیە لە(٤٠٠٤) دەربکەین(١٨٥٢) ساڵی ئەمێنێتەوە ئەگەر هاتوو ئەم ژمارەیەش لە(٣٨٠٠) دەربکەین کە ساڵی فەرمانڕەوایی

سارگۆنی یەکەم یانی(١٧٥٨)[102] ساڵ پێش فەرمانڕەوایی سارگۆن، سام لەدایك بوون. ئەم هەموو جیاوازی و پێکا چوویی و جیاوازیانە لە نێوان ڕای زاناو مێژوو ناسەکاندا بوونەتە هۆی ئەوەی کاتی هاتنی ئادەم یا دروست بوونی زەوی بە شێوەیەکی ڕاست ڕوون نەزانری.

بشەکی داند کە ابن باغ ازکی است　　　کوبهاران زاید و مرگش دی است

(دیر لافواد دەمدگان) دوو سەرۆکی(هیئەی اکتشافات)ی فەرانسان. ڕایان وایە عێلامەکان لە نەوەی عێلامی کوڕی سامی کوڕی نوحن. ئەڵێن عێلامەکان حەبەشین یانی لە نەوەی حامی کوڕی نوحن(ئەمەش ڕای چەند مێژوو ناسێکە). پێچگە لەوەی کە باسمانکرد تاوەکو ئەو ڕۆژانە هێشتا سام و حام لە دایك نەبوون و بە پێ ی زۆربەی مێژووی گەلان و کتێبی کۆن(تەورات) ئەڵێن عێلامەکان لە نەوەی سامی کوڕی نوحن حەبەشیەکان لە نەوەی حامن و ڕەش پێستن. هۆی دوو دڵی و ڕاڕایی زۆربەی مێژوو ناسەکان لەوە ئەچێ تیرەیەکی تر لە نەوەی حەبەش لە خاکی عێلامەکاندا ژیابن. پاشماوەکانیان بوویێتە هۆی سەر لێ شێواوی زۆربەی لێکۆڵەرەوەکان. بۆیە هێشتا ساغ بوونەوەیەکی تەواو نی یە

---

[101] کتێبی – زبد الصحائف – ل ٧ تەوراتی عەرەبی ل ١

[102] ئەك وەك نووسەر نووسیویە بەشکو ئەبێ ساڵی زاینی لە دایك بوونی سام لە(١٨٥٢) پ ز لە ساڵی فەرمانڕەوایی سارگۆن دەربکرێ لە(٢٨٠٠) پ ز تاکودەربکەوێ سام لە(١٩٤٨) ساڵ پاش حام لە دایك بوە.

لەسەر عێلامەکان. هەرچەندە لەوە ئەچێ ئەو پاشماوەو ئاسەوارانە لە حەبەشەکانەوە بۆ عێلامەکان جێ مابێ یاخود لەوە ئەچێ لەکاتی فەرمانڕەوایی عێلامەکاندا حەبەشکان بەسەر بەشێك لەدەسەلاتدارێتی عێلامەکاندا سەرکەوتبن یاخود لە خاکی خۆیاندا دەریان کردبن. یاخود لەوە ئەچێ هەموویان خستبنە ژێر دەسەلاتی خۆیانەوە. دیسانەوە سەر لەنوێ عێلامەکان سەریان هەلدابێتەوە و دەسەلاتیان پەیدا کردبێتەوە ڕای مێژوو نووسی فەرەنسی(دەمرگان) وایە و ئەلێت(زمانی بنەڕەتی عێلام زمانی(ئانزانی) کۆنە کە(۳۰۰) سال پ ز بەکار هاتووە. لە پاشدا وازیان لێ هێناوە. زمانی شوومێری سامی سەریان هەلداوەو برەویان پەیدا کردوە دیسانەوە سالی(۱۵۰۰) پ ز زمانی ئانزانی سەری هەلداوەتەوە زیندوو بۆتەوە. لەسەرچاوە مێژووییەکاندا بۆمان ڕوون بۆتەوە کە سنووری ولاتی عێلام بەم شێوەیە بوون : - لە ڕۆژهەلاتەوە بەشێك لە ولاتی فارس. لای ژوورو ڕێگایەك لە هەمەدانەوە درێژ بۆتەوە تا بابل. لای ڕۆژئاوا ڕوباری دیجلە. لای خوارەوو کەنداوی عەرەب تا بوشەهر. ولاتی عێلام بریتی بووە لە خوزستان و پشتکۆو چیاکانی بەختیاری. شاری شوش پایتەختی ئەم ولاتە بووە. ئەم شارە یەکێك لە کۆنترین شارەکانی دنیا ئەژمێررێت. تا سەردەمی ئەسکەندەری مەقدۆنی ئاوەدان بووە. لە کتێبە کۆنەکاندا(شوشن) نووسراوە یانی(سۆسەن) کە گولێکی زۆر جوانە لە پاشماوە کۆنەکان و سەرچاوە دێرینەکاندا سێ خولی فەرمانڕەوایی عێلامان بو ڕوون بۆتەوە(۱) خولی پێش مێژوو یانی(۸۰۰۰) سال پێش زاین تا سالی(۲۲۲۵) پ ز(۲) سەردەمی پەیوەندی داری دەولەتی عێلام و بابل لە سالی(۲۲۲۵) پ ز تا سالێ پ ز.(۳) سەردەمێك کە دەولەتی عێلام هاوسێ ی ولاتی ئاشوور بووە. لەسالی(۷٤٥) پ ز تا سالی(٦٤٥) پ ز پاش سارگۆنی یەکەم ئەرامسین ی کوڕی دەسەلاتی وەرگرتوە لە ولاتی کلدا(شوومێر و ئەکاد) لە سالی(۲۷۰۰) پ ز سەردەمی بە سەردەمی ئاوەدانی و دەسەلاتداری بەناوبانگ بووە. لەلایەن(مێجەر ئادسۆن لی) پارچە تابلۆیەکی سەردەمی ئەم فەرمان ڕەوایە دۆزراوەتەوە. لە(دەربەندگاور) لە نزیك چیای(قەرەداغ) پارچەیەکی تر کە دەستی(دەموگان)[۱۰۳] کەووتوە. دا دەرئەکەوێ ئەم فەرمانڕەوایە هێرشی کردوۆتە سەر ولاتی(لۆلۆ)و فەرموانڕەواکەی کە ناوی(شاتۆن) بووەشکاندویەتی و ولاتی لۆلۆی داگیر کردوە.

---

[۱۰۳] بریتی یە لە پارچە بەردێکی پان کە لە سەری چەند نیگارێك کێشراوە.

لە پاشدا گوتی یە هاو ڕەگەزەکانی لۆلۆ کە لە ناوچەی کەرکوکدا جێ گیر بوون و لە کوردەکانی زاگرۆزن. هێرشیان کردۆتە سەر ولاتی کلدانیەکان و سەریان بە نەرامسین شۆڕ کردوە کە فەرمانڕەوای خۆی لەدەست بدات. ئەم شکاندنە بوە هۆی سەر هەڵدانەوەی لۆلۆکان و ڕزگار بوونیان لە ژێر دەسەلاتی کلدەو پێك هێنانی دوبارەی دەوڵەتەکەیان. پاش لەدەست چوونی دەسەلاتی نەرامسین کلدانیەکان بوونە ژێر دەستەی دەوڵەتی(ئاریخ – ئۆرۆخ) پێنج فەرمانڕەوای(ئاریخ) ماوەی(٢٠) ساڵ لەم ولاتە فەرمانڕەوا بوون[١٠٤]. پاش ئەمانەش گوتیەکان جارێکی تر دەستیان بەسەر ولاتی کلدەکاندا گرتەوە[١٠٥]. زیاتر لە دوو سەدە دەوڵەتی(کلدە – شۆمێرو ئەکاد) لە ژێر فەرمانڕەوایی گوتی دا بووە. تەنانەت فەرمانڕەوا بەدەستەلاتەکانی(لاگاش) یش باجدەری گوتیەکان بوون. بەلام شێوەی فەرمانڕەوایی گوتیەکان یا چەند کەس فەرمانڕەوییان کردوە یا ناویان چی بووە. تا ئێستا بەتەواوی ئاشکرا نی یە(پرۆفیسۆر سپایزار) لە کتیبەکەیدا ئەنووسێ دوا فەرمانڕەوای گوتیەکان لەولاتی(ئەکاد) تێریگان بوە وا دەرنەکەوێ بەپێ ی ناوە هاوبەشیەکان لە گوتی یەکان تێکڵاوی شوومێرەکان بوون. بەهۆی ئەمانەوە دەسەلاتیشیان بەسەر ئەکەدەکانیشدا گرتبێت[١٠٦]. نووسەری کتێبی(مێژووی کۆن و ڕۆژهەلاتی نزیك)(مستر هول) لە جەدوەلی فەرمانڕەواکانی کۆندا ل(٢١٠) ئەڵێت(ئەناتوم)فەرمانڕەوایی گوتیەکان لە دوروبەری ساڵی(٣١٠٠) پ ز یانی سەردەمی فەرمانڕەوایی(هۆشنگی) پێشدادی لەگەڵ عیلامەکان جەنگیوە. ئەناتوم خۆی ئەڵێت " لەگەڵ عیلامەکاندا شەڕمان کردووە شکاندنێکی بێ وێنەمان بەسەردا هێنان ". لە پاشماوە دێرینەکاندا ڕوون بۆتەوە کە عیلامەکان هێرشیان کردۆتە سەر(لاگاش) و ئەناتوم شکاندونیەتەوە، ئەم کینەیە وردەوردە پەرەی سەندوە تا ئەکادەکان بوونەتە جێ نشینی شۆمێرەکان، تا وای لێ هات عیلام بووە باج دەری (ئەکەدەکان)[١٠٧]. پایتەختی(ئەناتوم) شاری لاگاش بووە. لەبەر ئەوەی فەرمانڕەوایی(ئەناتوم) پێنج

---

[١٠٤] مێژووی کۆنی ڕۆژهەلاتی نزیك ل ١٨٩

[١٠٥] هەمان سەر چاوەی پێشو

[١٠٦] هۆزەکانی میزو پوتامی ل ١٩

[١٠٧] مێژووی گشتی ڕضا ئەخوی ل ١٩٥

سەدە پێش شکاندنەکەی(نەرامسین) بووە ناتوانین ئەناتوم بەیەکەم فەرمانڕەوای گوتیەکان دابنێین ئەناتوم ی دووەم ساڵی(٢٠٠٠)پ ز جارێکی تر هێرشی عیلامەکانی پەرچ داوەتەوە کە کردوویانەتە سەر شاری لاگاش و بەرودوا شکاندویانەتەوە. نووسراوێك کە(کاهن – ربە النوع نین مار – بۆ یەکێ لە هاورێکانی نووسیوە بە تەواوی ئەم ڕووداوەی تیا دیاری کردوە[108]. (لوگاڵ زاکیس) ی گوتی لە ساڵی(٢٩٠٠) پ ز دا فەرمانڕەوای(ئارۆخ شومێر) بووە کە فەرمانڕەوایی کلدەکانی خوارویشی کردوە[109] بە پێ ی ئەو نووسراوە کە لە ناوچەی(لولوم) ی نێوان سلێمانی و بەغدا

دوزراوەتەوە لە دەوروبەری ساڵی(٢٨٥٠) پ ز(ئانۆبانینا) ی فەرمانڕەوای گوتی فەرمانڕەوای شومێرو ئەکادیشی کردوە و شاری لاگاش پایتەختی بوون. ئەو بەردە ئەخشینراوانەی لە زەهاو دۆزراوەتەوە مێژوویان بۆ سەردەمی(ئانۆبانینا)ئەگەڕێتەوە، پاش ئەوەی عیلامەکان لە هێرشەکانیاندا بۆ سەر شۆمێر تێك ئەشێکێن ڕێگە ئەگۆڕنە سەر کلدەکان و هێرشیان بۆ ئەکەن. (مانیشتوو) ی سەرۆکی هۆزی(کیش) و فەرمانڕەوای ئاینی(ئەکادە) لەشەڕێکی خوێناویدا لەگەڵ عیلامەکان تێکی شکاندوون و فەرمانڕەوای عیلامەکانی بەدیلی بردۆتە شاری(ئەکادە) ولآتی عیلامەکانی کردۆتە باج دەری ئەکادەکان. گوڵدانێکی ئەخشدار کە لە شاری(ئەیپوور) دۆزراوەتەوە لە شاکاری عیلامەکانە وەك مێژوو نیشانمان ئەدات لەم سەردەمەدا(جەمشیدی) پێشدادی تازە لە سەگستان) دەسەلآت و فەرمانڕەوایەکی تر هاتۆتە کایەوە ناوی(گوتا – یا گۆدا بووە لە شاری لاگاش دانیشتوە و بۆتە فەرمانڕەوای کلدە =(شۆمێرو ئەکاد) کە بە پێنجەمین فەرمانڕەوای گوتی ناو ئەبرێت. ئەم(فەرمانڕەوایە زیاتر سەرگەمی شەڕو شۆڕ بووە. ئاتران یانی(عیلامەکان) ی خستۆتە ژێر دەسەلآتی خۆیەوە.(مسیو دۆ سازرك) ی فەرنسی لە کەولاوەکانی(لاگاش) دا لە پاشماوەی کۆشك و تەلارەکانی دا ناوی ئەم فەرمانڕەوا کوردەی لەسەر خشتێك دۆزیوەتەوە کە هەڵکەندرابوو ساڵی(٢٨٠٠) پ ز سارگۆنی دوەم فەرمانڕەوای ئەکەدەکان لە شەڕێکی سەختدا(شارلاك)ی فەرمانڕەوای

---

[108] پیدینا ل ٢٦

[109] مێژووی کۆنی ڕۆژهەلاتی نزیك

گوتیەکانی شکاندوە. بۆ هەمیشەیی کۆتایی بە دەسەڵاتی گۆتی هێناوە[100]. پاش ئەم سەرکەوتنە گەورەیەی(سارگۆن) هەستا دەستی کرد بە گێڕانەوەی گوتیەکان لە بابلستانەوە بۆ لای زاگرۆس، یانی شوێنی باوباپیریان " لورستانی ئەمڕۆ). هەندێك لە مێژوو نووسان ئەڵێن لەلایەن(ئۆتیوهەگەل " ی فەرمانڕەوای ئوور دەوڵەتی گوتی لە ناو چووە. سارگۆن وردە وردە وڵاتەکەی پەرە پێ داوە. لای ڕۆژئاواوە تا وڵاتی شام ڕۆیشتوە. لای سەرەوە تا پشتی چیاکانی زاگرۆس یانی کرماشانی ئەمڕۆ دەسەڵاتی خۆیان سەپاندوە لە ئەنجامدا وڵاتی مادیشیان داگیر کردوە. ماوەی سێ سەدە کوردەکان باج دەری بابلیەکان بوون و سەرانسەری خاکی کوردستان لەژێر چاودێریاندا بووە. پاش سارگۆن ڕوداوێکی وا گرنك ڕووی نەداوە کە شیاوی باسکردن بێت. تا سەدەی(٢٥) ی پ ز یانی(٢٦٠٠) پ ز زوحاك سوپایەکی گەورەی هێنایە سەر پێشدادیەکان(پارس و ماد).
لە سەردەمی بابلیەکاندا دەوڵەتی جەمشیدی لەناو بردوە کۆمەڵی مادو پارسەکانی خستۆتە ژێر دەسەڵاتی خۆی یانی دەسەڵاتی کلدانی. ساڵی(٢١٩٢) پ ز فەرمیدوونی پێشدادی بە هاوکاری(کاوەی ئاسنگەر)ی کورد ئەسفەهانی کە لە نەوەی مادەکانە هەڵساو وڵاتی پێشدادیەکانی لەدەست فەرمانڕەویی و دەسەڵاتی کلدانیەکان ڕزگار کردوە. پاش ئەم ڕووداوە لە ساڵی(٢٤٥٠) پ ز(دونگی) فەرمانڕەوای شۆمیرەکان پایتەختی لە شاری لاگاش – ە وە گواستەوە بۆ شاری ئوور. لەم سەردەمەدا عیلامەکان و لۆلۆکان لەژێر دەسەڵاتی شۆمێرەکاندا بوون.

---

[100] مێژووی کۆنی ڕۆژهەڵاتی نزیك

پێك هاتنی

دەوڵەتی ئاشوور

ساڵی(٢٣٥٨) پ ز ئاشوور ناوێك لە نەوەی ئاشووری كوڕی سامی كوڕی نوح لە كەناری ڕوباری دیجلە تۆزێك خوارتر لە(نەی ینەوا) یانی بەرانبەر شاری موسڵی ئێستا شارێكی دروست كرد. بەهۆی دروست كردنی لەلایەن ئاشوورەوە هەر بەو ناوە ناوی دوكرد. لە پاشدا(نینەی كوڕی بلوز) ئەو شارەی گواستەوە و شاری نەینەوای دروست كرد. لە كتێبی نەتەوە كۆنەكانی ڕۆژهەلات چاپی دوەم ل(١٢٥) و مێژووەكەی حەسەنی پیرنیا ل(٢٥) دا نووسراوە ئاشوور یا ئالاشكار كە ناوی خودای(رب النوع) ی ئەو شارە بووە بۆیە بە ئاشوور ناودار بووە. هەر چۆنێك بێت ئاشووری ناو براو دەوڵەتی ئاشووری پێك هێناو ناوچەی سەروی كلدەو كوێستانەكانی سەروو ڕۆژهەلاتی خستە ژێر فەرمانڕەوایی خۆیەوە. پەیدا بوونی ئەم دەوڵەتە بوە هۆی لاواز بوونی دەوڵەتی كلدە بۆیە عێلامەكان هەوڵیان دا كە لە كۆیلەیەتی كلدانەكان ڕزگار بن. دەوڵەتی ئاشوور بە دوو خولدا تێپەر نەكات(١) - ساڵی(٢٢٥٨) پ ز تا ساڵی(١٥٩٣)[111] ی خایاندوە پێك هێنەری هەمان ئاشوور بووە كە باسمانكرد.

دوا دەسەلاتداری ئەم خولە(ساردانە پال) ی كوڕی سەلمانازار بووە لەم خولەدا(٣٠) شا بەشداریان كردوە. ٢- لە ساڵی(٧٤٥)ز وە دەست پێ نەكاتەوە و تا ساڵی(٦٦٠) پ ز كە(٨٥) ساڵ ماوەی بووە.(٧) كەس فەرمانڕەواییان تیا كردوە. یەكەم دەستەلاتداری ئەم خولە(تەكلات پالازار)ی دوەم بوە. دوا فەرمانڕەوای ئاشوور(ساراكۆس) بوە كە قەلاكەی خۆیانی ئاگرداو هەموویان سووتان وەك باسی ئەكەین. لە ساڵی(٢٢٨٠) پ ز(كرور ناخنتای یەكەم(فەرمانڕەوای شوش ی پایتەختی عێلام، لەگەڵ شومێرەكاندا بەشەڕ هاتووە بەسەر دەوڵەتی بابل دا سەركەوتومو كۆتایی پێ هێناوە و شاری(ئور)ی داگیر كردوە. پەیكەری(نینە)ی لە پەرستگای(ئاروخ)ە وە بردۆتە ولاتی خۆی و ماوەی(٦٠) ساڵ شومێرەكان لەژێر سایەی عێلام دا ژیاون. دیسانەوە لە ساڵی(٢٢٢٠) پ ز شومێرەكان دەسەلاتیان پەیدا كردەوە، خۆیان لەژێر چنگی عێلامەكان ڕزگار كردو زنجیرە پاشایەكی نوێ یان بەناوی(نی سینی دامەزراندو توانیان دەسەلاتێكی باش پەیدا بكەن و زیاتر لە

---

[111] بە سەرنج دان دەرئەكەوێ كە ژمارەی ساڵی(١٥١٢) كە هەڵەیەو ڕاستیەكەی(١٦١٢)ساڵە كە درێژی خولی یەكەمە (وەرگێر)

سەدەیەك فەرمانڕەوایی بکەن. تاکو ئێستا ناوی(١٦) کەس لە فەرمانڕەواکانیان زانراوە. هەر لەم سەردەمەدا یانی(٢١٩٢) پ ز فەرمیدوونی پێشدادی کەخەڵکی وڵاتی ماد بوومبە یارمەتی کاوەی ئاسنگەری مادی کە خەڵکی ئەسفەهان بووە ڕا پەڕیون و وڵاتی پێش دادیەکانیان لەژێر چنگی کلدانیەکان ئازاد کردوە و دەوڵەتی(ئاجام) یان پێك هێناوە. هەندێك لە مێژوو ناسەکان پەیدا بوونی فەریدون بە هەڵەسالی(١٢٧٨)پ ز دیاری ئەکەن. یونانیەکان فەریدون بە(ئارباس) ناو ئەبەن. لە کۆتاییدا شوومێرەکان لەگەڵ ئەکەدەکاندا پەیمان ئەبەستن دژی عیلام، پاش ئەوەی(ریمین)ی شای عێلام ئاگاداری ئەم پەیمانە ئەبێت سالی(٢١١٥)پ ز سوپایەکی گەورە ئەهێنێتە سەر(شومیر و ئەکەدەکان) و بەسەریاندا زاڵ ئەبێت و بۆ هەمیشەیی لەناویان ئەبات و توانای سەر هەڵدانەوەیان نابێت. تا لە ئەنجامدا لە ناو ئەتەوەکانی دەورو بەردا توانەوە و تێکەڵ بوون. حامورابی کە لە سالی(٢١٢٣ – ٢٠٨٠) ی پ ز پاشایەتی کردووە خۆی لەژێر دەسەلاتی عیلامەکان کێشاوەتەوە و لەیەکەم شەڕدا لەگەڵ(ریمسین)ی عیلامدا توانی تێکیان بشکێنێ ویەسەریاندا زاڵ بێت. تۆڵەی شکاندنەکەی شوومێرو ئەکەدی لێ کردنەوە. ئەم پیاوە مەزنە دەستی کرد بە ئاوەدان کردنەوەی وڵات و پەرەسەندنی دەسەلات لە وڵاتەکەیدا. حامورابی بەیەکێك لە پادشا دەسەلاتدارەکانی مێژووی دنیا ئەژمێرریْ.(دستوور)ە کەی گەواهی ئەم ڕایەمانە. ئەم دەستوورە بە کۆنترین دەستوور ئەزانریْ تا ئەم سەردەمە کە لە کەلاوەکانی شاری شوش دا دۆزرایەوە و ئێستا لە مۆزەخانەی(لورە) لە شاری پاریس[112]. سالی(٢٩٣) پ ز ریمسین ی عیلامی سەر لەنوێ خۆی ئامادە کردۆتەوە و سەر پێنجی لە دەسەلاتی حامورابی کردۆتەوە. حامورابی فەرمانی دەرکردنی ریمسین ی دا. لە شاری لارسام دەری پەڕاند. عیلامەکان سەر بەخۆیی خۆیان هەر لەدەست ئەدا(خۆنیان نۆمینا) ناوێك پەیدا بوو بوە هۆی گەشە کردن و پەیدا کردنی دەسەلاتی سەر لەنوێ ی عیلامەکان و فەرمانڕەواییان دەست پێ کردەوە.(شمشۆ نایلونای کوڕی حامورابی) دیسانەوە دەستی کردەوە بەشەڕ کردن لەگەڵ عیلام و توانی بەسەر(کرۆر مابۆك) ی عیلام دا سەرکەوێ دوای ئەوەی(شمشونایلونا) لە دنیا دەرئەچێ جێ نشینەکانی بەهۆی گوێ نەدان بە دەوڵەت وردە وردە والاتی بابل بەرەو بێ دەسەلاتی چوو. ئەگێڕنەوە لە سالی(٢٠٢٨) پ ز کورد ئاشور، یونان فەرمانڕەوایانی ئاشور و کلدان ی

---

[112] وا چاکترە بلێین کۆنترین دەستوورە کە لە شاری شوش دۆزراوەتەوە. ئەگینا دەستوورەکەی سارگۆنی یەکەم کە لە ئاروخ دۆزرایەوە لەم کۆنترە.

خستۆتە ژێر دەسەلاتی خۆیەوە و بەسەر هەردوو دەوڵەتی کلدانی و ئاشووری فەرمانڕەوا بوون. پاش مردنی خۆی(نینە)ی کوڕی کە یونانیەکان(نینۆس) ی پێ ئەڵێن مێردی(شمارمێ – سەمێرامیس)ی مەلیکەی بابل فەرمانڕەوایی ولاتی ئاشوور و کلدانی کردوە بۆ ماوەیەک[113]. ولاتەکەی لە جزیرەی عەرەبەوە تا هندستان و لە سنووری بەسرەوە تا چیاکانی قەفقاز پەرە پێ داوەو داگیری کردوە. ئەم پاشایە لەگەڵ(ماد) ە کانیشا شەڕی کردوە و بەسەریاندا سەرکەوتوە[114]. ئەم سەرکردە گەورەیە شاری(بەلَغ) یشی ماوەیەک ئابلووقە داوە بەلام بەهۆی ئەو سوپا زۆرەوە کە لە قەلای بەلخ دا هەبووە نەیتوانیوە داگیری بکات.(شمارمی – سەمێرامیس) کە ژنی یەکێ لە سەرکردەی سوپاکەی(نینە) بووە، ئەم ژنە قارەمانە توانی لە لایێ یەکی سەختەوە لەگەڵ چەند کەسێ لە چەکدارانی سوپاکەی دزە بکاتە ناو قەلاکەی شاری بەلَغ و ڕێگەی کردەوە بۆ داگیرکردنی، هەر ئەم قارەمانیەتیەی(شمارمێ – سەمێرامێس) وای کرد کە(نینە) دڵی پیا چوو وە بەزۆر لەخۆی مارە کرد، لەئە نجاما سەرکردەکەی مێردی هیچی پێ نەکراو لە داخا خۆی کوشت. نینەشاری ئاشووری گۆڕی، چەند کیلۆمەترێك لە سەرووترەوە شارێکی تری دروست کرد کوردەکان بەهۆی ئەوەوە کە نینە دروستی کردوە پێ یان وتوە(نین ئاوا) کە لە ئە نجامدا بە(ئەینەوا) ئاوی دەرکردوە[115]. پاش ئەوەی نینە ئەمرێ(نیناس) ی کوڕی منداڵ ئەبێت، توانای بەڕیوە بردنی کاروباری ولاتی نابێت بۆیە سەمێرامێس کاروباری ولات ئەگرێتە ئەستۆ. بۆ ئەوەی بەتەواوی چاودێری ولاتی کلدان بکات لە خوارووی ڕووباری فورات شارێکی تازەی بەناوی(بابل)ە وە دروست کردو کردیە پایتەختی خۆی کە ئەڵێ لە شاری ئەینەوا گەورەتر بوو، دیوارێکی پانی گەورەی بە دەوری شارا دروست کرد کە(٧٠) هەزار مەتر ماوەی درێژی بووە، ئەو دیوارەی بە شێوەیەك پان دروست کرد کە شەش عەرەبانەی پەهلەوی بە ئاسانی هاتووچۆی پیا ئەکرد .ڕوباری فورات بە ناوەراستی شاردا تێپەڕیوە، پردێکی لەسەر بەستووە گەلێ کۆشك و باخچەی جوانی دروست کردوەو شارەکەی ڕازاندۆتەوە. ئەم خاتوونە دەستی کردوە بە گەڕان بە ولاتەکەیدا ،گەلێ شارو دێهاتی زۆری ئاوەدان کردۆتەوە لە کوێستاندا ، لە کوێستاندا

---

[113] سەمێرامیس کچی بێلرس ی ئەستێرە ناسەکە بە یەکێك لە زاناکانی ئەستێرە ناسی کلدانی ناوئەبرێت.

[114] ئەتەوە کۆنەکانی ڕۆژهەلات ل ١٣٠. مێژووی کۆنی هەورامان ل ٩٦، ل ١١٥ جاماسنامە، ئاوێنەی ئەسکەندەری ل ١٠٥.

[115]) لاشەکەی نینە لە شاری ئەینەوا لە ژێر هەرەمێکدا نێژراوە کە زیاتر لە هەزار مەتر بەرزە

گەلێ ڕێگاو بانی دروست کردوە زوربەی کۆشك و تەلارو پاشماوە دێرینەکانی(ئاسیا) بۆ سەردەمی ئەم خاتوونە ئەگەڕێتەوە. لەوانەیشی(باخچە هەڵوسراوەکانی بابل). کە بە یەکێك لە حەوت دروستککراوە سەیرەکانی دنیا ئەژمێردرێ نووسراوەکەی سەمێرامیس کە لە دەشتی دەریاچەی ئورال بە ناوبانگە باسی هەڵس و کەوت و کارە گرنگەکانی خۆی ئەکات و ئەڵێت : -(سروشت تەن و لاشەی ژنانەی بەمن داوە بەڵام کارەکانم هاوتای کاری گەورە پیاواتی دنیایە). خاتو سەمێرامیس سوپایەکی گەورەشی بردۆتە سەر وڵاتی هیندو لە ڕووباری(سەند) یش پەڕیوەتەوە. بەڵام فەرمانڕەوایانی هیند خاوەنی فیلی شەڕانی زۆر بوون توانیان بەهۆی مو فیلانەوە سوپاکەی تێك بشکێنن[116]. کاتی گەڕانەوەی لەم شەڕەدا تووشی(زاملیەکان) ئەبێت و شەڕێکی خوێناوی لە نێوانیاندا ڕوو ئەدات و سەمێرامیس بریندار ئەبێ. بە برینداری ئەگەڕێتەوە شاری بابل. لەبەر کاریگەری برینەکەی دست لە فەرمانڕەوایی هەڵئەگرێت و نیناس ی کوڕی ئەبێتەفەرمانڕەوای بابل ئیناس گوێی نەئەدایە کاروباری وڵات هەمیشە خەریکی ڕابواردن و پارە خەرج کردن بووە. لە پێناوی خۆشی خۆی و خێزانەکەی لە بەزمی دەربارو دیوەخان ئەکەوت بۆیە پاش سێ ساڵ پاشایەتی لەلایەن(رامس) ی فیرعەونی میسرەوە[117] وڵاتەکەی داگیر ئەکرێت و وڵاتی ئاشوور کلدە دەبنە باج دەری میسریەکان. لە دەورو بەری سەدەی(٢٠) ی پ ز دەوڵەتی ئاشوور بریتی بووە لە چەند دەوڵەتێکی بچووك و لاواز کە زۆربەیان ژێر دەستەی شاخ نشینەکان یانی(کوردەکان) بوون. ماوەیەکیش لەژێر چاودێری و دەستەڵاتی(میتانی) یەکان بوون. یەکەم فەرمانڕەوای ئەم دەوڵەتە لەوە ئەچێ لەسەدەی(٢٣) پ ز دا بووبێت کوڕی(ئایاکولابا) بووە کە ناوەکەی نزیکە لە ناوی گوتیەکانەوە(ئۆشپیا) و(کیگا) دوو فەرمانڕەوای کۆنی ئاشوورەکانن کە لەو سەردەمەدا ژیاون وا دەرئەکەوێ میتانی بوون. یەکێ لە پاشایانی ئاشوور لە سەدەی(١٩) پ ز دا ناوی ئاداسی بووە گوایە ئەم فەرمانڕەوایە زاگرۆس بوەوە. پاش ئەویش(

---

[116] ملل قدیمە مشرق ل ١٢٠، ئاینە ئەسکەندەری ل(١٠٢، ١٠٥،١٢٥) تاریخ قدیم هەورامان ل ١١٢، ١١٧، جاماسنامەل ١٢٨

[117] بە(رامسس) ئەڵێن – سنروسترس ی گەورە وەك ئەگێڕنەوە رامسس پێش سەدەی(١٦) پ ز ژیاوە. بەڵام لە کتێبی – ملل قدیمە مشرق – دا لە خشتەیەکدا سەدەی(١٦) تا(١٢) پ ز دیاری کراوە. لەوە ئەچێ وانەبێت.

لولولای) ناوێك فەرمانڕەوای ئاشورەكان بووه. بە ناوەكەیدا وا دەرنەكەوێ لە(لومو) كان بووبێت.

لە دوای لاواز بونی فیرعەونەكانی میسر دەورو بەری ساڵی(١٧٦٠) پ ز یاخود بە پێ ی و تاری(پرۆفیسۆر سپایزار) ی رۆژهەلاّت ناسی ساڵی(١٧٤٦) پ ز كوردەكان(كاسی) یاخود بەوتەی ئەكەدیەكان كاسۆ كە لە شاخەكانی زاگرۆس بوون نزیك كرماشان و بە كوردە رۆژ پەرستەكان ناودار بوون. بە هاوكاری كوردە هاو رەگەزەكانی خۆیان(گوتی و لۆلو) و لەژێر سەركردایەتی) خاندێژ(یا(كاندێژ) ی سەرۆكی هۆزی كاسی دا بەسەر كلدانیەكاندا سەر ئەكەون و ئەو ناوچەیە ئەگر ئەدەست, بە هاوكاری هەرسێ هۆزە گەورەكە دەوڵەتێكی بەهێز پێك ئەهێنن لە بریتی دەوڵەتی كلدەكان(شۆمێرونەكاد) كە بە دەوڵەتی(كادۆنیا) یا(كاردۆنیاش) بەناوبانك بووه. ماوەی شەش سەدە ئەم دەوڵەتە فەرمانڕەوایی كردوە لە ساڵی(١٧٤٦ تا ساڵی ١١٧١) پ ز كە هیچ دەوڵەتێك بەم ڕادەیە ئەیتوانیوە لە بابل دا ئەوەندە زۆر فەرمانڕەوایی بكات. پاش ئەوە دەوڵەتی ئاشوور دوبارە سەری هەلدایەوەو توانی دەسەلاّت و هێز پەیدا بكاوتەوە و میسریەكان دەربكەن.(بلوزی دوەم) لە ئەوی سەمێرامیس دەسەلاّتداری ئاشوور وەرئەگرێتەوە و كاروباری دەوڵەت ئەگرێتەوە دەست بە هاوكاری(ئاتوسا)ی كچی. پاش ئەوەی بلوز ئەمرێت

(ئاتوسا) ی كچی فەرمانڕەوایی ئاشور ئەگرێتە دەست. پاش ئەمیش(بلتوز – بعلتوز -) ناوێك لە كەس و كاری ئاتوسا ئەبێتە فەرمانڕەوا لە ساڵی(١٢٨٠) پ ز بنەماڵەی بلتوز فەرمانرەوای ئاشوور ئەكەن. لەسەدەی(١٣) پ ز دا ئاداد نێراری فەمانڕەوای ئاشوور لە پاشماوە كۆنینیەیەكدا نووسیویەتی(كە سوپای كاسی و گوتی و لۆلۆكانم تێك شكاندوە و بەسەریاندا زاڵ بووم). ساڵی(١٣٨٠) سولآمانازاری یەكەم فەرمانڕەوایی ئاشوریەكانی گرتۆتە دەست و سوپایەكی بەهێزی ئاراستە كردۆتە رای ئارارات و خانی گالبان –(دەوروبەری ئەسیبەین) و لەگەڵ گوتیەكاندا بەشەڕ هاتووە. خۆی لە یادگاریكیدا ئەڵێ " گوتیەكان لەم سەردەمەدا وەك ئەستێرەیەكی پرشنگدار بە ئاسمانی ئەم دەورەوە ئەدرەوشانەوە وەك تەنها بەهێزو توانا. بەڵكو پیاوەتی زەنگ و فڕو فێڵی شەڕو تێك دان ئاژاوە بەناوبانگ بوون بەرامبەری من یاخی بوون و خۆیان گرت و دوژمنایەتی خۆیان درێژە پێ دا ". لە ئە نجامی ئەم شەڕە سەختەدا ئاشووریەكان بەسەر گوتیەكاندا سەر ئەكەون و كارەساتێكی دژواریان بەسەردا ئەهێنن. وەك(سەلمانازار)

خۆی ئەڵێت : - " لە سنووری ئورارتیەوە تا کەموخی لەم سەر زەویە فراوانەدا خوێنی گۆتیەکان وەك ئاو ئەڕژا " لەم وتەیەدا بۆمان دەرئەکەوێ کە ناوچەی یاخی بوونی گۆتیەکا لە ئەرمینیاوە تاکو چیای تۆرعابدین بووە. ساڵی(١٢٧٨) پ ز تەگلات نین – ی فەرمانڕەوای ئاشور دیسانەوە بابلی داگیر کردەوە. جارێکی تر دەسەلات و هێزی ئاشووریەکان پەرەی سەندەوە. بەلام دەوڵەتی کاسی یانی(کاردونیا) تا ئەو کاتەش سەربەستی خۆیان لەدەست نەدابوو. لە شاری(لاگاش) سەرگەرمی فەرمانڕەوایی خۆیان بوون ولاتی پارس(زابل و کرمان) کە فەرمیدوون لە چنگی عمالقەکان ڕزگاری کردبوو. خاوەنی سەربەستیەکی تەواو بوون باجیان بە ئاشوورەکان نەئەدا[118]. بەلام مادەکان لەبەر ئەوەی هێشتا لە ژێر فەرمانڕەوایی ئاشوورەکاندا بوون باجدەری دەوڵەتی ئاشور بوون تەنها دەوڵەتێکی بچووك نەبێت لە - بەلخ – لە ژێر فەرمانڕەوایی(توسە - دیوکس) باجی نەئەدا. ئیتر هەموو هۆزەکانی مادو پارس باج دەری ئاشوریەکان بوون. ساڵی(١١٩٠) پ ز(شوتروك ناخۆنتا)ی فەرمانڕەوای عیلام هێرشی کردۆتە سەر بابل دا و تالانی کردوە. هەرچی شت و مەکی نایاب و نەختی تیا هەبووە بردویەتیە شاری(شوش)، لەو شتە بەنرخانە(پەیکەری مەردوخ) بوە کە پاش حەفتا ساڵ جارێکی تر ئەو پەیکەرە ئەگێڕنەوە بابل[119] لەسەردەمی فەرمانڕەوایی(شێل خاخێن شوشناخ) بەناوبانگترین فەرمانڕەوای عیلام هونەری کۆشك و تەلار دروست کردن و وێژەو پیشەسازی عیلام زۆر لە برەودابووە دەستیانکردوە بە کردنەوەی خانوو بەرەی تازەو کردنەوەی کۆشك و تەلار کۆنەکان بۆ هەر دروست کراوێك نووسراوێکیان نووسیوە کە ئەم دروست کراوە لە سەردەمی ئەم فەرمان ڕەوایەدا دروست کراوە یاخود هەر شاکارێك لە چ سەردەمێکدا بووبێت ئەمان

[118] عمالقە- مەبەست لەو عەرەبیانەیە کە لە خاکی کلدانیەکاندا بوون(زوحاکیەکان) یشیان پێ وتون یانی مەلیکەکانی حەمیر کە فەرمانڕەوایانی میسر لەوانەبوون. یانی ئەوەی عوملاق یا عملیق ی کڕی لاو ئکوڕی نوح. لە کۆتایی فەرمانڕەوایی جەمشید لە فورات و بابلەوە هێرشیان کردە سەر ئێران داگیریان کرد. لای سویسەوە هێرشیان کردۆتە سەر میسرو ئەویشیان داگیر کردوەو ماوەی ٥٥٠) ساڵ فەرمانڕەواییان کردوە. لەبەر ئەوەی بیابان گەڕو ئاژەڵ بەخێوکەر بوون میسیەکان پێ یان و توون – هیکس – یانی فەرمانڕەوایانی شوان لە زمانی میسری کۆندا هیك بە مانای سلگان دێت.

[119] پیرینا – لە لاپەڕە ٣٢ دا ئەڵێت پاش ٣٠ ساڵ ئەم پەیکەرە براوەتەوە بابل.

هاتن نووسراویان بۆ نووسیٚ و دیاریان کرد یاخود هەر دروست کراونێك خۆی نووسین بووبێت ئەمان وەریان گێراوەتە سەرزمانی(ئانزانی – عیلاّم) بەم شێوەیە خزمەتێکی زۆریان بە رۆژهەلاّت ناس ومێژوو نووسەکان و زانایانی ئاساری کردوە. سالّی(١١٨٤) پ ز زنجیرەی(یاپاش) دا بابل پەیدا بوو لە سەردەمی ئەم پاشایەدا سالّی(١١٧١) پ ز لە سەردەمی فەرمانڕەوایی(تەگلانی نین) ی ئاشووردا کوردە کاسیەکان لە ئەنجامی ڕوداوێکی تا ئێستا نەزانراودا فەرمانڕەوایی(٦٠٠) ساڵەیی(کاردوین) ی خۆیان لە دەست ئەدەن و بۆ شۆێنی بنەڕەتی خۆیان یانی ناوچەی لوڕستان زاگرۆس ئەگەڕێنەوە. پاش ئەوەی ماوەی(١٥٠) سالّ بەسەر فەرمانڕەوایی تەگلات نین ی ئاشوردا تێپەڕی، هەر چەندە فەرمان ڕەوایش بوون دووچاری لاوازی و کەم هێزی ئەبن تاکو سالّی(١١٢٨) پ ز پالازاری یەکەم پەیدا ئەبێت سەر لەنویٚ دەستێك بە ولاّتی ئاشووردا ئەهێنیٚ و خۆیان بەهێز ئەکەن و لە چەند لاوە پەل بلاّو ئەکەنەوە. ئەتوانین بلّێین جارێکی تر سەر لەنویٚ دەولّەتی مردوی ئاشووری زیندوو کردەوە. لەگەلّ دانیشتوانی(بابل – ماد – لۆلۆ) چەند جارێك جەنگیوە پایتەختی لە نەینەوا گواستۆتەوە شاری(کالاخ)[120]. ئەم(تەگلات پالازارە)ی باسمان کرد بەیەکێك لە نازاترین و ناودارترین فەرمانڕەوای ئاشور ئەناسرێت، بانگەوازی فەرمانڕەوایی خۆی بەسەر هەموو فەرمانڕەواکانی جیهاندا بلاّو کردەوە لای ڕۆژ ئاوا (کۆ ماژن)ی داگیر کردووە کە یەکێك بوە لە و پلایەتی ڕۆژهەلاّتیەکانی شام و تا سەرچاوەی دیجلە هاتووە. لە ئەرمەنستانەوە تا دەریای ڕۆژئاوا(دەریای سپی)داگیر کردوە لە خوارەوەش تا کەنداوی عەرەب هاتووە. گومان لەوەشدا نی یە کە کوردەکانی ڕۆژ ئاوایش باج دەریان بوون. لەگەلّ(نایری) یەکاندا بە ئاشتی ژیاوە و دۆستایەتی لەگەلّدا کردوون وەك ڕاگوزین ئەلّێت لە ڕاستیدا دۆستایەتی ڕەفتاری برایانەی تەگلات پالازار لەگەلّ نایریەکاندا زۆر چاك بووە. ئەم هەلّکردن و بە ئاشتی پێکەوە ژیانەی تەگلات پالازار بە پێچەوانەی فەرمانڕەوایانی تری ئاشوور بووە، وەك دەرئەکەویٚ ئەم شێوە گۆرانکاریە لەگەلّ نایریەکاندا تەنها بۆ ڕەخساندنی هەلێك

---

[120] لە تەورات دا وشەی(کالم) هاتووە. هەروەها لە بەشی حەڤدەهەمی مەلیکە کاندا(حلم) نووسراوە.

بوه بۆ ئەوەی لە فرسەتێکدا دەستیان بەسەردا بگرێت. ئەم پاشا بەدەسەلاتە هەموو سەرکەوتنەکانی خۆی لە تابلۆیەکدا تۆمار کردوە، ئەنووسێ " منم تەکلات پالازار فەرمانڕەوای بەدەسەلات و سەرۆکی سوپای کەس بەسەردا سەرنەکەوتوە، فەرمانڕەوای هەر چوار گۆشەی جیهان. سەرداری هەموو سەردارەکان، خواوەندا هەموو خواوەندەکان شای هەموو شاهان،سەرداری بەدەسەلات و داگیرکەری گەورە، منم وەکو لافاو هەموو وڵاتیەك داگیر ئەکەم و بەسەریاندا سەر ئەکەوم لە سایەی خواوە هاو دەست و هاوڕێم نییە لە فەرمانڕەوایانی ئاشووردا. هەموو دوژمنانی ئاشوور ئەخەمە(ژێر دەسەلاتی خۆمەوە ". لە ساڵی(١١١٨) پ ز(بەخت ئەسر)ی یەکەم(ئابوکوت ئەزەر) فەرمانڕەوای کلدان لە زنجیرەی پاشاکانی بابل پەیدا بووە. هەندێ لە مێژوو نووسان(ئاسوردانیل) یشی پێ ئەڵێن. ئەم فەرمانڕەوایەی بابل تا کەناری دەریای سپی ناوەڕاستی داگیر کردوە. پەیکەری مەردۆخ کە(٧٠) ساڵ پێشتر لە لەیەن عیلامەکانەوە برابوە شاری شوش، سەندیەوە و گەڕاندیەوە شاری بابل لە سەروی رۆژهەلاتی عەرەبستانیشەوەکلدەکان هێرش ئەبەن زۆربەی شارو رێکانیان کاول کردووە. وازیان لە تالان و برۆو کاولکاری نەهێناوە تا(بابل) یان لاواز کردوە. ئەم بێ هێزی و بێ دەسەلاتیەی بابل بوە هۆی خۆ گرتن و بەهێزی و دەسەلاتی(ئاشور) تا کو سەدەی نۆهەم یانی(٩٠٠) پ ز پیاوێکی بەهێز و توانا پەیدا بوو بە ناوی(ئاسور ئازیرپاڵ) زۆر بە ئاشور و لێ هاتووییەوە توانی سەر لە نوێ برەو بداتەوە دەوڵەتی ئاشور و گەشەی پی بدات. لە ساڵی(٨٨٥) پ ز هێرشی کردۆتە سەر ئەرمەنستان و داگیر کردوە و فەرمانڕەواکەیانی زنجیر کردوە و هێناویەتە(ئاربل) و پێێستەکەی گوریوە و بە دیواریی قەلاکەدا هەڵی واسیوە[٢١]. چوار جار لەگەڵ کوردەکانی زاگرۆس بە شەڕ هاتوە جاری یەکەم ساڵی(٨٨٤) پ ز سوپایەکی هێناوەتە سەر خاکی(لۆلۆ) بەسەر کردایەتی(نورئاداد)ی بابلی لێرەدا بۆمان دەرئەکەوی لەم کاتەدا لۆلۆکان ژێر دەستەی بابلیەکان بوون. جارێکی تر لە(

---

[٢١] پێست گورین : - لە کۆندا لەنێو پاشایاندا بەتایبەتی باو بوە کە رق و کینەیان سەبارەت کەسێ بووبێ گرتوویانە و بۆ ئەشکەنجەی زۆرو لە توانا بەدەر پێستی لەشیان چەشنی پێستی حەیوان گوورییوە و پڕیان کردوە لە(کا) و بۆ عیبرەتی خەڵك ماوەیك بە دیواری قەلاّ یا لە شوێنێکی بەرز دایان ناوە. (وەرگێر)

دەربەندبازیان)ە وە سوپای ئاشوور دێتە خاکی(لۆلۆ) و چەند شارێك داگیر ئەکەن مەڵبەندەی لۆلۆکان لەم کاتەدا شاری(زێمری یمری) بووە، داگیریان کردوە و(ئامیخا)ی فەرمانڕەوای لۆلۆ پەنا دەباتە بەر کوێستانەکان و ڕا دەکات. ئامیخا و چەند کەس لە سەردارانی سوپاکەی پەنا ئەبەنە بەر قەڵای(ئەیسیر – کینبا)(پیرمەگرون) و لەوێدا سەنگەر بەندی ئەکەن. سوپای ئاشوور لەژێر چاودێری شازادە(سەلمانازاری کوڕی ئاسورنایرپال) هێرش ئەکەنە سەریان بەڵام ئەم هێرشە بێ ئەنجام بووە، ئەیانتوانیوە زەفەر بە کوردەکان بەرن و لە ئەنجامدا پەیمانی ئاشتی ئەبەستن[122] فەرمانڕەوایانی ئاشوور دیوارێکی سەرکەوتن دروست ئەکات و چۆنیەتی ڕوداوەکە ئەنووسێ چیرۆکی خوێن ڕێژی و دڵ ڕەقی ئەم کابرایە لە مێژوودا بەناوبانگە پایتەختی ئاشووری لە ئەینەواوە گواستۆتەوە بۆ(کالاخ) و ماوەی(٢٥) ساڵ فەرمانڕەوایی کردووە. لە دەورووبەری ساڵی(٨٦٠) پ ز پاش فەرمانڕەوایی ئاشووری گرتۆتە دەست و(کلدان و بابل) یشی خستۆتە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە(نبی یونس) لە سەردەمی ئەم فەرمانڕەوایەدا بووە لە شاری ئەینەوا. جولەکانە سوپایەکی گەورەی هێناوەتە سەر فەلەستین و لەکاتی ئابلوقە دانی(بیت المقدس) – ئۆر شەلیم – بریندار ئەکرێت و ساڵی(٧٨٢) پ ز گەر هەربەو برینداریە ئەمرێت[123]. سەڵمانازار جارێك ڕوەو کوردستان هاتووە لەم هەتنەیدا شەڕێکی بەرپا کردوە لە یاداشتەکانی دا ناوی دوو ئەتەوەی(پارسوا – ئامادا) ی هێناو و ئەڵێت " کۆمەڵی یەکەم لە کوێستانەکانی نێوان(زەهاب) و(دەیالە) دا بوون کۆمەڵی دوەم لە نزیك و دەورو بەری ئەواندا ئەژین ". ئەم پاشایە ساڵی(٨٥٩) پ ز هێرشی بردۆتە سەر(زامۆئا[124] و تا نزیك شاخی(نیکدیم) و(نیکدی ئارا)ی داگیر کردوە[125]. ساڵی(٨٤٤) پ ز سوپای هێناوەتە سەر ویلایەتی(نامری) یانی ناوچەی پشدەرو سەردەشتی ئێستا.

---

[122] ڕاپۆرتیکی سێر ئولمستر – مێژووی ئاشوور ل ٨٨، ٨٩

[123] بەڕای هەندێ لە مێژوو نووسان(سەلمانازار) کەسی لە پاش بەجێ نەماوە. بەڵام لە پاشماوەکانی ئەینەوا دا دەرئەکەوێ کە(شەمشی ڕامان)ی سێ یەم کوڕی ئەو بووە. پاش باوکی لە ساڵی(٨٨٥) پ ز بۆتە فەرمانڕەوای ئاشوور و هەمەدانی داگیر کردوە و بەربەرکانی ی ئێرانیەکانی کردوە.

[124] دکتور سپایزار لە کتێبەکەیدا ئەڵێت مەڵبەندی زامۆئا(ئانراکری) بووە.

[125] ئەم دوو شاخە ڕەنگە ئاسلوجە و گلەزەردە بێت.

ئێرراوی فەرمانڕەوای(یامری) کە ناوی(مەردۆخ) مۆدامێخ) بووە ڕایکردوە و پەنای بردۆتە بەر شاخ.(ئاموری بە واتە ناوچەی پشدەرایەتی) یە.

سەدەی هەشتەمی پ ز سالی(٨٠٠) پ ز ئەم سەلمانزارە بە دەستی فەرمانڕەوای ئارارات(سازدۆنیس) ئەشکێ و ویلایەتی لۆلۆ ماوەیەك لەژێر دەسەلاتی ساردۆنیس دا ئەمێنێتەوە. لەناوەراستی سەدەی هەشتەمی پ ز دا ویلایەتی زامۆنا ئەکەوێتە ژێر چاودێری(ئاپلیا)ی فەرمانڕەوای یاخی ئاشوورەوە. لە کۆتایی سەدەی هەشتەمدا ئەم ویلایەتە بە(لۆلۆم) لەلایەن. ئاشووریەکانەوە ناو براوە[126]. پاش سالی(٧٨٥) پ ز سەلمانازاری سێ یەم بە دوا فەرمانڕەوای بەشی یەکەمی ئاشوور ئەزانرێ. بەلام بە پێ ی مێژووی(یونان- ئاشوور – کورد)(ساردا ناپالْ) ی کوری بە دوا فەرمانڕەوای بەشی یەکەم ئەناسرێ کە لە سەرێکدا لەگەلْ کەیقوبادی کوردا خۆی ئەسووتێنێ. کەیقوباد کە یونانیەکان بە(ئارباس) ناوی ئەبەن لە سالی(٨٥٣) پ ز لە ئەسفەهان لە دایك بووە. لە باسەکانی پێشووماندا باسمان کرد کە کەیقوباد داگیر کەری ئەینەوا بوە. لەناو بەری دەولەتی ئاشور کواکساری کوری فەریبەرزیماد بووە

[126] مێژووی ئاشوور ل ٢٤٥ ئولستیر.

زنجیرەی دووەمی

فەرمانڕەوایی ئاشوور

لە ساڵی(٧٥٤) پ ز زنجیرەی بەشی دوەمی فەرمانڕەواکانی ئاشور لە(تەگلات پالازار) ی دوەمەوە دەست پێ ئەکات[١٢٧] ماوەی(١٥) ساڵ بە شەڕوشۆر و پەل بلأو کردنەوە خەریك بووە کلدانیەکان و بابلی خستۆتوژێر دەسەلاتی خۆیەوە. شاری دیمەشق و ولأتی سووریای بە تەواوی داگیر کردوە لەگەڵ مادەکانیشدا بەشەڕ هاتووە. نزیکەی(٦٠) هەزار کەسی بەدیل گرتوە و لەگەڵ دەسکەوتێکی زۆری تالانی بردویەتیەوە شاری کالاخ ی پایتەختی. هەندێ لە شارەکانی ولأتی مادی داگیر کردوە. یەکێك لەسەردارە سەربازیەکانی ئەم فەرمانڕەوایە تا چیای دەماوەند ڕۆیشتوە، ڕای وابوە ئیتر ئەم شوێنە ئەو پەڕی دنیایە. ئەم تەگلات پالازارە کوڕی گەورەی(بلەزیسی) کلدانیە لە داگیر کەرانی ئەینەوایە بە هاوکار لەگەڵ کەیقوباد دا. ساڵی(٧٣٠) پ ز کوڕی ئەم داگیر کەرە ناودارە(سەلمانازاری چوارەم) بۆتە فەرمانڕەوای ئاشوور[١٢٨]. ساڵی(٧٢٥) پ ز یانی ساڵی پێنجەمی فەرمانڕەوایی هێرشی کردۆتە سەر(شومیرۆن – سومار) ی مەڵبەندی لەدنیا دەرنەچێ.سوپاکەی(سارگۆنی سێ یەم) بە فەرمانڕەوا هەڵئەبژێرن. کە فەرماندەی گشتی سوپاکە بووە. ئەم سارگۆنەی دوەم کوڕی بلەزیس بووە. مامەی سەلمانازاری مردوو بوە، هەندێ لە مێژوو ناسەکان بەهەڵە(سارگۆنی دوەم) ناو ئەبەن[١٢٩]، پاش سێ ساڵ ئابلوقەدان و سەرماو گەرماو برسیەتی و دەردی سەری ئەم فەرمانڕەوا تازە توانی(شومیرون – سومار) داگیر بکات و(هوشع) ی سەرداری جولەکەکان بەدیل بگرێ. جولەکەکانی(بنی اسرائیل) ی کۆچ پێ کردوە بەرەو(کەلاخ) و دەورو بەری(خاپور)و شارەکانی مادو ساڵی(٧٢٢) پ ز لەم شوێنانەدا جێگیر بوون(٤).

(سارگۆن) دو جار لەگەڵ مادەکانی سەرووی ڕۆژهەلأتی ئاشور یانی کوردەکانی ئارارات شەڕی کردوە لە جاری یەکەمدا سەرۆکی کوردەکان(دخۆ – دیاکۆ – دیاناکۆ)ی ناو

---

[١٢٧] پیرنیا لە لاپەڕە(٣٧) دا بە چوارەم و لە لاپەڕە(٤٩) دا بە سێیەم ناوی ئەبات.
هەندێ لە مێژوو ناسەکان بەهەڵە بە پێنجەم ناوی ئەبەن.

[١٢٨] پیرینا لاپەڕە ٣٧، ٤٩، ٦٠

[١٢٩] کتێبی دوەم ملوك فەسلی ١٧، ١٨. پیرنیا، ئێرانی کۆن(ملل قدیمه مشرق).

بوون. فیردەوسی(غو – دنو) ی ناو بردوە بەدیل گرتوە ڕوەو شام ناردوویەتی سالی(٧١٥) پ ز(٤٨٢٠) کەس لەناو داران و پیاوماقولانی کوردی ڕوەو شام ڕاگوێزاوە. جاری دوەم هێرشی هێناوەتە سەر خاکی کوردستان و کوردەکانی خستۆتە ژێر چاودێری خۆیەوە سالی(٧١١) پ ز(٤٥) کەسی لە سەرداران و سەرۆك هۆزەکانی کورد چوونەتە دەرباری سارگۆن و بە خواوەندی خۆیانیان داناوە. بڕیاریان داوە کە باج دەرومله کەچی ئاشوور بێ و چی تر سەر بۆ فەرمانڕەوایانی ماد دانەنوێنن.(هەمبانیگاس) ی فەرمانداری شاری شوش کە لە ژێر سایەی سارگوندا نەژیا لیَ ی هەلگەڕایەوە بەنیازی سەربەخۆیی، سارگۆن لەم هەلوێستەی(هەمباسنیگاس) شێت گیر بوو، هێرشی کردنە سەرو جارێکی تر گەڕاندنیەوە ژێر دەسەلاتی خۆی. هێرش و پەلامار دانی ئەم کابرایە بۆ سەر فەرماندارەکانی دەورو بەری بەردەوام بوو. دۆستی بۆ خۆی نەهێشتەوە. هەولی دروست کردنی قەلایەکدا لە(١٥) کیلومەتری(نەینەوا) لە کە ناری ڕوبارێکی بچووکدا بەناوی خۆیەوە(دورساریگونی) دروست کرد. سالی(٧٠٦)پ ز هەموو دەربار و سەرداران ودەست و پێوەندی خەزێنەی بردە قەلاکە. پاش سالێك پشوودان لە قەلاکە پاش کوژرانیَ سارگۆن(سەنحەریب) ی کوڕی لەلایەن باوکیەوە کرابوە فەرمانداری بابل. گەڕایەوە ولاتی ئاشووری فەرمانڕەوای کرد سالی(٧٠٥) پ ز. سەنحاریب بە پیچەوانەی باوکیەوە دەستی کرد بە دروست کردنەوە و ڕازاندنەوەی شاری نەینەوا، دیوارێکی بە دەوری شاردا دروست کرد و لە پشتی دیوارەکەیشەوە خەندەقێکی پان و قولی لیَ دا بۆ پاراستنی شار. مێژوو ناسەکان ئەلێن ئەم دیوارە(٢٠) فرسەخ ماوەی بووە، پانتایی دیوارەکە(١٦) مەترو بەرزایی(٥٠) مەتر بووە. گەلیَ کۆشك و تەلارو باخی تیا ڕازاندۆتەوە. لەبریتی کۆشکە کۆنەکەی سەرڕوبار کۆشکێکی تازەو فراوانی دروست کرد کە ماوەی(٢٠) هەزار گەزی چوار گۆشە بووە. لە کتێبی هۆزەکانی ڕۆژهەلات ل(١٥٣) دا چاپی دوەم هاتووە " سەنحاریب لەگەلْ پاشای(کاردۆنیا) کە کلدانیەکانیشی لەژێر دەستا بووە شەڕێکی سەختی کردوە و بەسەریاندا سەرکەوتوە. دیسانەوە هێرشی کردۆتە سەر بابل و داگیری کردۆتەوە و دانیشتوانەکەی بە دیلی لەگەلْ خۆیدا بردوە.

لەوەو پێش باسمان کرد کە دەولەتی کاردۆنیا لەسەردەمی(تەگلات نین) شاهەنشای بابل و ئاشوور لەناو چووە،کوردەکانی کاس گەڕانەوە بۆ زاگرۆس.لێرەدا بۆمان دەر ئەکەویَ کە جارێکی تر(کوردەکان) دەولەتی(کاردۆنیا) یان زیندوو کردۆتەوە. پاش گەڕانەوەی سەنحاریب لە بابلەوە بۆ ئاشوور دیسانەوە دەولەتی کاردۆنیا بابل داگیر

ئەکەنەوە[130]، داگیر کردن و پەل بڵاو کردنەوەی ئەم پیاوە لە میسری خواروو سوریاو بابل و عیلام بەناوبانگە. سەرداران و پیاو ماقوڵانی عیلام(کرور ناخونتا) بە پاشایەتی عیلام هەڵئەبژێرن.کاتێ سە نحاریب هێرش دەباتە سەر عیلامەکان – ناتوانێ بەرگری ئەم هێرشە بکات و لە ترسا هەڵدێت و خۆی لە کوێستانەکاندا حەشار ئەدات. ئەم هەڵویستە ترسنۆکانەی(کدۆرناختنا) کار دەکاتە سەر دانیشتوانی عیلام و رقیان هەڵدەستێنێ. بۆیە هێرش دەبەنە سەری ئەیگرن و لە ساڵی(٦٩٢) پ ز دەیکوژن و ناومان مینانو) لە شوێنی دائەنێن. ئەم سەرکردە تازەیەی عیلام پیاوێکی نازاو بە سەلیقە بووە دەستی هێناوە بە سوپای عیلامدا و بە هێز و دەستەلاتی کردوە. هاو پەیمانێکی دۆستایەتی و سوپایی لەگەڵ بابلیەکاندا بەست دژی ئاشووریەکان(ئارساهادون) ی کورە بچووکی سە نحاریب ساڵی(٦٨١) پ ز[131] دەبێتە فەرمانڕەوای ئاشوور. لەم سەردەمەدا میسریەکان هەوڵی ڕزگاری ئەدەن. ئاشکرای سەر پێچی فەرمانداریە ئاشووریەکان بڵاوئەکەنەوە لێرەدا(عیلامەکان) یش سوود لەم سەر پێچیە وەرئەگرن.(خومبان کالداش) ی دووەم فەرمانڕەوای شوش ساڵی(٦٧٤)پ ز دەستی بەسەر بابلدا گرتوە تا شاری(سیپ بار)ی داگیر کردوە، لەگەڵ خۆیدا هەرچی دەسکەوتی ئەختینە بووبێت بردوویەتیەوە بۆ شاری(شوش). پاش ماوەیەك ئەمیش ئەمرێت و " ئورتاگو " دەبێتە فەرمانڕەوای عیلام.(ئارسا هادون) لە ساڵی(٦٧١) پ ز وڵاتی میسر داگیر ئەکات، خۆیشی ناو ئەنێ(فەرمانڕەوای فەرمانڕەواکانی میسر) و لە نێوان(٢٠) پاشادا دا بەشی ئەکات ئەوانیش مل کەچی ئەبن. ئەم(ئارساهادون) ە دەوڵەتی ئاشووری گەیاندۆتە ئەوپەڕی دەسەلات و هێز، جگە لە دەوڵەتی عیلام دەوڵەتێك ئەبووە لە ڕۆژئاوای ئاسیادا لە ژێر سایەی ئاشووردا ئەبوو بێت. لەم سەردەمەدا گشت فەرمانڕەوایانی وڵاتی ئێران دەست نیای وڵاتی ئاشوور بوون. پاش ئەوەی لەژێر دەسەلاتی ئاشوور دەرچوون بونەتە ژێر دەستەی دەوڵەتی(ماد)، یانی فەرمانڕەوایانی هاخامە نشینیەکانیش دەست نیای مادەکان بوون[132].(ئورتاگو)ی فەرمانڕەوای عیلام بە ناچاری پەیوەندی دۆستایەتی

---

[130] (لەبەشی ١٨، ١٩ کتێبی دووەم ملوك) و کتێبی دوەم مێژوی ایام مشرق قدیم – بەشی ٢٢ چاپی دوەم(٤٤، ١٢٦، ١٥٢، ٢٩٠، ٣١٢) دا بە درێژی باس ژیانی سە نحاریب ئەکات.

[131] پیرینا لە لاپەڕە ٣٩ تا ٤٩ ی ئەم باسەدا ساڵی(٦٧٤) پ ز نووسیوە.

[132] پیرینا لاپەڕە(٦٠)

لەگەڵ ئاشوور بەستووە بەلام هێندەی پێ ناچێ لە دنیا دەرئەچێ براکەی(تیومان) بۆتە جێگری. ئەمیش ساڵی(٦٥٩) پ ز لە شەڕێکی گەورەدا کە بە شەڕی(تولیز) بەناوبانگە لەگەڵ ئاشووریەکاندا بریندار ئەبێت و ئەگیرێ. لە پاشدا سەری ئەبڕن و کەللە سەرەکەی ئەبەنەوە شاری نەینەواو بەسەرە نێزەکەوە بە یەکێك لە دروازەکانی شاردا هەڵی ئەواسن[١٣٣]. پاش کوژرانی(نورتاگو) کوڕە گەورەکەی(خومبان ئایگاش) لەلایەن فەرمانڕەوای ئاشوورەوە دەکرێتە فەرمانداری عیلام. پاش ئەوەی(ئارسا هادون) پیر ئەبێت و کەڵکی فەرمانڕەوایی لێ ئەبڕێت ئەچێتە شاری بابل و فەرمانڕەوایی ئەداتە دەست(ئاشور پانیپال) ی کوڕی کەبەدوا دەسەلأتداری ئاشوریەکان ئەژمێررێ لە مێژوودا.
ئاشورپانیبال ساڵی(٦٦٨) پ ز دەسەلأتداریەتی ولأتی ئاشوور لەباوکی وەرئەگرێ ساڵی(٦٤٥) پ ز هێرشی کردۆتە سەر عیلام و دەستی بەسەرا گرتووە.(خومبان ئایگاش) و(تام ماریتو)ی ڕا ئەکەن و پاش هەوڵ و گەڕانێکی زۆر هەردووکیان ئەگرن و ئەیانبەستن بەدوای عەرەبانەی ئەسپی یەوە تائەمرن. دەوڵەتی عیلام بەم داگیر کردنە بە تەواوی تێك ئەشکێ و بۆ هەمیشەیی لە لاپەڕەکانی ڕۆژگاردا ناویان ئەسرێتەوە لە کۆشکەکەی(ئاشورپانیبال)دا بە نیگار شێوەی داگیر کردنی شاری شوش هەڵکەنراوە کە چۆن دیلەکانیان بەزیندوویی پێست کەند کردوە. هەر بەزیندوویی چاو و نینۆکیان دەرهێناون و لە پاشدا گوێچکە و ڕیشیان بڕیون. ئاشورپانیباڵ جگە لەوەی کۆتایی بە دەوڵەتی عیلام هێناوە چەندین شوێنی تری داگیر کردوە. دەستی لە جوانکردن و ڕازاندنەوەی شاری ئەینەوا هەڵ ئەگرتوە کۆشکەکەی سەنحاریبی تازە کردۆتەوە و چەندین تەلاری تری تیا دروست کردو نووسینەکانی سەردەمی(سارگۆنی یەکەم) کە لە پەرستگای(ئاروغ)دا جێ مابوو هەموو ئەخشەکانی تازەکردەوە. هەرچی تابلۆی تری ئاشوریەکان هەبوو تازەی کردەوە. ئاشورپانیبال – کتێبخانەیەکی گەورەی لە کۆشکەکەی(سەنحاریب) دا دروست کرد. کە زیاتر لە سەد مەتر پان بووە. ئەو نووسینانەی لەسەر خشتەکان نووسراون نزیکەی(٥٠٠) بەرگ کتێبی ئەمڕۆ ئەبن بە مەرجێك هەر بەرگێك(٥٠٠) پەڕە بێت. پاش(ئاشورپانیبال)(ساراکوس) ی کوڕی بۆتە جێ نشینی. منداڵێکی تازە پێگەیشتوو بوە. هێشتا چاو و گوێ ی بە جیهانی شەڕدا نەکرابوە و کەوتە بەر هێرش و پەلاماری(کواکسار)ی فەرمانڕەوای ماد.

---

[١٣٣] ملل قدیمە مشرق ل(١٥٥) چاپی دوەم. پیرینا ل ٤٠.

فەرمانڕەوایی

تازەی کلدانیەکان

(تاپۆپۆلاسار) ی فەرمانڕەوای بابل کە لە لایەن دەوڵەتی ئاشوورەوە دانرابوو لە ساڵی(٦٢٦) پ ز دەست بەسەر تەخت و تاج و فەرمانڕەواییدا ئەگرێت. فەرمانڕەوای بە دەسەڵات خاوەن هێزی(ماد)(کواکسار) لە ساڵی(٦٢٢) پ ز وڵاتی مادی گەیاندۆتە ئەو پەڕی هێزو توانا ودەسەڵات ئەم پاشایە پەیمانێکی ئاشتی و دۆستایەتی لەگەڵ (ئاپۆپۆلاسار) ی کلدانیدا ئەبەستێ و(ئامێ تس) ی کچی ئەدا بە(ئابوڵد نزر)(بەخت ئەسر) ی کوڕی. هەردوو سوپای مادوکلدانی ساڵی(٦٠٩) پ ز ڕوو ئەکەنە وڵاتی ئاشوور و پاش سێ ساڵ شەڕو ئابلوقەدانە لە ساڵی(٦٠٦) پ ز دا شاری ئەینەوا داگیرو ویران ئەکەن پاش ئەوە(ساراکوس) ی کوڕی ئاشورپانیبال)ی ئاشووری ئەزانێ تازەکار لەکار ترازاوە و سوپای دوژمن ئەینەوای کاو لکردوە ئەمیش بە خۆی و دارو دەستەو خاو و خێزانەوە ئاگری بەردایەە قەڵاکە و هەموویانی تیا سوتاو کۆتایی بەشەڕ هات. داگیر کەرانی وڵاتی ئاشوور خاکەکەی بەم شێوەیە لە نێوان خۆیاندا بەش ئەکەن : بەشی ڕۆژهەڵات و سەرووی دیجلە بەر مادەکان ئەکەوێت ئەوی تری ئەمێنێتەوە بۆ کلدانیەکان.(ئاپۆپۆلار) ی کلدانی نێوان دیجلە و فورات و هەموو ویلایەتەکانی دەوروبەری داگیر ئەکات فەرمانڕەوایانی(فینیقی و سووریا) ئەخاتە ژێر دەستی خۆی، کوڕەکەی بە سوپایەکەوە ئەنێرێتە ئەو ناوچانە بۆ سەندنی باج و دەست بەسەرا گرتنی کۆشك و تەلارەکانی بابل بەڵام لەبەر پیری و تەمەن درێژی ئەیتوانیوە هەموو کارەکانی بە ئەنجام بگەیێنێ لە ساڵی(٦٠٤) پ ز لە دنیا دەرچووە. باوکی(تابوە کەدنەزەری) دوەم زاوی(کواکساری مادی) ئەبێتە فەرمانڕەوای بابل. لە کاتی مردنی باوکیدا لەگەڵ(ئەخانو)ی فەرمانڕەوای میسردا ئەبێتە شەڕیان و لەنزیك فورات تێکی ئەشکێنێ و بەسەریدا زاڵ ئەبێت. ئیتر بە پەلە ئەگەڕێتەوە شاری بابل و کاروباری دەوڵەتی کلدانی ئەگرێتە ئەستۆ[١٢٠].ئازایەتی ئەم پیاوە وەك داگیرکردنی وڵاتان و سەرکوت کردنی هۆزەکان و وێران کردنی(بیت المقدس) و ڕاگۆیزانی جولەکەکان لە ساڵی(٥٩٧)دا پ ز لە

---

[١٢٠] دانیال پێغەمبەر هاوچەرخی ئەم فەرمانڕەوایە بووە.

کارەمێژوویییەکانی ئەمێرێت. ئەم شاهەنشایە لە ئاسیادا بە داگیر کەر ناوی دەرکردبوو، یونانیەکان ئەڵێن.(تابوکەدنەزەر) بە هێزو توانای سوپاکەی توانیویەتی ئەوروپا داگیر بکات و تاوەکو(هەرکول) یانی(جبل گارق) ڕۆیشتووە. هەندێ سەرچاوەی مێژوویی ئەڵێت(بەخت نەسر – تابوکەدنەزەر) – فەرماندەی سوپاکەی بەهمەن بووە، یاخود ئەڵێن فەرماندەی سوپای کەیقوباد[135] بووە. لەوە ئەچێ(کوردنەزەر) بە(گۆدەرز) تێکەیشبن. چونکە(مێژووی تەبەری) چاپی لێدن بەرگی دووەم ل ٦٤٩ و سرجان ملکم بەرگی یەکەم ل ٢٥، ٢٦، ١٠٥. گۆدەرز بەکورد نەزەر ناو ئەبەن یانی کوڕی کورد نەزەر[136] جگە لەوەی بابل یەکێك بووە لە شارە هەرە ناودارەکانی جیهان بەخت نەسر بە پەرەپێدان و ئاوەدان کردنەوەی ولاتی کلدەوە خۆی خەریك کردووە. بابل بەسەر هەردوو بەری فوراتدا بەش بووە دیوارێکی چوار گۆشەیی کە درێژی(٦٠) کیلومەتربوە. درێژی هەر لایەکی(١٥) کم بوە بە چوار دەوری شاردا کێشراوە دەوری دیوارەکەش بە خەنەکێکی قووڵ و پان دەورە دراوە کەس توانای چوونە سەر دیوارەکەی نەبووە، ئەو گڵەی لە خەندەقە ە دەریان داوە لەگەڵ قیر تێکەڵیان کردوە و خشتیان پێ دروست کردوە و دیوارەکەیان پێ هەڵچنیوە. بەرزایی دیوارەکە(٩٥) مەتر بووە. پانتاییەکەی(٢٥) مەتر بووە. دوو عەرەبانە بە ئاسانی بەسەریا هاتوچۆی کردوە. ئەم دیوارە(٢٥٠) بورجی لەسەر دروستکراوە هەر دوو بورج بەیەکەوە دروست کراون[137].شاری بابل(١٠٠) دەروازەی گەورەی تیا بووە هەمووی لە(برونز) دروست کراوە ڕوباری فورات بە ناوەڕاستی شارەکەدا ڕۆیشتووە. چەند سەدێکی گەورەی بەخشت لێ دروست کراوە، پردێکی گەورەیان لەسەر ڕووباری فورات دروست کردوە. لەداری گەورەی چوار پالو.

---

[135] ابن خلدون لە(العبد) داو مەسعودی لە مروج الزهب دا وابن اپیر لە تاریخ الکامل وتاریخی سیستان ل ٢٤ و هتد.

[136] دەربارەی ژیانی بەخت نەسر لە کتێبی دوەم ملوك فەسلی سێ(٢٤، ٢٥) بە درێژی باسکراوە.

[137] وەك باسمانکرد دیواری. ناوبراو لە سەردەمی(شمارمێ)ی فەرمانڕەوای بابل دا بە(٧٠) هەزار مەتر دەورە دراوە پانتایەکەی(٦) عەرەبانەی پەهلەوی بووە.(ملل قدیمە مشرق)ل ١٣.

هەموو شەوێك سەقفی ئەم پردەیان بەرز كردۆتەوە و بە ڕۆژ دایان داوەتەوە. یانی بەشەو هاتو چۆی ئەمبەرو ئەمبەری فورات نەبووە. باغ و بێستان و میوەی زۆر لەشاردا بووە، لە كاتی ئابلووقەدانی شار لە لایەن دوژمنەوە بەشی دانیشتوانی شاری كردووە. كۆشكی فەرمانڕەوای شار لای چەپی فوراتەوە بوون. بەخت نەسرلە دەست نووسێكی خۆیدا ئەڵێت : " لەبەر ئەوەی مەردوخ خوای منە، منی بە فەرمانڕەوایی گەیاندوە، منیش زۆر بە دەوڵ و كۆشش توانیم دەست بكەم بە دروستكردنی شارو ئاوەدان كردنەوەی بابل. وەك گلێنەی چاوەكانم پارێزگاری ئەكەم. توانیم كۆشكێكی تیا دروست بكەم كە جێگای سەر سوڕمانی هەموو خەڵكی ئەم دنیایە بێت. مەڵبەندی فەرمانڕەواییم بردە بابل ئەو كۆشكەم لەسەر سەكۆیە دروست كرد، كەوتۆتە كەناری فوراتەوە. شارەكەی باوكم(ئاپوپولاسار) كۆشكەكەی لە خشت دروست كراوە بەڵام بەهۆی لافاوی گەورەی فوراتەوە ئەم كۆشكە لە بنەڕەتەوە تێك چووە، توانیم كە لاوەكانی پاك بكەمەوە و گەیشتمە بنەڕەت و كەناری فورات ئەو كاتە بەربەستێكی بەرزم لە خشت و گل و قیر دروست كرد. ئەم بەستەم وەكو بەرزی چیایەك دروست كردوە ئەو كاتە كۆشك و تەلارەكانم لەسەر دروست كرد ". لە نزیك كۆشكەكەو. لە كەناری ڕووباری فوراتدا باخچە هەڵواسراوەكانی دروست كرد. ئەڵێن شاژنی كورد(ئامێ تس) دڵی بە وڵاتی گەرم دانەئەهات.(بەخت نەسرا)[١٢٨] لە سەر ئاستی وڵاتی كوردان ئەو باخچەیەی ڕازاندەوە تەنها بەجێ هێنانی ئارەزووی شاژن بەخت نەسر لە ساڵی(٥٦١) پ ز لە دنیا دەرچووە. پەرسگای(مەردۆخ) كە بە گەورە ترین پەرستگای بابل ئاسراوە لە دروست كراوەكانیەتی.

---

[١٢٨] وەك لە باسەكانی پێشودا وتمان لەلایەن(شەمیرەمێ)وە دروست كراوە. دیارە بەخت نەسر تازەی كردبێتەوە وەك كۆشك و تەلارەكانی تر.

لەناو چوونی دەوڵەتی بابل

پاش لەدنیا دەرچوونی(بەخت نەسر) ئەو کەسانەی فەرمانڕەواییان کردوە، کارەکانیان ئەوەندە گرنگ و بایەخدار نەبووە کە جێگای باس و خواستی مێژوو نووسان بێت چوارەمین جێ نشینی(بەخت نەسر) کە لەبنەماڵەی ئەوان نەبووە. پیاوێکی بارزگان بووە بە ناوی(نابونائید – نابو ناهید)ساڵی(٥٥٥) پ ز فەورمانڕەوای بابلی وەرگرتوە و چەند پەرستگایەکی ئەو شارەی تازە کردۆتەوە. کورشی گەورە ساڵی(٥٣٨) پ ز هێرشی کردۆتە سەر بابل و بەسەر(نابونائید)دا زاڵ بوە و بەدیل گرتویەتی. شاری بابلیەی وەك شاری ئەینەوا کاول کردوە و وڵاتی کلدانی کردوە بە بەشێك لەئێران. ئەوە بەشێکی کورت بوو لە مێژووی کلدان و ئاشوور و عێلام کە پەیوەندیان بە مێژووی کورد و مادو پارسەوە بووە.

پێك هاتنی دەوڵەتی ماد

جیاوازی لە نێوان ڕای مێژوو نووسەکاندا دەربارەی پێك هاتنی دەوڵەتی ماد زۆرە. هەندێکیان(ئارباس) یانی کەیقوباد بە دامەزرێنەری دائەنێن و هەندێکی تر(کواکسار). بەشێکی تری مێژوو نووسان(دریائاکو) وچەندی تریان(دیوکس) بە دامەزرێنەری ئەناسن. بەڵام ئەوەی تاکو ئێستا گەیشتۆتە دەستمان و زیاتر جێگای باوەڕە و زۆربەی مێژووەکانی وەك(ملل قدیمە مشرق، مێژووی هەورامان، جاماسنامە، مێژووی ئاشوور، یونان، کوند) هەموویان دان بەوەدا ئەنێن کە(نینە)ی فەرمانڕەوای کلدان و ئاشورلە سەدەی(٢١) پ ز لەگەڵ دەوڵەتی (ماد)دا بەشەر هاتوە و بە سەریاندا زاڵ بووە. لێرەدا ئەوەمان بۆ دەرئەکەوێ کە(٢١) سەدە پێش زاین دەوڵەتی ماد بوە و فەرمانڕەواییان کردوە دەوڵەتی ماد پێش لە دایك بوونی(توس و دخو کواکسار و کەیقوباد) هەبوە و خاوەنی دەسەڵات و پادشای خۆی بووە. لێرەدا گومان نامێنێ کە دەوڵەتی(ماد) زۆر پێش سەدەی(٢١) پ ز پێك هاتووە. لەگەڵ فەرمانڕەوای کلدان و ئاشور بەشەڕ هاتوە و بەسەریا زاڵ بوون. ئەو پرسیارەی خۆی ئەسە پێنێ : ئەی کێ یە دامەزرێنەری دەوڵەتی ماد ؟ کەی ئەم دەوڵەتە پێك هاتووە ؟ ئەگەر تۆزێك بە وردی سەرنجێکی سەردەمی سارگۆن بدەین ئەبینین لەسەردەمی ئەودا یانی(٢٨٠٠) پ ز دەوڵەتی ماد بوون. کەوابوو مادەکان پێش سەدەی(٢٨) پ ز بوون و لە وڵاتی مادا جێگیر بوون. لەو ئەچێ ئەو فەرمانڕەو مادیانەی کە باسمانکردن هەر یەکەیان بە دەوری خۆی دەستی لە تازەکردنەوەی دەوڵەتی مادا بووبێت. ئەوەی گرنگە ئەوەیە بزانین بە تەواوی کام یەك لەمانە بە تازەکەرەوەی دەوڵەتی ماد ئەژمێررێ. لە سەدەمی فەرمانڕەوایی(تەگلات نین) فەرمانڕەوای ئاشوور ساڵی(١٢٧٨) پ ز(توس یاتوسە) یاخود وەك یونانیەکان ئەڵێن(دیوکس) فەرمانڕەوای بەشێك لە مادەکان بوو لە ناوچەی(بەڵخ) دا. باقی مادەکانی ترو وڵاتی ماد باج دەری دەوڵەتی ئاشوور بوون. هەموو وڵاتی عێلام و بەشێك لە پارسەکان و هەموو کوردەکانی زاگرۆس و ئارارات لە ژێر چاودێری دەوڵەتی ئاشووردا بوون و باجیان داوە. بەم شێوەیە ناتوانین بڵێین ئوسە تازەکەرەوەی دەوڵەتی مادە. بەڵام(دخو یا(دگو) یا(دیاکۆ) سەرۆکی بەشێك لە کوردەکانی زاگرۆس بووە لە سەردەمی سارگۆنی سێ یەم لە ساڵی(١٧١٥) پ ز لەگەڵ ئاشووریەکاندا شەڕی کردوە و تێك شکاوە و بەرەو(شام) دوور

خراوەتەوە پاش دوور خستنەوەی هیچ دیاردەیەکی پیاوەتی لەم کابراوە نەبوە تاوەکو بە تازە کەرەوەی دەوڵەتی مادی. نەمێنێتەوە سەر(کواکسار) و(کەیقوباد) نەبیت یەکێك لەم دوو سەرداره تازەکەرەوەی دەوڵەتی ماد بن.(نابۆپولاسار) ی فەرمانڕەوای بابل بە هاوکاری کواکسار هێرشیان کردە سەر دەوڵەتی ئاشوور و لە ناویان برد. لێرەدا ئەتوانین بڵێین پێش کواکساریش دەوڵەتی ماد خاوەن دەسەلات و هێز بوە بۆیە بابلیەکان پەیمانیان لە گەڵدا بەستوون و بڕوایان پێ ی هەبووە بۆ لەناو بردنی ئاشوور. ئەمەش لەوە ئەچێ پاش ڕووخاندنی دەوڵەتی ئاشوور سەر لە نوێ دەوڵەتی ماد تازە کرابێتەوە و برەوی پێ درابێ. کەوابوو ناتوانین کواکسار بە تازەکەرەوەی دابنێین. چونکە پێش ئەم(فەرییەرزی) باوکی پادشا بووە. بە ویراسەت پاشایەتی وەرگرتوە بۆیە بە تازەکەرەوە ئەژمێرری. تەنها کەسێك کە پێویستە تۆزێك بە وردی سەرنجی بدەین بەچاوی ژێریەوە لێ ی بکۆڵینەوە(کەیقوباد) ە. کە لە چەندین شوێنەوار و مێژوودا باس کراوە وەك مێژووی کورد و یونان و.. هتد. جێ ی گومان نی یە(هێردۆت) ئەڵێت کەیقوباد دامەزرێنەری دەوڵەتی(کیان) ی یە کەوابوو ئەتوانین بڵێین پێش ئەوەی مادەکان لە رۆژهەلاتەوە بەرە و ژووروی رۆژئاوای ئێران بێن و لەم شوێنانەدا جێ گیربن لە سەرەتاوە تا دەورو بەری سەدەی(١) پ ز ئەمانە بە کۆمەڵ ژیاون. هەر کۆمەڵەش خاوەنی سەرۆکێکی تایبەتی خۆی بووە. کەبە ئاژەل داری و مەڕ و مالات بەخێو کردنەوە خەریك بوون. تا سەرەتای سەدەی(٢١) پ ز هیچ دیاردەیەکی ڕامیاری و یەك بوون لەمانەوە دیار نی یە. ج لە پێش سەردەمی(پێش دادیە کانەوە) یانی(٣٢٤١) پ ز و ج لە دوای ئەمانیشەوە تاوەکو سەردەمی(نینە)ی فەرمانڕەوای کلدو ئاشوور یانی سەدەی(٢١) پ ز بەلام کوردەکانی بەشی ئارارات(٣٧) سەدە پێش زایین یانی(٣٧٠٠) سال پ ز دەستیان کردوە بە جولاندنەوەی سیاسی لەگەل(شومێرونەکەد) و(عیلام) بەگژ یەکدا چوون لێرەدا بۆمان دەرئەکەوێ کە تاوەکو ئەم کاتە(ماد)ەکان بەرەو ڕۆژ نەهاتوون. ئەگەر هاتبێتیشن خاوەنی فەرمانڕەوایی نەبوون. لەوانەیە لەژێر چاودێری پێشدادیەکاندا بووبن. یاخود بەشێوەی خێڵەکی ژیاون و جیا جیا سەرۆکی تایبەتی خۆیان هەبووە.(ئەم ڕایە لە ڕاستی یەوە نزیکترە)، بۆیەکە مجار لە سەدەی(٢١) پ ز ناوی(ماد) پەیدا بووە لە سەدەی(١٣) پ ز لەژێر فەرمانڕەوایی(توسە) لە شاری بەڵخ) دەوڵەتێکی بچووکی مادی هەبووە کە

باجی بە ئاشووریەکانیش نەداوە. لە سەدەی نۆهەمی پێش زاینیدا بەرە بەرە ناوی ماد کەوتە ناو نووسینەکانی ئاشوورەوە، وشەی(ماد) دوو دڵی و ترسی خستە دڵیانەوە پاش لەدنیا دەرچوونی(گرشاسب) ی فەرمانڕەوای پێشدادیەکان ساڵی(۹۰۲) پ ز وردە وردە ئاشووریەکان دەستیان کرد بە پەلامار و هێرش بردنە سەر وڵاتی(مادوپارس) ئەمانیش ناچار بوون کە دەوڵەتێکی یەك گرتووی بە دەسەڵات دژی ئاشووریەکان پێك بهێنن. وەکو باسمان کرد تاکو ئێستاش هەردوو نەتەوەی مادوپارس بە شێوەی کۆمەڵی گەورەو بچووك بە جیاواز هەر یەکەیان لەژێر چاودێری سەرۆکێکدا ژیاون. مێژوو نووسی یونانی بەناوبانگ(ئەکترس یاس) ناوی فەرمانڕەوایانی مادی بەم شێوەیە باس کردوە(ئارباس - کەیقوباد). ۲- ئاستی باراس ۳- هەشتی پورش ٤- ماندوسس - ماندوشی کە پیرنیا لەل ٥٠ ی کتێبی ئێرانی کۆن(مانوداکس)ی نووسیوە ٥- مەنچیێك ٦- سوزار موسی ۷- ئەسپادا(ئەسپاداس(پیرنیا ئەسپەنداسی نووسیوە) ۸- ئارتیکا(ئارنیکاس) ۹- ئاشکەش(پیرینا ئەستیکاس ی نووسیوە ۱۰ - ئاریبان - ئاربیانس ۱۱- ئارمی - ئارمیس ۱۲- ئارتوز - ئارتوس پیرنیا ئارتابوس ی نووسیوە ۱۳- پارسوەند - پارسوئاراس ۱٤ - ئارتین - ئارتینیس ۱٥ - ئارزەنگ. ئەمانە زیاتر لە(٥٠) ساڵ بەشێوەی(ملوك الگوائف) ژیاون. هەروەها(هێرۆدۆت) ناوی هۆزەکانی(پارس) ی بەم شێوەیە بردوە : ۱- پاسا کاردی ۲- مەرخی ماراخی ۳- ماسپیانی ٤- پانتالی ٥- دروزی ٦- ژەرمەن ۷- ساگارتی ۸- مەردی(ماردی) ۹- دروپیك ۱۰ - داران.

تێ بینی : - لە ژمارە یەکەوە تاوەکو حەوتەم ئەمانە هەموویان شاری دێ نشین بوون لە حەوتەمەوە بۆ دەیەم هەموویان چادر نشین و کۆچەر بوون. کرشاسب کوڕی وێشتاسب کوڕی تەهاسب کوڕی مەنجور کوڕی فەرمیدوون. کوڕی ئەپەتیان کوڕی جەمشید دوا فەرمانڕەوای پێشدادیەکان بووە. پاش لەدنیا دەرچوونی ئەم گرشاسبە دەوڵەتی مادو پارس بێ سەرپەرشت و سەرگەردان مانەوە کەسێك شیاوی فەرمانڕەوایی بووبێت لە زنجیرەی پێشدادیەکاندا نەبووە تەنها(ئەفراسیاب) نەبێت ئەویش لە وڵاتی(توران) دا بوو. بەهۆی کرداری ناشیرین و بەد خووییەوە هۆزەکانی(زابلستان و کابلستان) بە فەرمانڕەوایی قایل نەبوون و نەفرەتیان لێ کرد. لێرەدا هۆزەکانی مادوپارس دەستەوسان نەوەستان بڕیاریان دا کەیەك بگرنەوە بۆ ئەوەی کەیقوبادی کوردیان

هەڵبژارد بە فەرمانڕەوا کە پیاوێکی زیرەك و ئازا و ژیر و لێ هاتوو بوو. لەئە نجامی ئەم ڕاپەڕینە شۆڕشگێڕانەدا کۆتایی دەستی بە دوازنجیرەی پێشدادیەکان هات . لێرەوە زنجیرەی (کەیانی) لە سەر بە دەستی کەیقوبادی کوردەوە دەستی پێ کرد. زۆربەی مێژوو ناسەکان زنجیرەی(کەیانی) بە دوومم بەشی فەرمانڕەوای ئێرانی دائەنێن لەبەر یەك گرتوویی و هاوپەیمانیەتی مادو پارس. بەلآم لە ڕاستیدا زنجیرەی کەیانی زنجیرەیەکی کوردی مادی یە کە بە درێژی باسی ئەکەین.

بەندی چوارەم

دەربارەی فەرمانڕەوایانی ماد

فەرمانڕەوایی کەیقوباد: -

پاش ئەوەی گرشاسب دنیای بەجێ هێشت، وڵاتی مادو و پارس بێ سەرکردە و سەرپەرشتکار مایەوە. ماوەیەك هێرش و پەلاماری یەك لە دوای یەکی(سەلمانازار)ی ئاشوری و چاو بڕینە خاکی مادو پارس هانی ئەم دوو نەتەوە گەورەیەی دا کەمشووڕێکی خۆیان بخۆن و لە ژێر سایەی سەردارێکی ژیر وکارامەدا یەك بگرنەوە. هەموو سەرکردەو سەردار و ریش سپی و پیاو ماقوڵانی(مادی گەورە و مادی بچووك) هەموو سەرۆك هۆزەکانی(پارس و گێل و خەزەر) لە کۆبوونەوەیەکی فراوان و دوور و درێژدا کە گەلێ بیروڕای جیاوازی تیا هاتەکایەوە. لە کۆتاییدا بە یەك دەنگ بڕیاریاندا کەیقوبادی کورد – کە یونانیەکان بە ئارباس ناوی ئەبەن[139] و سەرۆکی هۆزێکی ماد بووە[140]. بکەن بە فەرمانڕەوای وڵاتی ماد وپارس وئازناوی(زاڵ)[141] ی دراوەتێ. لەم کۆبونەوە فراوانەدا(ئەفراسیابی تورانی) ئامادە نەبوو بەڵکو بە نامەیەك ئاگاداری کردن بە فەرمانڕەوایی کەیقوباد ڕازی نی یە، بەڵکو پێویستە خۆی بێتە فەرمانڕەوا؛ هەرچەند ئەم خەڵکی(توران)ە بەڵام لە دایکەوە دەگەڕێتەوە سەر پێشدادیەکان و ئەم شایستەی فەرمانڕەواییە بە ویراسەت. ئافراسیابی کوڕی پشتك کوڕی زادشم کوڕی تور کوڕی فەرمیدون کوڕی ئاپتین کوڕی جەمشید ی پێشدادی، بەم شێوەیە ئەیویست بچێتە فەرمانڕەوایی مادیەوە

---

[139] یونانیەکان بە فەرمیدونیش ئەڵێن – ئارباس – بەڵام بە کەیقوباد ئەڵێن(ئارباسی کورد)

[140] ئەو هۆزە مادی یە(بوس – بوز) بوە کە لە ناوچەی مازندەراندا جێ گیر بوون، لەوە ئەچێ کێوی(ئەلبورز) لە(البوز) ە وە هاتبێ. عەرەبەکان(ئەلف و لامی تەعریفیان بۆ زیاد کردبێ) و بووبێتە(البوز)(هارا) بووە کە لای مادەکان زۆر پیرۆوز بوبە ڕێز بووە. بەیانیان کە ڕۆژهەڵئەهات و ئەیدا لە کێوەکە هەموویان ڕوویان تێ ئەکردو دڵخۆش ئەبوون کەخێرو خۆشی ڕووی کردۆتە وڵاتی ئێران.

[141] هەر سەرکردە و فەرمانڕەوایەکی بە دەسەڵات کاتێ تەمەنی ئەگەیشتێ و سەری سپی ئەبووچەند کوڕ و کوڕەزای چاکو ناوداری ببوایە پێ یان ئەوت زاڵ. زاڵ ئێستاش بە کوردی واتا سەرکەوتوە.

وسەرپێچی کرد[142]. بەلام لەبەر ئەوەی پیاوێکی بەدخوو بێ سیاسەت و لێ نەهاتوو بووە هەموو هۆزەکانی(مادستان، زابلستان، کابلستان) بەوە رازی نەبوون کە ببێتە فەرمانڕەوا. بۆیە بەیەکجار فەرمانڕەوایی(کەیقوباد) یان پەسەند کرد.لێرەدا شەڕی(توران) و(ویران) دەستێ پێ کرد. مەبەست لەئێران(مادەستان، زابلستان، کابلستان) ە. ئەم شەڕە بەیەکەم شەڕ دانەنرێ کە ڕۆستەم بەرپای کرد[143]. پاش ئەوەی کەیقوباد فەرمانڕەوایی ئەگرێتە دەست بە سوپایەکی گەورەوە ڕوو ئەکاتە ولاتی(توران) لەگەڵ سەرداری زابل ڕۆستەم و سەرداری کابل(مهراب) بە دوو سەرداری مادی یەوە(قارن – کشواد) بەرابەرکێ ئەکات. پاش شەڕێکی درێژ خایان لە ئەنجامدا پەیمانی ئاشتی ئەبەستن و کەیقوباد[144] لە(بەلخ)ە وە بەرەو ئەسفەهان ئەگەڕێتەوە. ئەم فەرمانڕەوا ژێرە هەموو هۆزەکانی ئەتەوەی ماد و پارسی خستۆتە ژێر دەسەلاتی خۆیەوە، سوپایەکی ڕێکو پێك لە سوارەو پیادە پێك ئەهێنێ بۆ بەربەست کردنی هێرشی ئاشووریەکان کۆشکی دەربار و یاساولی تایبەتی کۆشك دائەمەزرێنی. پاش ماوەیەك بە تەواوی هێز و دەسەلاتی خۆی ئەچەسپێنیی و کاروباری دەولەت ئەگرێتە دەست پایتەختەکەی ئەباتە شاری(ئاکباتان – هەمەدان) گەلێ بیرو ڕای جیاواز هەیە. هەندێ لە مێژوو نووسەکان ئەلێن. لە لایەن خاتوو(سەمیرامیس – شەمارەمێ) وەو ئاوەدان کراوەتەوەو کەیقوباد تازەی کردۆتەوە. هەندێکی تر ئەلێن ئەخێر کەیقوباد خۆیەوە ئاوەدان کراوەتەوە.

لەسەرەتاوە پایتەختی کەیقوباد شاری(ئاسپاهان)[145] بووە لە پاشدا گواستوویەتیەوە شاری هەمەدان. وتەی یەکەم زۆر نزیکە لە ڕاستیەوە چونکە پێش ئەوەی کەیقوباد فەرمانڕەوایی بگرێتە دەست شاری هەمەدان بووە. لە زۆربەی باس و خواستەکانی ئاشووردا ناوی ئەم شارە هاتووە کە پێش سەدەی(١٢) پ ز شوێنی دانیشتنی

---

[142] توور باب گەورەی ئەفراسیابە لەگەڵ(سەلم)ی برای کچەزای زوحاکن بەلام ئیرەج لە ئیرانلەختە) کە لە ئەوەی تەهو مەرسن

[143] مێژووی سرجان ملکم ل ١٦

[144] مێژووی سرجان ملکم ل ١٦

[145] ئاسپاە کۆی سوپایە کە عەرەب کردوویە بە اصفهان.

مادەکان بووە. هەر بەم بۆنەوە(هەنگمادان) یانی(شوێنی دانیشتنی مادەکان) هەنگ بە مانای کۆمەڵ دێت کە مەبەست لە کۆمەڵی مادەکانە. بەرە بەرە بە گوێرەی رۆژگار(هەنگمادان بۆتە - هەمەدان) بەلأم وشەی ئاکباتان لە لەهجەی(هاخامە نشینیەکانەوە) وەرگێراوە. کە ئەمانە لە بریتی پیتی(د) پیتی(ت) یان بەکار هێناوە. یانی بۆتە(هەنکماتان) کە ئەمەش بە تێپەڕ بوونی رۆژگار گۆڕاوە بە(ئەکباتان) ئەحمەد رەفیق ی مێژوو نووس لە کتێبی(تاریخی عمومی) جلدی یەك لە بارەی ئێران و مادەوە وەك لەهجەی هاخامەنشینیەکان لە بریتی وشەی(مادای – ئامادای) وشەی ماتای – ئاماتای بەکار هێناوە. لێرەدا ئەوەمان بۆ روون ئەبێتەوە کە(هەنگمادان) لە ئاشووری و ئاکباتان لە هاخامەنشینیەکانەوە هاتووە. بەهەر حاڵ ئەوەی گرنگە کەیقوباد بۆ بەربەست کردنی هێرشی ئاشووریەکان ئەم شارەی کردە پایتەختی فەرمانڕەوایانی کورد لە پاشدا بە دوا پایتەختی سەردەمی(ئازیدەیاك) دەمێنێتەوە. تاکو لە سەردەمی سیروسی گەورەدا داگیر ئەکرێ. ناوی کەیقوباد کە لە دوو بەشی(کەی) و(قوباد) پێك هاتووە. کەی بە مانای گەورە دێت. قوباد ناوی خۆیەتی بە زۆربەی فەرمانڕەوایانی مادەوە وشەی کەی لکێنراوە کە بە مانای رێز گرتن و گەورەیی دێت وەك : کەیقوباد، کەیا پۆ کەی پشین، کەی ئارمین، کەی ئارش، کەی نیار، کەیکاوس، کەی ئارجان، کەی لوهراسب، کەی هشتاسب(کشتاسب)، کەی واکسار، کواکسار... هتد. هەر بەم بۆنەیەوە بە فەرمانڕەوایانی(کیانی) یانی گەورەو خاوەن شکۆکان ناودار بوون. بەلأم فەرمانڕەوایانی پارس و پێشدادیەکان هەر بەناوی خۆیانەوە ناوداربوون. کەیقوباد جگە لەوەی کە مادەکانی لە هێرش و پەلاماری مادەکان پاراست وڵاتی(پارس) یشی هەروا ئەپاراست و هەر دوو نەتەوەکەی لەژێر دەسەلأت و فەرمانی خۆیدا پارێزگاری ئەکرد. هەموو مێژووەکانی(هێرۆدۆت و شانامە، مێژووی کورد، فارس. تورك. یەك رایان لەسەر کەیقوباد هەیە. جگە لەوە ئەبێت(هێرۆدۆت) ئەڵێت(کەیقوباد بۆ پاراستنی خاکی مادوپارس لە هێرشی ئاشووریەکان پەیمانێکی لەگەڵ(بلەزیس) فەرمانداری بابل دا بەست). ساڵی(٧٦٥) پ ز دەوڵەتی تازە پێگەیشتوی ماد بە لەشکرێکی گەورەو گرانەوە کەپێك هاتبوو لە نەتەوەکانی(ماد. پارس، عیلام، کلدە، عەرەب) کە زیاتر لە(٤٠٠،٠٠٠) کەس ئەبوو روەو شاری ئەینەوا کەوتە رێ. کاتێ(سەردانا پال) کوڕی سەلمانازاری سێ یەم)

فەرمانڕەوای ئاشوور ئەم هەواڵە ئەبیستێ بۆ بەربەست کردنی ئەم هێرشە بە وسپایەکی گەورەوە دێتە دەرەوەی شاری(نەینەوا) و ڕوو بە ڕووی ئەم سوپا بەهێزە ئەوەستێ. سێ جار بەیەکدا دێن. هەرسێ جارەکە توانی سوپای کەیقوباد بشکێنێ و زیانێکی باشی لێ بدات.(بلەزیس) ی فەرماندای بابل کە دەستێکی باڵای هەبووە لە ئەستێرە ناسی دا و تبووی شێوەی ئەستێرەکان وا دەرئەکەوێ ئەگەر تا پێنج ڕۆژی تر سوپای کەیقوباد خۆی بگرێت ئەوا سەرکەوتن بەدەست دێنن و شاری نەینەوا داگیر ئەکەن. سوپاکەی کەیقوباد بڕوایان بەقسەکانی(بلەزیس) بەتین بوو کە زانایەکی ئەستێرە ناسی بەرزە، بۆیە بەبیرو باوەڕێکی بەهێزەوە هێرش و پەلامارەکانی ئاشوریەکانی بەربەست کرد. ڕۆژی چوارەم هەواڵ هات کە سوپایەکی(١٠٠) هەزار کەسی لە - بەلخ – ەوە بۆ هاوکاری سوپاکەی کەیقوباد هاتووە[١٤٦]. دوا نیوەڕۆی هەمان ڕۆژ سوپای هاوکار پەیوەندی ئەکات بە سوپای کەیقوبادەوە. ڕۆژی پێنجەم بەیەکجار هێرش دەکەنە سەر شاری نەینەواو ئاشووریەکان تێك ئەشکێنن.(ساردانا پال) ناچار ئەبێت کە لە قەلای شاردا خۆی ڕابگرێ و سەنگەر بەندی لە سوپای داگیر کەر بکات. لەبەر ئەوەی شاری نەینەوا زەخیرە و کەل و پەلێکی زۆری تیابوە و زەوی و زاری باشیان بۆ کشت و کاڵ هەبووە توانیویانە ماوەی دوو ساڵ خۆیان ڕابگرن سەرەتای ساڵێکی تەڕو باراناوی دیجلەو هەموو لقەکانی بەشێوەیەك هێرشی لافاو ئەهێنن کە بە تەواوی لایەك لە شاری نەینەوا کاول ئەبێت.سوپای کەیقوباد بەتەواوی شار داگیر ئەکەن و ئەیخەنە ژێر دەسەلاتیانەوە. کاتێ(ساردانا پال) ئەزانێ هیچ ڕۆشناییەك ئەماوەتەوەو توانای بەرگری نی یە. دێنێت هەرچی کەلوپەلی جەنگی و ئالتون و پارەو خواردەمەنی هەیە بەخاوو خێزان و دەست و پێوەندەوە لەقەلاکەدا هێنا بە دوا فەرمانڕەوایی زنجیرەی یەکەمی دەسەلاتداریەتی

ئاشوورو گەڕایەوە وڵاتی خۆی. دەستی کرد بە پەرە پێدان و چەسپاندنی دەسەلاتی لە وڵاتەدا. بەو شێوەیە دەوڵەتی مادی گەیاندە ئەوپەڕی سەربەرزی و سەرفەرازی. گەلێ لە زانا(ئالشاریەکان) ئەڵێن ئەم چیرۆکەی کە یونانیەکان و کوردەکان ئەیگێڕنەوە دوورە

---

[١٤٦] لە جاماسنامەدا نووسراوە ئەم سوپایە بە سەر پەرشتی(ڕۆستەم) ی زابلی و مهرابی کابلی هاتووە کە لەوەپێش لەلایەن کەیقوبادەوە ئاگادار کرابوون بۆ هاوکاری. بلەزیس بە هۆی زانستی ئەستێرەناسی یەوە گوورو توانای داوە بە سوپاکە.

لەڕاستی و شتی وەها لە مێژوودا ڕووی نەداوە، تا ئێستا هیچ شتێك لەم بارەیەوە ڕوون نی یە (یونانیەکان بەهەڵە(کواکسار) ئەکەن بە(کەیقوباد). بەلاَم من ئەڵێم سەلمانازارێك کە مێژوو نوسەرکان ئەڵێن بێ جێگادار مردوە(سەلمازاری دووەم) سەردابا پال کوڕی سەلمانازاری سێ یەمە. لە هەندێ سەرچاوەی دێرینی(ئەینەوا) لەم دواییەدا دەرکەوتوە کە سەلمانازاری دووەم بێ جێگادار نەبوە(شەمسی ڕامان) ی سێ یەم کوڕی ئەو بووە. کەلە ساڵی(٨٥٥) پ ز دا فەرمانڕەوایی ئاشوری کردوە و شاری هەمەدانیشی داگیر کردوە. گەلێ شەرو شۆڕی لە وڵاتی مادا ساز کردوە دوور نی یە وەك چۆن ئەیانوت سەلمانازاری دووەم کەسی لە پاش بەجێ نەماوە سەلمانازاری سێ یەمیش وا دەرئەکەوێ کە جێگاداری بووە. یاخود سارداناپال کوڕی سەلمانازاری سێ یەم نەبێت. کوڕی کابرایەکی تری ئاشووری بێت.دوور نی یە هەندێ ڕووداوی مێژوویی بە هەڵە دووبارە کرابێتەوە و خرابێتە پاڵ یەکێکی تریش. یاخود بۆچی نابێت ئەو نەخۆشیەی کە(ساراکۆس) تووشی بوو(سارداناپال) یش تووشی بووبێت. بەهەر حاڵ ئێمە ناچینە چەقی ڕق و بلێین ئەم ڕووداوە ڕاستە چاوەڕوانی کەرەمی خواو ئاشکرا بوونی ئەم ڕووداوەین لە داهاتوودا. کەلە پاشماوە دێرینەکانی ئەینەواوە دەرکەوێ. ئەژادو بنەڕەتی باوو باپیری کەیقوباد مێژوو نووسەکان زۆربەیان بەم شێوەی خوارەوە باس ئەکەن : - کەیقوباد کوڕی زاگ – زاوگ کوڕی نۆرکان کوڕی سۆسان یا لە هەندێ جێگادا نووسراوە توسان کوڕی نارمین[١٤٧] کوڕی نارجان کوڕی نارشین کوڕی ناروین کوڕی نارجان کوڕی مانیشار – هەندێ(مالیسۆ) یان نووسیوە. کوڕی توزگان یان توسکان کوڕی نورگان کوڕی سوسار کوڕی کوردۆ کوڕی مادا کوڕی یابت کوڕی نوح[١٤٨] کەیقوباد پێنج کوڕی هەبووە ١- کەیکاوس ٢- کەیابۆ ٣- کەعەرەب(کیانۆ)ی پێ ئەڵێن ٢- کیاش(کیارشین) ٤- کەیارمین ٥- کەی پشین. مێژووناسەکان ماوەی فەرمانڕەوای کەیقوباد هەریەکە بە جۆرێك نووسیوە. ئەوەی زیاتر نزیکە لە ڕاستیەوە گوایە(٩٤) ساڵ فەرمانڕەوا بووە. مێژووی هەورامانی کۆن ساڵی لە دنیا دەرچوونی(٧٥٩) پ ز نووسیوە. ئەکتزپاس مێژوو نووسی یونانی ئەڵێت – پێش ئەوەی

---

[١٤٧] نارمین برای کەیقوباد کە گرشاسبی کوڕی ئاتراب کوڕی جەمشیدی پێشدادی لە شەڕێکدا لەگەڵ چینیەکان بە بیانووی سەرپێچی لە فەرمان کوشتی. جاماسنامە ل ١٢٨ و تاریخی منگقی ل ٥٦

[١٤٨] مێژووی کۆنی هەورامانیش هەمان شێوە باسی ڕەگەزی کەیقوبادی کردووە.

فەرمانڕەوا بووبێت ماوەی(٢٦) ساڵ سەرۆکایەتی هۆزی(یوز) ی کردوە. لە هەندێ شوێن دا(١٢٠) ساڵ فەرمانڕەوایی باسکراوە. وا دەرنەکەوێ(٩٤) ساڵ فەرمانڕەوایی مادو(٢٦) ساڵ سەرۆکایەتی هۆزی(یوز) هەموویان بە(١٢٠) ساڵ دانابێت. وا دەرنەکەوێ ئەبێت تەمەنی لە(١٢٠) ساڵ زیاتر بووبێ کەیقوباد زۆر جار بە نموونە دەهێننەوە کە پیاوێکی بیرو هۆش دار بوەو لە کاتی پیریشدا هەمیشە ئاگای لە بیرو هۆشی خۆی بوە بۆیە بە پیاوێکی ژیرو کارامەو زیرەك ئەزانرێ.

فەرمانڕەوایی کەیکاوس

وەك روون و ئاشکرایە هەر کەسێ قەڵەمی گرتە دەست بۆ نووسینی مێژوو یا رووداوێکی مێژوویی ئەگەر خاوەنی ویژدان ئەبێت چۆن خواستی بێت وا ئەنووسێ.مێژوو نووسەکان دەربارەی جێ نشینی کەیقوباد گەلێ بیروڕاو بۆچوونی جیاوازیان هەیە کە بە هیچ شێوەیەك شیاوی باس نیە. تەنها شتێك کە باسی بکەین(کاوس) پاش لەدنیا دەرچوونی کەیقوباد ساڵی(٧٥٩) پ ز فەرمانڕەوایی گرتۆتە دەست. خاوەنی(مجمع التواریخ) کە کەیکاوس بە کوڕەزای کەیقوباد داناوە یانی کەیکاوس کوڕی ئەفراد کوڕی کەیقوباد، هەندێ تر بە کوڕەزازای دائەنێن و ئەڵێن کوڕی(کەینو) کوڕی(کینانوش) کوڕی(کیاپو) کوڕی کەیقوباد. وا دەرنەکەوێ وتەی دوەم نزیك بێت لە ڕاستیەوە چونکە کەیقوباد کوڕی ئەبوە ناوی ئەفراد بێت لەوە ئەچێ(ئەفوا) بووبێت و بە هەڵە کرابێتە(ئەفراد) کە ڕاستیەکەی(ئەپوا) بوەو عەرەب کردویانە بە(ئەفوا) بەچوونە پاڵ ووی(کەی) ئەبێتە(کیاپو) کە ئەمەیان ڕاستیەکەیەتی. ئەم فەرمانڕەوایە زۆر ئازاو دەسەلأتدار بووە هەمیشە حەزی بە زەعامەت و داگیر کردنی(هاورامان) یانی(یەمەن) لە پاشدا لەگەڵ(ژوالاژعار)ی سوڵتانی یەمەندا پەیمانی دۆستایەتی ئەبەستێ و(سودابە)ی کچی مارە ئەکات. لە شەوی زاوایەتی دا لە بەزم و ڕەزمی شایی و هەڵپەڕکێ دا(کەیکاوس و ئەو زەبرو تووس و گومت و گەلێ لە سەردارانی تر بەدیلی ئەگرن و زۆربەی سوپاکەی هەڵدێت و ئەگەڕێتەوە. ئەم هەواڵە ئەگاتە(ڕۆستەمی زابل) و بە خۆی و سوپایەکی گەورەوە دێتە سەر یەمەن و(ژوالاژعار) ناچار ئەکات کە پەیمانی ئاشتی

لەگەڵ ببەستێ و کە یکاوس و دارودەستەکەی بەرەلا ئەکات و(سودابە) بەهەموو کەلوپەلێکی بوکیەنیەوە ئەگەڕێتەوە ولات. ڕۆستەم لە ئەنجامی ئەم فیداکاریەدا ناز ناوی(پاڵەوانی جیهان)ی ئەدرێتێ و دەوڵەتێکی سەر گرتنی و تێك شکاندنی کەیکاوس و سوپاکەی ئەگاتە ولاتی توران زەمین(ئەفراسیاو) بە خۆی و لەشکرێکی زۆرەوە ڕوەو ئێران یانی ولاتی مادو پارس دێت. کاتی کەیکاوس گەیشتەوە ولات(سیاوەش) ی کوڕی لەگەڵ ڕۆستەم ئەنێرێتە بەر بەرەکانێ ی ئەفراسیاو. جارێکی تریش شەڕی ئێران و توران بە پەیمانی ئاشتی کۆتایی دێت کەیکاوس لەم پەیمانە دوو دڵ و دڵ سارد ئەبێت جارێکی تر(توس ئەوزەر) ئەنێرێتە سەر ئەفراسیاو بە سوپایەکی بەهێزەوە. ئەم کارەی کەتکاوس ڕۆستەمی دڵسارد کردو بەدڵی شکاوەوە ڕوەو ولاتی سیستان گەڕایەوە. سیاوەش لەلایەن باوکیەوە تاوانبار ئەکرێت کە گوایە لەگەڵ سەدابەی باوەژنی دەستی تێکەڵ کردوە.سیاوەش بەهۆی(پیران ویسە)ی یەکێ لە سەردارانی سوپای ئافراسیاو پەیوەندی بە سوپای تورانەوە ئەکات. ئەفراسیاو(فەرەنگیسی) کچی لە سیاوەش مارە ئەکات، لە ئەنجامدا بەهۆی پیلانێکەوە لەلایان(گرسیوز) ی برای ئەفراسیابەوە ئەکوژرێ. هەندێ لە مێژوو ئەوسەکان ئەڵێن کەیکاوس حەزی کردوە بچێتە ئاسمان بۆیە بە ئەمروود ناوی ئەبەن[149] کەیکاوس ساڵی(٧١٥) پ ز بێ جێگادار لە دنیا دەرچووە هەندێك(فەریبەرزی باوکی توس) بە کوڕی کەیکاوس ناو ئەبەن.

بە پێ ی مێژووی هەورامانی کۆن و هەندێ مێژووی تر(فەریبەرز باوکی توس، لە نەوەی قوبادی کوڕی ئارجانە کە پێنجەم باپیرەی کەیقوباد.

(گرشاسب ی پێشدادی) کوڕی(ئاتراب کوڕی جەمشید) لە شەڕی ئێران و چین دا قوباد کە فەرماندەی لەشکر بوو بە بیانوی سەر پێچی لە فەرمان کوشتی.

---

[149] تەورات سفری تکوین فەسلی دەیەم ئەڵێت : نرمرود کوڕی کوش کوڕی حامە بەلام بنەڕەتی کەیکاوس ئەگەڕێتەوە سەر مادای کوڕ یابت کە لە ڕەگەزدا جیاوازن کەیکاوس هەزار ساڵ زیاتر لە پێش ئەمرووددا ژیاوە لەوە ئەچێ وەکو ئازناو بەویش و ترابێ(ئەمرووددا) چونکە داوای خوایەتی و چوونە ئاسمانی کردووە.

فەرمانڕەوایی توس

پاش ئەوەی کەیکاوس لەدنیا دەرئەچێ. کەسی لە پاش بەجێ نامێنێ تا جێگاداری بکات. ولآت بێ سە پەرشتی کار ئەمێنێتەوە، هۆز و تیرەکانی مادو پارس دەکەوئەوە مقۆ مقۆ و هەر کەسە خۆی ئامادە ئەکات بۆ ئەوەی فەرمانڕەوایی ولآت بگرێتە دەست. بەم شێوەیە ئاشوب و بشێوی لەنێوانیاندا پەیدا ئەبێت، هەردوو دەستەی(ئەرمینی و قوبادی) بۆ وەرگرتنی فەرمانڕەوایی دەکەونە پێش برکێ و ڕقەبەری. سەرۆکی ئەرمێنیەکان(لوهراسبی کوڕی کیارجان کوڕی کیمانۆش کوڕی کیا پۆ کوڕی کەیقوباد)ی فەرمانڕەوای مادە. بنەڕەت و رەگەزی بۆ(ئارمینی کوڕی ئارجان) ئەگەڕێتەوە کە پیاوێکی بێ تەجرەبە و کەم دەسەلآت بووە لەبەر ئەوە کەس ڕای فەرمانڕەوایی بۆ نەداوە. سەرۆکی قوبادیەکان(توسی کوڕی فەریبەرز) بوە کابرایەکی گۆشە گیرو بێ سەرو سەوادو ژیرو خاوەن تەجرەبەو دێ نشین بوە لە لایەن زۆربەی خەلکەوە بە فەرمانڕەوا هەلئەبژێریت و سالی(٧٠٨) پ ز دەبێتە فەرمانڕەوا.(لوهراسب) جگە لەوەی زاوای کەیکاوس بووە خۆشی لە پێشترو لەبارتر زانیوە بۆیە سەرپێچی فەرمانڕەوایی تووسی کردوە و گوێ ی پێ نەداوە هەندێ لە هۆزەکانی مادو پارس لایەنگری(لوهراسب) بوون کاتێ تووس ئاگاداری ئەم پشێویە ئەبێت واز لە فەرمانڕەوایی ئەهێنێ و ئەگەڕێتەوە لادێ بەکشت و کالەوە خۆی خەریك ئەکات. بەلآم خەلك وازیان لێ نەهێنان و کەوتنە نێوان لوهراسب و توسەوە ئاشتیان کردنەوە و سالی(٧٠٧) پ ز گەڕایەوە. ڕێك کەوتن نامەیەك لە نێوان لوهراسب و تووس مۆر کرێ بەم شێوەی لای خوارەوە ١- هەموو ولآتی مادو پارس بە کاروباری دەولەتیەوە بە توس سپێررا. ٢- ولآتی خۆراسان خرایە ژێر دەسەلآتی تووسەوە.

٣- ڕۆژ ئاوا کابلستان و بەشەکانی تری بەبێ باج لەژێر دەسەلآتی لوهراسب دا بمێنێتەوە.

٤- لەکاتی پێویستی سەربازیدا هەردوو لا هاوکاری یەکتر بکەن.

ئابەو شێوەیە میانەی هەردوکیان کراو لوهراسب پایتەختی بردە شاری(بەلخ) و تووس شاری هەمەدانی کردە پایتەختی دەولەتی مەرکەزی ماد. وەك باسمانکرد شاری(ئاکباتان) – هەمەدان – لەلایەن(شمارمێ)وە دروست کراو کەیقوباد جارێکی تر دەستی

پێدا هێناو تازەی کردەوە. تووس هات فراوانترو تازە تری کردەوە بە شێوەیەك کە بە شارێکی ناودار و جوان ئەژمێررا، بەهۆی ئەوەوە کەهەر حەوت هۆزە گەورەکەی ماد یەنگری تووس بوون. هات حەوت دیواری بەدەوری شاردا کێشا هەر دیوارێك لەوی تر بەرز تر بووە. لەسەر گردۆلکەیەك لە ناوەڕاستی دوا دیواردا کۆشکی فەرمانڕەوایی دروستکرد کە بەسەر هەموو دیوارەکاندا ئەیڕوانی. لە نێوان هەر دیوارێکدا کۆشکێکی جوانی ڕازاندۆتەوە بۆ هەر حەوت سەرۆك هۆزەکەی مادو هەموو دیوارەکانی هەریەکە بەڕەنگێك بۆیە کرد بەم شێوەیەی خوارەوە.

دیواری یەکەم سپی، دوەم ڕەش، سێ یەم سوور، چوارەم شین ٥- نارنجی ٦- نوقرەیی – زیوری. حەوتەم کە بارەگای فەرمانڕەوایی بووە ئاڵتوونی"[150].

پاش ئەوەی تووس لە بارەگای فەرمانڕەوایی جێ گیر ئەبێت لە شاری " ئاکباتان " یاساو دەستوورێکی تایبەتی دانا. کەس بۆی نەبوو لە خۆیەوە خۆی بکات بە بارەگای فەرمانڕەوادا کاروباری دەوڵەتی دابەش کرد بەسەر هەر حەوت سەرۆك هۆزەکەدا. دەستوری دا هەر کەس بچێتە لای سەرەك هۆزی خۆی بۆ کاروباری دەوڵەتی و تایبەتی خۆی هەر سەرۆك هۆزەش یەکسەر پەیوەندی بەفەرمانڕەوا خۆیەوە بووە.

دەستوورێکی تایبەت لە هەر کۆشکێکدا بەم شێوەیەی خوارەوە هەڵواسرا : -

١- لە بەردەمی فەرمانڕەوادا پێکەنین قەدەغەیە
٢- لە بەردەمی فەرمانڕەوادا تف کردنەوە قەدەغەیە
٣- لە بەردەمی ئاوڕشتن قەدەغەیە
٤- تەماشا کردنی ڕواڵەتی فەرمانڕەوا قەدەغەیە

هەروەها ئەم فەرمانڕەوایە(کەوشی ئاڵتوونی) لە پێ کردوە و لەسەر کورسی عاج یانی تەختی عاج دانیشتوە،(نۆرمان)ی مێژوو نووس ئەڵێت یەکەم کەسێك(یاسای دادگا) ی دانا لە ولاَتی خۆی(تووس) بووە، کە دەستوورەکەی لە ئاینی زەردەشتەوە وەرگرتوە. ئەنجومەنێکی تایبەتی دانا بۆ سەرپەرشتی کردنی یاسای دادگایی.

---

[150] پیرینال٥ ملل قدیمە مشرق ل٢٧٨. ئاینە سکەندەری ل ١٥٠ مێژووی کۆنی هەورامان ل١٨٨

سەرچاوەی یاساکەی لە(کتێبی زرین) یا(پازەند)ی وە وەرگرت کە کتێبی مەزهەبی زەردەشت بووە. هات لە سەرتاسەری ولاتدا(ئەنجومەنی سەرپەرشتی دادگاکانی) دانا بۆ هەر شارو ناوچەیەك داوەرێك یا قازیەکی تەنهای دانا کە بە پێ ی یاسای (پازەند) کاتان ئەکرد. ئەو یاساو دەستوورەی کە(تووس) داینا تا سەردەمی(کورشی گەورە) بەکار هات و پەیرەوی کرا، لەوە بەدواوە بەتایبەت لە سەردەمی(داریوشی هاخامەنشینی)دا کاروباری یاسا درایە دەست دادوەرو فەرمانبەرانی دەوڵەت و ئەنجومەنیکی گشتی دادوەران پێك هات بۆ سەرپەرشتی کاروباری یاسایی. ئەم فەرمانڕەوایە ماوەی(٥٢) ساڵ بەوپەڕی دەسەلات و شکۆمەندیەوە کاروباری دەوڵەتی بەڕێوە بردوە، شاری تووس(خۆراسان) لە شارەکانی ئەم پیاوەیە. ناوی ڕاستی تووس(نووسارەن)ە کە بچووك کراوەتەوە بە تووس. یەکێ لە مێژوو نووسە یونانیەکان لە زمانی مێژووی کۆنی ئێرانەوە ئەڵێت " ناوی ڕاستی تووس(ئارتوس یا ئاریتوس) ە یونانیەکان دژژس یا دیوکس "ی پێ ئەڵێن. هەندێ کەس وا ئەزانن کە تووس(دژژس) کەیقوبادە کەچی – هێرۆدۆت – کە خۆیشی ڕای وایە - ئەڵێت(فراهورت) کوڕی توسە بەلام کەیقوباد کوڕی نەبووە. هەندێ لە مێژوو نووسەکان وا ئەزانن ئەم نووسە تووسی نەوزەرە بەلام وەك لەمەوبەر باسمانکرد(تووسی نەوزەر) لە زنجیرەی پێشدادیەکانە بەم شێوەیە(تووس کوڕی نەوزەر کوڕی مەنچەر کوڕی ئێرەج کوڕی فەرەیدون کوڕی ئابتین کوڕی جەمشید کوڕی سیامەك کوڕی میش کوڕی گومرت کوڕی یابت کوڕی نوح)ە. بەلام ئەم تووسی کیانی یە و لە زنجیرەی مادایە بەم شێوەیە(تووس کوڕی فەرییەرز کوڕی شاهروخ کوڕی زادئاز کوڕی ئارومند کوڕی قوباد کوڕی یارجان). باپیرەی پێنجەمی کەیقوباد کە(تووسی مادی یە) بە(تووسی پێشدادی)یان زانیوە ئەم فەرمانڕەوایە ساڵی(٦٥٥) پ ز لە دنیا دەرچووە.

(ئاور دانەوەیەك لە ئەوەكانی كەیقوباد) : -

ئەوەكانی(تووسی قوبادی) یانی مادی یەك لە دوای یەك لە تاسەركەوتنی كورشی گەورە بەسەر(ئایزدهاك)دا لە ولأتی مادو پارس و دەورو بەری فەرمان ڕەواییان كردووە. هەروەها ئەوەكانی(لوهراسبی كەیقوباد) لە ڕۆژهەلأت و لە دوایشدا لە ولأتی مادو پارس تا داگیر كردنی ئەسكەندەر دەسەلأتدار بوون. كاتێ كورشی گەورە ولأتی مادو پارسی داگیركرد ئەمرەانی لوهراسب بە دڵ و گیان لایەنگری كورش بوون، ئەویش ڕێزو خۆشەویستی هەبوو بۆیان و هەمیشە ڕێزی ئەگرتن لە پاشماوە دێرینەكان دەربارەی(لوهراسب) شتێكی ئەوتۆ بەدەستەوە نی یە تەنها هەندێك ئەڵێن ولأتی هیندی داگیر كردوە. بەلأم لە ڕاسیدا داگیر كردنی هیندوستان لەلایەن لوهراسب – ە وە بە بێ هاوكاری فەرمانڕەوایانی ماد و پارس عەقل گیر نی یە. لەوە ئەچێ كاتێ فەریبەرز لەشكری كردە سەر لوهراسب هاوكاری یا فەرماندەی لەشكر بووبێت بۆیە زۆربەی مێژوو نووسان ئەو داگیر كردنەیان بەهەڵە خستۆتە پاڵ لوهراسب. بەلأم كشتاسبی كوڕی لوهراسب پاشماوی گەلێ زۆری لە پاش بەجێ ماوە(قەلأی سەمەرقەند. دیواری خاوەر، شاری بەینای فارس) لە یادگارەكانی ئەم فەرمانڕەوایەن. هەروها گۆڕەكەی لە شاری شیراز دایە. كشتاسب سالی(٦٦٨) پ ز كاتێ باوكی مابوو بوە فەرمانڕەوا و لوهراسبی باوكی سالێ(٦٥٠) پ ز لە دنیا دەرچووە ناو و ناوبانگی كشتاسب زیاتر بەهۆی ئەو برەو دانەوە بووە كەبە ئاینی زەردەشتی ی داوە. لە سەرەتادا پایتەختی شاری(بەڵخ) بوە لە پاشدا گواستویەوە بۆ شاری(ئەستەخەری پارس) و لە سالی(٦٠٢)پ ز لە دنیا دەرچووە.

فەرماندەی(خاوەرستان) لە سەردەمی كورشی گەورەدا(بەهمەنی كوڕی ئەسفەندیار كوڕی كشتاسب كوڕی لوهراسب)ە بوە لە سالێ(٦٠٢ تا ٥٢٢) پ ز.

لە زۆربەی كتێبە كۆنەكاندا بەهمەن بە ئاحشویسروشت) ناوبراوە. یونانیەكان بە(ئارتاگزرس) یا(كزرسز) ناوی ئەبەن هەروەها ئەڵێن(ئەردەشێری دەست درێژ) هەر ئەوە. بەهمەن ولأتەكەی لە هیندەوە تا حەبەشی فراوان كردوە و پایتەختی بردۆتە شاری شوش لە(٤٦٤ تا ٤٢٤) پ ز. لە زۆربەی كتێبە كۆنەكان و مێژوی كوردو(كتێبی ئەستێر فەسلی یەك) ئەڵێن بەهمەن فەرمانڕەوایی(١٢٧) ولأتی كردوە پیاوێكی زیرەك

و به ویژدان و داد پەروەر بووە، کاروباری دەوڵەتی زۆر بە ڕێکو پێکی بەڕێوە بردوە. ئەڵێن بەهمەن لە تۆڵەی خوێنی باوکی بۆ شەڕی بنەماڵەی ڕۆستەم تا فەرامەرزی کوڕی ڕۆستەم بکوژێ[151]. لە سەردەمی بەهمەن جولەکەکان زۆر خۆش گوزەران بوون(یاشسر)کوڕی بەخت نەسر لەلایەن بەهمەنەوە کرابوە فەرمانداری(بابل) ئەوەی زۆر ئازاری جولەکەکانی ئەداو سەربەستی زەوت کردبوون، بەهمەن هات(کورشی کوڕی جاماسب ی کوڕی لوهراسب)ی کردە فەرمانداری بابل لەبەر ئەوەی دایکی جولەکە بوو خوشکەزای دانیال ی بچووکە[152]. ئەڵێن(کورش)لە مەلیکەکانی بابل بووە[153]، بەهەرحاڵ گرنگ ئەوەیە بزانین ئەم کورشە جیاوازی کورشی گەورەی هاخامە نشینییە[154]. پاش لەدنیادەرچوونی بەهمەن(هوما)ی کچی کە یونانیەکان(پەریزاد)ی پێ ئەڵێن ماوەی(٤٠)ساڵ فەرمانڕەوایی کردوە لە ٥٣٣ تا ٤٩٤)پ ز، پایتەختی کەی شاری(تەیسەفون)ی عیراق بووە،وەك لە هەندێ هەڵس کەوتی باوکی ناڕازی بوە بۆیە چۆتە ئەوێ. لە سەردەمی فەرمانڕەوایی هومادا داریوشی گەورەی هاخامەنشینی ئەبێتە فەرمانڕەوای وڵاتی مادو پارس لە(٥٢١ تا ٤٨٦)پ ز کە(گوماتا)ی کوشتوەو خۆی فەرمانڕەوایی وەرگرتووە[155]. ئەم داریوشە کوڕی ویشتاسب کوڕی ئارسام کوڕی ئارابارام کوڕی سیاوەش کوڕی کورشی یەکەم کوڕی کاوس کوڕی سیاوەش کوڕی هاخامەنشین فەرمان ڕەوای عیلام و پارسە، لە کتێبە کۆنەکاندا بە(داریوش ی فارس)یا داریوش فەرمانڕەوای فارس ناودارە[156] ئەم داریوشە

---

[151] لە کتێبی(زینە التواریخ)دا ئەڵێت لەم کاتەدا ڕۆستەم زیندوو نەبوەو مردووە.

[152] دوو دانیال هەبووە یەکێکیان لە پیاوە ناودارەکانی جوولەکە و ئەوی تریان پەیامبەری بەنی ئیسرائیلیەکان بووە. مروج الذهب بەرگی دوەم ل ٨٢، ٨٣ سرجان ملکم ب ١ ل٢ روضه الصفا ل ٢٢٨.

[153] مێژووی ابن خلدون ل ١٦٢. مەسعودی لە مروج الذهب ل ٦٤

[154] تواریخ لالیام ف ٣٦ ئایەتی ٢٢. ٢٣ و کتابی عەزرا فوسلی یەك و سێ و ئایەتی ٧ و فەسلی ٤ ئایەتی ٥ کتێبی دانیال فەسلی ٦ ئایەتی ٢٨ و فەسلی دەیەم ئایەتی یەك. کەوابوو جیاوازی ڕای هەندێ مێژوو نووس بێ بناغەیە چونکە ئەم کورشە جیاوازە لە کورشی گەورەی مادو پارس.

[155] مێژووی کورد پەریزاد نازناوی داریوشی کوڕی هومایە نەك هوما خۆی.

[156] کتێبی(وحمیاونەمسلی ١٢ ئایەتی ٢٢)و(کتێبی عەزرا فەسلی ٤ئایەتی(٥و٢٤)فەسلی ٥ ئایەتی ٦، ٧.

سەر لەنوێ بیت المقدسی تازە کردۆتەوە بەم شێوەیە لە ساڵی(٤٢٤)پ ز داریوشی کچەزای بەهمەن کە لە هوما بوە بۆتە فەرمانڕەواو بە سەرپەرشتی دایکی کاروباری دەوڵەتی گرتۆتە دەست ئەم داریوشە[١٥٧] لە مێژوودا بە(دارا)ناودار بووە.توانیویەتی سەرەڕای فەرمانڕەوایی وڵاتی مادوپارس خاکی فەلەستینیش ی داگیر کردو ماوەی(٢٠)ساڵ فەرمانڕەوایی کرد ئەم داریوشە لە مێژوودا بە داریوشی مادی ناوبراوە.بە پێ ی سەرچاوەکانی پەراوێزی ژمارە(١٣٥)(١١)کەس زنجیرەی(کیانی)فەرمان ڕەواییان کردوە بەم شێوەیە :١-کەیقوباد٢-کەیکاوس ٣- توس ٤- فەرییەرز(فەرییورز) ٥- کواکسار٦- ئازیدەباك ٧- لوهراسب ٨- کشتاسب ٩- بەهمەن کوڕی ئەسفەندیار١٠- هوما ١٢- داریوش کوڕی هوما—دارا.لە سەردەمی داریوش مادی دا ساڵی(٣٣٠)[١٥٨]پ ز ئەسکەندەری مەقدۆنی هێرشی کردە سەر وڵاتی مادو پارس پاش شەڕێکی سەخت و خوێناوی لە دەوروبەری(هەولێر)داریوش بە دەستی دوو کەسی خەیانەت کار[١٥٩] و تاوانباری هەمەدانی(جانۆسیار و ماهیار) دەست گیر ئەکرێ و ئە کوژرێ بەم شێوەیە ئەسکەندەر کۆتایی بە دەوڵەتی ماد ئەهێنێ و تا ساڵی(٣٢٣) پ ز فەرمانڕەوایی ئێران ئەکات[١٦٠].

---

[١٥٧] کتێبی دانیال فەسلی ٥ ئایەتی ٣١ و فەسلی ٨١ و ئایەتی یەکەم فەسلی ٩ ئایەتی یەك. ئەمانە هەموویان ئەڵێن داریوش کوڕی ئاحشویروش لە نەوەی مادەکان.

[١٥٨]بە پێ ی قاموس کتێبی مقدس ل ٢٦٤ کە مسترهاکس داینلوە ئاستیاکی(ئەژدەهاك)ی دوا پادشای ئادە کە کورشی کچەزای بە سەریا زاڵ بوو بەڵام من لام وایە هەڵەیە.(ئازدیاك) هەرگیز نازناوی داریوش نەبووە. ئاسیاك کوڕی(کی ئاکسار) هوخشتەرییە نەك(ئەخشویروش) بەڵام داریوشی مادی ئەبێ(سەمەردیس) بێ

[١٥٩] داریوشی مادی لەگەڵ داریوشی هەخەمینی سێ یەم کە ئەسکەندەر وڵاتەکەی لەدەست دەرکرد جیاوازن. داریوشی مادی(گوماتای) بێ کە پادشاهێتی مادی لە ئەخەمینیەکان وەرگرتەوەی بەڵام داریوشی کوڕی ویشتاسب ی دوەم بە سەریا زاڵ بوو(٤٨٦)پ ز. بەڵام داریوشی سێ یەم کە ئەسکەندەر بەسەریا زاڵ بوو نەوەی داریوشی دوەمی هەخامەنشی یە و هیچ پەیوەندی بە مادەوە نی یە.

[١٦٠] هەندێ لە مێژوونووسان ئەڵێن بە پیلانی ئەسکەندەر کوژراوە

فەرمانڕەوایی فەرییەرز(فەرییورز) :

ساڵی(٦٥٥) پ ز فەرییەرزی کوڕی توس ئەبێتە جێگاداری باوکی ئەم فەرمانڕەوایە لەلایەکەوە وڵاتەکەی تا ڕوباری جەیحون و لەلایەکی ترەوە تا هند و لە ڕۆژئاواوە تا میسوپوتامی پەرەی پێ لە دانیشتوانی(فینیقیە و گرسوس و سیلیسلیچ نیل) باج دەری بوون. عیبری و میسری یەکان لەژێر سایەی ئەودا بە پەیمانێکی ئاشتی پێکەوە ژیاون. لەو سەردەمەدا شاری ئاکباتان بە پایتەختێکی گەورە و ناودار دەناسرا مەرکەزی ئاینی زەردەشت کە شاری(بەلخ) بوە بە فەرمانی فەرییەرز گواسراوەتەوە شاری(ئاکباتان).

ساڵی(٦٢٥) پ ز بە لەشکرێکی گەورەوە ئەچێتە سەر ئاشووریەکان و لەشەڕێکی سەختدا ئەکوژری[161] پارسەکان لەم سەردەمەدا لەژێر سایەی ئەم فەرمانڕەوامادەدا ژیاون ئەحمەد ڕەفیق لە کتێبی مێژووی گشتی خۆیدا(فرانۆرت)ی بە هەڵە بە(فەرهاد)نووسیوە. لە کاتێکدا فەرهاد ناو لە زنجیرەی فەرمانڕەوایانی کەیانی و پێشدادیەکاندا ئەبووە.

فەرمانڕەوایی کواکسار =(هواخشتر).

پاش ئەوەی فەرییەرز ساڵی(٦٢٥) پ ز بە دەستی ئاشوریەکان کوژرا لەشکری ماد بە جارێ پەرش و بڵاو بوەوە. ئەوەندی ئەمابورو وڵاتی مادو پارس لە لایەن ئاشووریەکانەوە داگیر بکرێت. ئەنجارەش پیاو ماقولان و سەۆك هۆزەکانی مادو پارس جارێکی تر کۆبونەوە و کواکساری کوڕی بە فەرمانڕەوادیاری ئەکەن –(لە ساڵی ٢٦٤ پ ز) هەمان کینە و ڕقی باوکی لە ئاشووریەکان لە دڵ و دەروونی کواکساریشدا ڕەنگی دابوەوە بۆیە دەستی کرد بە دامەزراندنی سوپایەکی ڕێکوپێکی سوارەو پیادە بە تیرو کەوان و شمشێرەوە بۆ تۆڵە سەندن لە ئاشووریەکان. سوارچاکانی ماد لە ڕووی چەك و ئەسپ و ڕەبازیەوە گەلێ لە ئاشووریەکان چالاکتر و باشتر بوون. پاش ئەوەی ئەم سوپایە بەدڵی خۆی دەردێ و لەبار ئەبێت ڕوەو وڵاتی ئاشوور ئەکەوێتە ڕێ لە نزیك شاری ئەینەوا دا شەڕێکی توند و تیژ ئەکەن و ئابلوقەی شار ئەدەن. لەم کاتەدا هەواڵی ئەدەنێ کە(

---

[161] پیرینا ساڵی ٦٢٢ پ ز نووسیوە بۆ کوژرانی فەرییەهز.

سیتەکان- سکایەکان) کە یونانیەکان(سکۆلت) یان پێ وتوون لە ولاّتی قەفقاز تێپەڕیان کردوە و خەریکن ولاّتی ماد داگیر ئەکەن. ناچار دەست لە ئابلوقەی شار هەڵئەگرێت و ڕومو ولاّت ئەگەڕێتەوە لە ژووروی دەریاچەی ورمێ بەیەك ئەگەن و شەڕێکی سەخت و خوێناوی بەرپا ئەبێت. لەبەر ئەوەی سوپای ماد تازە لەشەڕ گەڕابوەوە بۆی ئەکرا بەررەنگاری سوپای(سیتەکان) بێت، تا لە ئەنجامدا پەیمانێکی دۆستایەتیان بەست و کواکسار ناچار بوو مل کەچی داوای سیتەکان بێت. ماوەی بیست ساڵ ولاّتی ماد و پارس هەتا دەریای ناوڕاست لەژێر دەسەلاّتی سیتەکاندا مایەوە.

کواکسار شەوێك بە ناوی میواندارییەوە هەموو سەردار و فەرماندەکانیان سەرخۆش ئەکاو بەدیل ئەیانگرێ و ئەیانکوژێ. ئەوەی لەسوپادا ئەمێنێتەوە ڕاویان ئەنێ و ساڵی(٦١٥) پ ز ولاّتیان لێ پاك ئەکاتەوە. جارێکی تر کواکسار لەگەڵ فەرمانداری ئەینەوا ئابلوڕەی شاری بابل ئەدەنەوە. پاش ئەوەی سارکۆسی کوڕیئاشوربانیپال ئەزانێ بەرەنگاری ئەم هێرشەی پێ ناکرێ ئاگر بەرئەداتە قەلاّکەو جی تیایە بەخاوو خێزانەوە ئەسووتێ و ساڵی(٦٠٦) پ ز کۆتایی بە دەوڵەتی ئاشوور دێت.

هێرش کاران بەشێوەیەك شاری ئەینەوا کاول ئەکەن کە پاش دوو سەدە لە سەردەمی ئەردەشێری دوەمی هاخامەنشینی دا کە گەزنەفون ی یونانی لەوێوە تێپەڕ ئەکات ناتوانێ کەلاوەکانی ئەم شارە بدۆزێتەوە کە گەورە شاری جیهانی سەردەمی خۆی بووە. بەم شێوەیە ولاّتی ئاشوور دابەش ئەکەن بەسەر خۆیاندا، ئەوەی ئەکەوێتە دیجلە و ئاسیای بچووك بەر ولاّتی ماد ئەکەوێت و شام و فەلەستین ئەبێتە بەشی بابلییەکان دەوڵەتی ئاشوور کە لە سەردەمی ئاشوربانیپال یانی(٤٠) ساڵ پێش فەرمانڕەوایی(سارکۆس) بەتوانا ترین و دەسەلاّتدار ترین دەوڵەتی سەر زەوی توانیویە دەوڵەتی بەدەسەلاّتی عیلاّم لەناوببات. ئابەو شێوەیەش دەستی تۆڵە بۆ دواجار خۆیانی کپ کردەوەو لەرووی زەویدا ئەی هێشتن.

پاش ڕووخاندنی دەوڵەتی ئاشوور دەوڵەتی ماد بۆ پتەو کردنی دوستایەتی لەگەڵ دەوڵەتی بابلییەکاندا، کواکسار هات(ئامێ تسی) کچی لە شازادەی بابل(بەخت ئەسر) مارە کرد، وەك ئەڵێن بەخت ئەسری بابلی باخچە هەڵواسراوەکانی لەبەر خاتری ئەم کچە کوردە دروست کردوە. پاش ئەم سەرکەوتنە گەورەیەی کواکسار زیاتر دەسەلاّت و هێزی

پەیدا کردو ڕەوو(ئەرمەنستان) کابا دۆکیە)ی ڕۆژهەلاتی ئاسیا ئەچێت و داگیری ئەکات – تا کەناری ڕووباری(هالس) ڕۆیشتووە. لە کاتێکدا کواکسار ڕاوی سیتەکانی ئەکرد چەند کەسیکیان پەنایان بردە بەر فەرمانداری(لیدی(بۆ ئەوەی لە چنگی کواکسار و کوشتن ڕزگاریان بێت. کواکسار نامەیەکی بۆ فەرمانداری(لیدی) نووسی کە پێویستە بەزوویی ئەو پەنابەرانەی بۆ بگێڕێتەوە فەرمانداری لیدی ئەم داوایە تووڕە ئەبێت و وەلامی کواکسار ناداتەوە. لێرەدا سوپای(لید)ی ڕوو بەڕوو ئەوەستنەوە و ماوەی شەش ساڵ بێ ئەوەی هیچیان هەنگاوێك بەرەو پێشەوە بچن بەرامبەر ئەوەستنەوە.

لەساڵی حەوتەم دا یانی(٢٨ ی ئایاری ٥٨٥ پ ز) ڕۆژ گیرانێکی تەواو ڕوو ئەدات کە بە تەواوی دڵی سەربازانی هەردوو سوپاکەی لەرزاندبوو وا هەست ئەکەن ئەوە نارەزایی ئاسمانە دژی ئەم بەرەنگاریە بۆیە(بەخت ئەسر(ی بابلی ئەکەوێتە ئێرانیان و پەیمانی ئاشتی مۆر ئەکەن ڕوباری(هالس) قزل ئیرماق ئەکەنە سنووری نێوان هەردوو دەوڵەت. بۆ زیاتر پتەو کردنی ئەم دۆستایەتیە فەرمانداری لیدی(ئارتەنیسی) کچی ئەداتە ئازیدە پاکی کوڕی کاوکسار[١٦٢]. ئەڵێن ئەم ڕۆژ گیرانە ساڵێك پێش ئەوە لەلایەن(تالیس)ی مەلگیەوە کە ئەستێرە ناسیکی زانا بووە زانراوە. ساڵێك پاش ئەم پەیمانە کواکسار لە(٥٨٤) پ ز لە دنیا دەرچووە. دەوڵەتی ماد لەم سەردەمەدا بە یەکێك لە دەوڵەتە هەرە گەورەکانی دنیا زانراوە. بە پێ ی وتەی هێرۆدۆت سنووری وڵاتی ماد لەو سەردەمەدا بەم شێوەیە بووە لە ڕۆژهەلاتەوە ڕوباری جەیحون(ئامۆیە)، لەو سەردەمەدا ڕژاوەتە دەریای خەزەرەوە. لە ڕۆژئاواوە ڕوباری هالیس – قزل ئیرماق.

لای ژوورەوە دەریای خەزەر و ڕوباری(ئارس) وڕیزە شاخەکانی ئارارات تا دەریای ڕەش.

لای خوارەوە کەناری دەریای عومان و کەنداوی عەرەب کە فارسەکانیش لەم سەردەمەدا لەژێر سایەی مادەکاندا ئەژیان.

---

[١٦٢] هێرۆدۆت ئەڵێ فەرمانڕەوای(ماد)یش(ئامێ تسی) کچی داوە بە(گرزۆس)ی کوڕی (ئلیا) ی فەرمانداری لیدی.

" فەرمانڕەوایی – ئازیدەیاك – "

پاش لە دنیا دەرچوونی کواکسار ئازیدەیاك ی کوڕی لە ساڵیْ(٥٨٤) پ ز ئەبێتە جێگاداری و فەرمان ڕەوای وڵاتی مادو پارس ئەگرێتە ئەستۆ. یونانیەکان(ئاستیاك یا ئاستیاژ) یان پێ وتوە ناوی ڕاستی خۆی (ئیختوویگو)یە. ئەم کابرایە پیاوێکی بێ دەسەڵات و هەرزە و دەست بڵاو بوە ئەو وڵاتە پان و بەرینەی کە لە باوکیەوە بۆی جێ مابوو ئەیتوانی سەرپەرشتی بکات و گوێ ی ئەداوەتێ. هەمیشە خەریکی ڕابواردن و بەزم و ڕەزمی دیوەخان بوە، ئازارداني خەڵکی و کاول کردنی ماڵیان هەوڵی خۆش ورابواردنی بووە، خەڵك گەڵێك لەم پیاوە بێزار بوون هەر کەکورش سەری هەڵدا مادەکان وازیان لێ هێناو پەنایان بردە بەر کورش و بەفەرمانڕەوا قبوڵیان کرد. لەئە نجامی خۆ هیلاك کردن و شەو نخونی و خوێن ڕشتنێکی زۆردا وڵاتی ماد لە سەردەمی کواکساردا گەیشتبوە ئەوپەڕی شادی و بەختەوەری، سوپایەکی بە هێزو توانا و دەسەڵاتداری هەبووە هەر شوێنێك مەیلیان لێ بوایە بە ئاسانی داگیریان ئەکرد. کواکسار هەرچەندە خۆی فەرمانڕەوایەکی بە دەسەڵات و ژیر بووە لەگەڵ ئەوەشدا لە هەموو کاروبارێکدا پرس و ڕای بە ڕیش سپی و پیاو ماقوڵانی وڵات بووە. مادەکان لە ڕووی پێشکەوتنەوە بە ئەستێرەیەکی پرشنگداری سەردەمی خۆیان ئەناسران.(شێرە بەردینەکەی هەمەدان) لە شاکاری پەیکەر تاشی مادەکانە. دوکانی داود و تاقەوسانی فەرهاد و وێرانەکانی لوڕستان و تەختی سلیمان لە خاکی ئەفشار و قەڵای کەرەفتوو قەڵای زەنم تەواوی بەردە تاشراوەکانی وڵاتی کوردو دەخمەیمیانداوە ودەخمەی سیرتار(پلکان) ڕەوانسەر لە شاکارە هەرە جوانەکانی ئەو سەردەمەیە.

گۆڕانی فەرمانڕەوایی لە مادەوە بۆ پارس

فارسەکان لە ولاَتی خۆیاندا لە کەناری عەرەب، بە ئاژەڵداری و کشتوکاڵەوە خەریك بوون هەندیٚ جار بە سەربەستی ژیاون و هەندیٚ جاری تریش لەژێر سایەی پێشدادیەکان و هەندیٚ جاری تریش بە باج دەری لەژێر سایەی مادەکاندا ژیاون. گەلیٚ جاریش باج دەری کلدانی و ئاشووریەکانیش بوون، ئەم فارسانە هەمیشە لە خاکی خۆیاندا نەترازاون و پەلاماری کەسیان نەداوە مەگەر لە سەردەمی زنجیرەی هاخەمەنشی دا کە تا خاکی فەلەستین ڕۆیشتوون و پەلاماری عیلاَمەکانشیان دا. هەر چەندە زۆربەی فەرمانڕەوایانی هەخامەنشین سەرپەرشتی ولاَتی عیلاَمیان کردوە بەلاَم زیاتر لەژێر سایەی ئاشووری و بابلی و مادەکاندا ژیاون. دوا فەرمانڕەوای هەخامەنشی کە سەر پەرشتی ولاَتی عیلاَمی کردوە(کامبوز) باوکی کورشی گەورە بووە[163]. دێینە سەر باسی ئەوەی کە دەوڵەتی ئازادی فارس لەسەر دەستی کورشی گەورە دەست پیٚ ئەکات[164].

" فەرمانڕەوایی کورشی گەورە "

پاش ئەوەی(ئازیدەیاك) فەرمانڕەوایی لە کواکساری باوکیەوە بۆ مایەوە لەبەر ئەوەی پیاوێك بوو پشتی بەناز و نیعمەت و گەورەیی دەوڵەتی(ماد) ە وە ئەیەشابوو، بە شێوەیەك دەستی دایە ڕابواردن و بەزم و ڕەزمی شەوانەی دەربارو گویٚ نەدانە کاروباری دەوڵەت بەجارێك بووە جیٚ ی سەرزەنشیتی خەڵکی و هەموو نەفرەتیان لیٚ کرد. فەرمانداریەتی ولاَتی پارس و عیلاَم کە دەست نیای دەوڵەتی ماد بوون وردە وردە ئەرازووی هێز و باوەڕیان بەلادا ئەشکایەوە، ناونیشان و شەوکەت و دەسەلاَتی ماد ڕۆژ لە دوای ڕۆژگەم ئەبوەوە کە لە سەردەمی کواکساری باوکیدا یەکێك بووە لە دەوڵەتە هەرە گەورەکانی دنیا. گەورە پیاوان و سەرۆك هۆزەکانی ماد بەهۆی بیٚ دەسەڵەتی و گویٚ نەدانی ئازیدەیاك بە کاروباری دەوڵەت هەموویان خەریکی پارە کۆ کردنەوە بوون،

---

[163] ئاینە سکەندەری ل ٣ و ١٧٤

[164] کتێبی تواریخ الایام.

سەرداران سەرگەزانی سوپا بەجارێك دڵسارد بوون گوێ یان بە كاروباری سەربازی و مەشق كردن نەئەدا. ڕۆژ لەدوای ڕۆژ دەوڵەت لەگەڵ دانەبڕاو خەڵكی زیاتر ئەچەوسایەوە و ئازار ئەدرا. كردەوە ناشیرینەكانی(ئازیدەهاك) تەنانەت وەزیرەكانیشی دڵسارد كردبوو(ئارپاك) ی وەزیر كە یونانیەكان(ئارپاكس) ی پێ ئەڵێن لە هەموویان زیاتر دڵساردو بێزار بووە. ئارپاك كەوتە بیركردنەوەو مشوور خواردن وردە وردە خۆی لە بێزارو دڵ ساردەكانی تر نزیك كردەوە لە كۆبونەوەیەكی فراوانی سەرداران و پیاو ماقوڵانی نیشتمان پەروەردا بڕیاریان دا كەتەخت و بەختی ئازیدەهاك تێك بدەن دەسەڵاتی لێ وەرگرنەوە.(ئارپاك) پێشتر ئاگاداری كورشی گەورەی كردبوو، دەربارەی بشێوی وڵاتی ماد بە ئیمزای هەموو بەشداربووانی كۆبونەوەكە نامەیەكیان بۆ(كورشی كوڕی كامبوز)ی فەرمانداری عیلام نووسی ئاگاداریان كرد كە بە سوپا بچوكەكەی خۆیەوە لە شاری ئاكباتان نزیك بێتەوە بۆ ئەوەی هەموو سوپای ماد پەیوەندی پێوە بكەن. نامەكەیان دایە گیو وە گەیاندیە شاری(پاسارگاد) ی پایتەختی عیلام و پارس. كورش كە یونانیەكان بە(سیروس) ناوی ئەبەن هەر كە نامەكەی ئەگاتێ دەست بەجێ لەگەڵ پیاو ماقوڵان و سەردارانی پارس و عیلام كۆئەبێتەوەو مەسەلەكەیان تێ ئەگەیەنێ لە پاشدا هەموویان بڕیاریاندا كورش بە سوپاكەوە بەرەو شاری ئاكباتان كەوتە ڕێ. ئازیدەهاك ئاگادار ئەكەن كە كورش بە سوپایەكەوە پەلاماری وڵاتی مادی داوە. سوپاكەی كۆ ئەكاتەوە لە ژێر فەرماندەیی(ئارپاك) دا ئەیكا بەگژی سوپای پارس و عیلام دا. ئارپاك لە دوەم هێرش دا بە خۆی و سوپای مادەوە پەیوەندی بە كورشی گەورەوە ئەكات. ئازیدەهاك لەم هەواڵە شێت گیر ئەبێ بۆیە بە پەلە سوپایەكی تر پێك ئەهێنێ و لەژێر چاودێری خۆیدا پەلاماری كورش ئەدا هەر لە سەرەتای پەلامارەكەیدا تێك ئەشكێ و هەڵدێ و ئەگەڕێتەوە شاری(ئەكباتان) و لەوێ سەنگەر بەندی ئەكات. بە كورتی سوپای كورش ئەچێتە ناو شاری ئەكباتان و داگیری ئەكەن و ئازیدەهیان بەدیل ئەگرن و كۆتایی بە دەسەڵاتداریەتی ماد ئەهێنن. هەرچی پارەو كەل و پەلی تەختی هەیە لەگەڵ خۆیانا ئەیبەنەوە شاری(پاسارگاد). كورش ساڵی(٥٦٠) پ ز بۆتە فەرمانداری پارس و عیلام• ساڵی(٥٥٠) پ ز شاری ئاكباتانی داگیر كرد. پاش ئەوەی كورش شاری ئەكباتان هەمەدانی ئێستا داگیر ئەكات كواكساری دوەم كوڕی ئازیدەهاك كە خاڵۆی كورش خۆیەتی

ئەیکاتە سەرداری سوپاکەی، هەروەها ئەسپەنۆی کچی یاتیمار ی زاوای ئازیدەیاك کە پورزای خۆیەتی ئەخوازێ و مارەی ئەکات. کورش زۆر ژیرانە بیری لە مەسەلەکان کردۆتەوە. کارو باری دەوڵەتی(ماد) وە خۆی ئەهێڵێتەوە. هەمیشە رێزو خۆشەویستی بۆ سەرداران و پیاو ماقوڵانی ماد داناوە. پلەو پایەی زیاد کردوون ئەوەی شیاوی برایەتی و دۆستایەتی و هاوپەیمانی ماد وپارس بووبێت کورش کردویەتی و بە تەنگیەوە هاتوە. تا سەرکەوتنی ئەسکەندەری مەقدۆنی بەسەر(دارا) ئەم برایەتی ویەکێتی یە بەردەوام بووە[165]. کورش دەوڵەتە تازەکەی بە ناوی دەوڵەتی مادو پارسەوە ناونا[166]. لە زۆربەی کتێبە کۆنەکاندا لەبریتی وشەی ئێران ی ئێستا ناوی مادو پارس بەکار هاتووە[167] ئەتوانین بڵێین هەتاوەکو یەك سەدە یش تێپەڕ ئەکات بەسەر ڕوخاندنی دەوڵەتی مادا لە بریتی وشەی پارس وشەی ماد بەکار هاتووە. بە جۆرێك مادەکان بەوە قایل ئەبوون کە لەبریتی وشەی ماد ناوی مادو پارس بەکار بێت[168]. گرنگ ئەوەیە هەموو مێژوو خۆی و بێگانەکانیش دان بەوەدا ئەنێن کە گۆڕانی دەوڵەتی مادبەپارس گۆڕانێکی دەست کردی مادەکان خۆیا بووە لەبریتی کوڕی شا، کچە زاکەی بۆتە فەرمانڕەوا، کە ئەمە گرنگیەکی مێژوویی ئەوەندەی نییە، تەنانەت ئەم گۆڕانەش بە لابردنی تەواوی دەوڵەتی ماد نازانن. ئەگەر کەوتنی تەواو بوایە شێوەیە وشەی ماد لەدواییدا بەکار نەئەهات. وشەی ماد لەدوایشدا وا بەکار هاتووە لە سەردەمی داریوش دا بە دەوڵەتی کورش وتراوە دەوڵەتی ماد کتێبی عەزرا فەسلی ٧ ئەڵێت(پایتەختی کورش – پایتەختی ماد بە دەوڵەتی پارس وتوە دەوڵەتی پارس و ماد. ئەحمەد ڕەفیق ئەنووسێ و ئەڵێ بە هاوکاری هەردوو ئەتەوەی مادو پارس دەوڵەتی ئێران پێك هات. بەم شێوەیە پاش تێپەڕ بوونی ماوەیەکی دوورو درێژ بەسەر ئەم بەسەرهاتە ئیتر ئەدییە فارسەکان لەوە زیاتر پێ یان خۆش ئەبوو وڵاتێك لەلایەن فارسەوە فەرمانڕەوایی بکرێت و بە(ماد) ناودارببێت، هەر

---

[165] کتێبی – نخبە الازهریە ل ٥٢٠

[166] ئاینە سکەندەری ل ١٨٢

[167] کتێبی ئەستێر فەسلی یەك ئایەتی ١٩، ١٨، ١٤، ٣ فەسلی دەیەم ئایەتی ٢ و کتێبی دانیال فەسلی ٥ ئایەتی ٢٨ -- فەسلی ٦ ئایەتی ٧ ق ١٢، ١٥ – فەسلی ئایەتی ٢٠

[168] تاریخ عمومی ئەحمەد ڕەفیق ل ٦٢

چەندە زۆربەی دانیشتوانی ماد بووە بە پارس ناو ئەبراو ئیتر وشەی ماد بەکار نەئەهات ئەمەش کارێکی گەورەی کردەسەر مادەکان و وای کرد کە دو دڵی و کینە پەیدا بکات. بۆ ئەوەی جیاوازی دوو بەرەکی پەیدا نەبێت هاتن لە بریتی ناوی(مادوپارس) وشەی(ئاری یان) ی بەکار هێنا کەهەردوو نەتەوەی ئاری ئەژادی مادو پارس ئەگرێتەوە.

ئیتر بەو شێوەیە وردە وردە وشەی ئاریان کەوتە سەرزاری خەڵکی و بەکاریان هێنا تاوای لێ هات بووە وشەی ئێران(٥). وشەی ئێران لە سەدەی چوارەمی پێش زاین بە شێوەیەکی گشتی بڵاو بووە، لە بریتی وشەی مادو پارس کە هەموو مێژوەکانی دنیا گەواهی ئەدەن، ئا بەو شێوەیە لە بریتی دوو ناوی سەرەکی مادو پارس وشەی ئێران کەوتە سەر لاپەڕەکانی مێژوو. کورشی هەخامەنشی لە هۆزی(پاسارگارد) ی فارسی یە وەك هێرۆدۆت ئەڵێت شاری پارساگاد هەر بە ناوی ئەم هۆزەوە ناو نراوە کە لەو ناوچەیەدا جێ گیر بوو ن.کورش بە یەکێك لە پیاوە هەڵکەوتوەکانی جیهان ناو ئەبرێت کە لە تەوراتدا بە ناز ناوی مەسیح ناو ئەبرێت[١٦٩]. جگە لەوەی کورش بەلای ڕۆژ هەڵاتدا پەلی زۆر هاویشتوە دوو دەوڵەتی بەهێز و تواناى (لیدی و بابل) یشی لەناو بردوە. ناوی ڕاستی کورش(ئاگرداد) ە وەك(خوداداد). وشەی کورش لادەرو کورت کەرەوەی وشەی (کەی خوشترو) کە بە مانای(گەورەی خۆش ڕەفتار) دێت. وەك باسمان کرد کەی بەمانای گەورە دێت خوشترو بەمانای خۆش ڕوو دێت کە ڕاستیەکەی ←(کەیخسرەو) ە. وردە وردە ناز ناوەکە لە بریتی ناوەکە بەکار هاتوە و ناوەکە بیر چۆتەوە. یانی کەیخسرەو بۆتە کورش. کورش ماوەی(٣٠) ساڵ شاهەنشاهی کردوە. گۆڕەکەی لە شاری(مەغارب) دایە، نووسراوێکی بەخەتی بزماری لە پاش بەجێ ماوە.

---

[١٦٩] کتێبی ئەشعیا فەسلی ٤٥.

بەندی پێنجەم

زاناو ئەدیبەکانی کوردستان

لەبەر ئەوەی کتێبخانەکانی شاری سنە زۆر دەوڵەمەند نی یە بە شێوەیەکی گشتی نەمتوانی هیچ ئاگاداریەك لە زاناو ئەدیبە کوردەکان بەدەست بهێنم لە پێش ئیسلامدا.

ئەوەی زیاتر خۆم پێوە ماندوو کرد و توانیم زانیاریەکی لەسەر بەدەست بێنم زاناو ئەدیبە کوردەکانی دوای سەدەی سێ یەمی کۆچی یە ئەوەی بۆم کراوە دریغیم نەکردوە لە ڕوون کردنەوەی ژیان و مردن و لەدایك بوونیان بە کوردتی. لەم بەشەدا باسی زاناو ئەدیبە کوردەکانی شاری سنەم نەکردوە چونکە لەمێژووی شاری سنەدا بە درێژی لەم باسە دواوم.

١) ئەبو محەمەد(عبدالله) بن مسلم دینەوەری – مەشهوور بە(ابن قتیبە) قازی شاری دینەوەر بووە. لە ساڵی(٢٣٣)ی کۆچی هاتۆتە دنیاوە و ساڵی(٢٧٦) ی کۆچی دنیای بەجێ هێشتووە. زانایەکی بەرزو بەڕێز بووە خاوەنی گەلێ نووسراوی بەکەڵکە کە نزیکەی(٢٠) کتێبە.

٢) ئەبو حەنیفەی دینەوەری – زانایەکی بەهۆش و ناوداری سەردەمی خۆی بوە لە ساڵی(٢٨١) ك لە دنیا دەرچووە.

٣) ئەبو عبدالله محمد بن چار منجم حەرانی بن سنان ڕەقی – خاوەنی نووسراوی – زیج حایی مطالع البروج، رسالە الاتصالات، شی کردنەوەی چوار نووسراوی – بە تلیموس – و هتد. زانایەکی ئەستێرە ناس ڕیازیات و علوم زان بووە لە سەر تا سەری ئەوروپادا ناوبانگی زانایی هەیە ساڵی(٢٦٤) ی کۆچی هاتۆتە دنیاوە و(٣١٧) ی کۆچی هێشتووە.

٤) ئەبو جەعفەر(ئەحمەد) دینەوەری – کوڕی ابن قتیبە بوە پیاوێکی زانا بووە ساڵی(٣٢١) ی کۆچی بۆتە قازی میسرو ساڵی(٣٢٢) ی کۆچی لە دنیا دەرچووە.

٥) ئەبو بەکر محەمەد نقاش موسڵی – کوڕی حەسەن کوڕی محەمەد کوڕی زاید کوڕی هارون جەعفەری کوڕی سەندی یە جگە لە نەخش و نیگار زانیاریەکی تەواویشی لەسەر ئاینی ئیسلام هەبووە. لەساڵی(٢٦٥)ی کۆچی لە دایك بوە و ساڵی(٣٥١) ك

له سێ ی شەوالدا لەدنیا دەرئەچێ خاوەنی گەلێ نووسراوی بەسوود و گرنگە بەلآم لە گێڕانەوەی هەندێ حەدیسی پێغەمبەر دخ هەڵەی کردوە و بە ڕاست نازانرێ..

٦) سڕی ڕفاو موسلی ئەبو حەسەن کوڕی سڕی کەندی یەکێك لە ئەدیبە ناودارەکانی موسڵ، هونەرێکی زیرەك و ئەدیبێکی بەتوانا بووە خاوەنی کتێبی(محب و محبوب)و(یره) یە لە ساڵی(٣٦٦)دا لەدنیا دەرچووە.

٧) شێخ عبدالله ڕوباری – یەکێ بوە لە گەورە پیاوانی تەریقەت ناسراوی ناوچە و دەور و بەری خۆی بوە ساڵی(٣٦٩)ك لە دنیا دەرچووە.

٨) ابن جونی ئەحوی موسلی – ناوی عوسمانە و ناز ناوی ابو الفتح – ە لە زانیاری عەرەبی و ئەدەبیاتی عەرەبدا دەستێکی باڵای هەبووە. پێش ساڵی(٣٢٠)ك لە دایك بووە لە(٢٨) ی سەفەری ساڵی(٣٩٢) ی کۆچی لە دنیا دەرچووە. خاوەنی زیاتر لە(٢٥) نووسراوی بەکەڵکە.

٩) ابن کەجی دینەوەری – قازی یوسفی کوڕی ئەحمەد کوڕی کەج بەیەکێك لە پێشەوایانی شافعی ئەژمێررێ خاوەنی فتوای تایبەتیە لە مەزهەبی شافعی دا جگە لە زانیاری ئاینی خاوەنی گەلێ کتێبی بەکەڵکە پیاوێکی دەوڵەمەندو پارەدار بووە. شەوی ٢٧ ی ڕەمەزانی ساڵی(٤٠٥)ك چەند دزێك شەو لەخەودا ئەیکوژن و پارەکەی ئەبەن.

١٠) شێخ ئەبو حەسەن هەکاری – شیخ الاسلام عەلی کوڕی ئەحمەد کوڕی یوسف کوڕی جەعفەر کوڕی غورفە ساڵی(٤٠٩) ك لەدایك بوە، پیاوێکی زاناو دیندار بووە کوڕەکانیشی ئەدیب بوون ساڵی(٤٨٦) ك کۆچی دوایی کردوە.

١١) ئەبو ئەحمەد شارەزووری – قاسم کوڕی عەلی کوڕی قاسم – ئەبو ئەحمەد شارەزووری بەبابا گەورەی هەموو قازیەکانی شارەزوور و موسڵ و شام و جزیرە ئەناسرێ. کوڕەکانی هەموویان پیاوی ئاینی و ئەدیب و مامۆستا بوون ساڵی(٤٨٩) کۆچ لە شاری موسڵ نێژراوە.

١٢) قازی ئەبو حەسەن خەلعی موسلی – عەلی کوڕی حەسەن کوڕی کوڕی حوسەین کوڕ محمدی شافعی یە ساڵی(٤٠٥) کۆچی لەدایك بووە لە مانگی ژو الحجەی ساڵی(٤٩٢)ك لەدنیا دەرچووە.

١٣) ابو محمد عبدالله مەشهور بە(قازی مرتچی) کوڕی ئەبو ئەحمەدی شارەزووری پیاوێکی زیرەك و ناگق لە خوا نزیك بووە ساڵی(٤٦٥) ك لە دایك بووە و لەمانگی ربیع الاولی ساڵی(٥١١) ك لە دنیا دەرچووە.

١٤) جەریری شیخ ابو محمد(قاسم) کوڕی عەلی کوڕ محمد کوڕی عوسمان خاوەنی گەلێ نووسراوی بەکەڵکە شێخی زەمەخشەری لە مەدح و وەسفی دا ئەڵێت :

اقسم بالله و اياته ومشعر الحج و ميقاته
ان الحريرى حرى بان نكتب بالتبر مقاساته

ساڵی(٤٦٦) کۆچی لەشاری حەریری سەر بەپارێزگای هەولێر لە دایك بووە لە(٥١٦) ی کۆچی دا لەهەمان شاردا نێژراوە.

١٥) ابن مازن دینەوەری – ابو الفضل ئەحمەد کوڕی محمد کوڕی فەزڵ کوڕی عبدالخالق دینەوەری ناودار بە کاتب لە خەت و پەخشاندا دەستێکی باڵای هەبووە ساڵی(٤٧١) لە دایك بوەو(٥١٨) ی ك لە دنیا دەرچووە.

١٦) قازی الخافقین –ئەبو بەکر محمد کوڕی ئەحمەد کوڕی قاسم شارەزووری. ساڵی(٤٥٣) کۆچی لەدایك بووە. هەرچەندە لەسەر هەڵس و کەوت و زانایی ئەم پیاوە بنووسرێ هەر کەمە ساڵی(٥٣٨) لە شاری بەغدا لە دنیا دەرچووە.

١٧) مهذب الدين الموسلي – ابو الحسن عەلی کوڕی ئەبی الوفاو ساڵی(٤٥٢) ك هاتۆتە دنیاوە و لە(٥٤٣) ی ك دنیای بەجێ هێشت. بە یەکێك لە شاعیرە ناودارەکانی سەردەمی خۆی ئەژمێررێت دیوانی شیعری لە دوو بەرگدا نووسراوە.

١٨) ابن دری الموسلي – یوسف بن دره - شاعیرێکی لاو و ناودار بوە ساڵی(٥٤٥) کۆچی لە ڕێگای حەج لەگەڵ چەند کەسیکی تردا تیاچووە.

١٩) ابوالکرم شارەزووری – پیاوێکی زاناو زیرەك بوە لە ساڵی(٥٥٠) ی ك لەدنیا دەرچووە.

٢٠) شێخ عدی هەکاری – کوڕی مسافر کوڕی اسماعیل پیاوێکی زۆر زیرەك و بەدین بوە زیاتر ناوبانگی لەدەرەوەی هەکاری دا بووە. خۆشەویستی خەڵکی ناوچەکە بوە تا

رادەیەك رزق و خێر و خۆش خۆیان لە بەرەكەتی شێخ(عدی) یەوە زانیوە. سالی(٤٦٧)ك لە هەكاری لەدایك بوومو سالی(٥٥٧) لە دنیا دەرچووە.

٢١) ابن برزی جزیری ابو القاسم عمر لە جزیرەی ابن عومەر. ئیمام مدرس و مفتی بووە. سالی(٤٧١) كە هاتۆتە دنیاوە لە مانگی ربیع الاول ی سالی(٥٦٠) ك لە جزیرەی ابن عومەر نێژراوە.

٢٢) ابو نجیب چیاو الدین سەهرەوەردی – یەكێك بوە لە خاوەن تەریقەتەكانی سەردەمی خۆی لە شاری بەغدا لای رۆژ ئاوای دیجلە تەكیەیەكی گەورەی بووە. ئەم پیاوە هەرچەندە بەرەگەز عەرەبە بەلام لەبەر ئەوەی باوك و دایك و زۆربەی كەس و كاری لە كوردستاندا ژیاوە هەلس و كەوتو داب و نەریتی كوردەواری وەرگرتوەو بە كورد ناسراوە. خەلكی دێ ی(سوورەبەرد)ی ناوچەی گەرووسی سنەیە لە سالی(٤٩٠) ك هاتۆتە دنیاوە.سالی(٥٦٣) ك لە شاری بەغدا بەخاك سپێرراوە.

٢٣) مەلا خدری ئەربیلی. ابو العباس خضر كوری نصر خاوەنی گەلیَ بەرهەمی بەسوودە(٢٦) خوتبەی پێغەمبەری كۆكرەوتەوە. سالی(٤٨٧) ك هاتۆتە دنیاوە سالی(٥٦٧) ك لە قوتابخانەكەی خۆی شاری موسلَ نێژراوە.

٢٤) قازی كمال الدین شارەزووری –ابو الفچل محمد نوری ابی محمد عبدالله كوری ئەبی ئەحمەد قاسم شارەزووری. سالی(٤٩٢) ك هاتۆتە دنیاوە پیاوێكی زیرەك و قسە رەوان بووە خاوەنی زانیاریەكی چاك بووە لە هەندەسەدا. قوتابخانەی لە(موسلَ، مەدینە، ئەسیبین، دیمەشق) كردۆتەوە لە مانگی محەرەمی سالی(٥٧٢)ی ك لەدنیا دەرچووە.

٢٥) رچی الدین اربیلی – سالی(٥٠٨) ك لە دایك بوە. پیاوێكی زیرەك بوە و خزمەتی موسولمانی كردووە. لە قوتابخانەی ئەمیرزەینەدین و كەمالیە مودەریس بووە. سالی(٥٧٦) ی ك لەدنیا دەرچووە.

٢٦) شێخ ئەحمەدی جزیری – مەشهور بە مەلای جزیری لە جزیرەی ابن عمر) لە بۆتان هاتۆتە دنیاوە. پیاوێكی بە دین و شاعیرێكی بەرزی كوردە سالی(٥٧٩) ك لەهەمان شوێن نێژراوە.

٢٧) ابو الفرج ابن دهان الموصلي - عبدالله ی کوری ئەسعەد کوری عەلی کوری عیسا لە شاری حمص لە شام بە دەرس وتنەوە خەریك بووە. شاعیرێکی ناوداری سەردەمی خۆیەتی ساڵی(٥٢٣) ك هاتۆتە دنیاوە لە(٥٨١) دا مردووە.

٢٨) موفق الدین شاعری اربیلی لە ساڵی(٥٢٦) ك چاوی بەدنیا هەڵ هێناوە لە ساڵی(٥٨٥) ك دا ماڵ ئاوایی کردوە. دەستی لە(نحو - صرف - بلاغە) ی شیعردا لە گەلێ قوتابخانەدا مودەریس بوە بە تایبەتی کتێبی ئەقلیدسی یونانی بە دەرس و تۆتەوە.

٢٩) شێخ محی الدین شارەزووری - ابو حامد محمد کوری قازی کمال الدین بوە لە قوتابخانەکانی(کمالیە و نظامیە)ی موسڵدا دەرسی و تۆتەوە. قازی دیمەشق و موسڵ بووە لە ساڵی(٥٤٠) ی ك هاتۆتە دنیاوە. لە(٥٨٠) کۆچی دا لە دنیا دەرچووە.

٣٠) شهاب الدین سەهرەوەردی - حەکیم شەهید ابو الفتح - یحی کوری حەبەش کوری ئەمیر خوشکەزای شهاب الدین و ابو حفص عومەر. ساڵی(٥٤٩) ك هاتۆتە دنیاوە. خاوەنی گەلێ بەرهەمی بەسوودو نرخ دارە لە فەلسەفەو اصولی فقه و هەموو زانستێکدا بە هەڵکەوتووی سەردەمی خۆی ئەزارێ. ئەمەش نموونەیەکە لە وتەکانی " لو کان فی الوجود شمسان، لانکمست الارکان، تابی النظام ان یکون غیر ماکان ".
بەهۆی کینە کێشان و رق لێ بوونی هەندێ کەسەوە لەلایەن - صلاح الدین ی ئەییوبیەوە - بەند ئەکرێ لە ساڵی(٥٨٧) ك لەبەغدا ئەمرێت.

٣١) ابو الفرج شمس الدین - محدپ حرانی - ساڵی(٥٠٥) ك هاتۆتە دنیاوە پیاوێکی زیرەك و هۆشمەند بوە بۆ پرسیارو ڕوونکردنەوەی ئیسلام سەرچاوەبووە. ساڵی(٥٩٦) ی کۆچی لەدنیا دەرچووە.

٣٢) ابو عەلی شاتانی - ساڵی(٥١٠) ی کۆچی هاتۆتە دنیاوە جگە لەوەی لە اصولی فقه و بەلاغەدا دەستی هەبووە. شاعیرێکی ناوداریش بووە لە ٥٩٩ کۆچیدا لە شارۆچکەی(شاتانی) ناوچەی دیاربەکر کۆچی دوایی کردوە.

٣٣) جریر مقدی - کوری ڕیان کوری سبە، باوکی لە ئەداری و برسا مردوە جریر خەڵك بەخێوی کردوە و بە هەتیوی گەورە کراوە. شاعیر بوەو

گەلێ شیعری لەپاش جێ ماوە سالی(٦٠٣) ك لە شاری موسڵ دەرمان خواردکراوە.

٣٤) ابن اثیر - مجد الدین جزیری سالی(٥٤٣) ی کۆچی هاتۆتە دنیاوە پیاوێکی زۆر زاناو زیرەك و موسوڵمان بووە خاوەنی گەلێ بەرهەمی بەنرخ و سوود بەخشی ئیسلامیە لەدوا دوای ژیانی خۆی لە خەڵك دابڕاو بە تەنها خەریکی خوا پەرستی و نووسین و خزمەتی موسوڵمانان بووە - سالی(٦٠٦) ك لەدنیا دەرچوو.

٣٥) ابو حامد بن یونس – عماد الدین محمد سالی(٥٣٥)ك هاتۆتە دنیاوە پیاوێکی خوا پەرست بووە. لە زۆربەی قوتابخانەکاندا دەرسی وتۆتەوە. کراوە بە قازی لە شاری موسڵ. گەلێ بەرهەمی ئیسلامی لە شوێن جێ ماوە. لە مانگی جماد الپانی سالی(٦٠٨) ك لەدنیا دەرچووە.

٣٦) ابو الفضائل امدی – دیار بەکری – عەلی کوڕی مظفر الدین یوسف یەکێك بووە لە ئەدیبە ناودارەکانی سلێمانی. ماوەیك قازی شاری(واسط) بووە. دیوانی شیعرو گەلێ نووسراوی(نحو صرف) ی لە پاش جێ ماوە لە سالی(٥٥٩) ی ك هاتۆتە دنیاوە لە سالی(٦٠٨) دا کۆچی دوایی کردوە.

٣٧) یاقووتی موسلی – ابو الدرین عبدالله الموصلی – سالی(٥٢٦) ی کۆچی هاتۆتە دنیاوە لە(٦١٨) دا لە دنیا دەرچووە. زانایەکی(بەرزو نووسەرێکی ناودار بووە.. بەرەگەز دەگەڕێتەوە سەر - تورك – بەلام لەبەر ئەوەی لە کوردەواری دا ژیاوە بە کورد ئەناسرێ.

٣٨) عزالدین ابو القاسم(نصر). برازای مەلا خدری ئەربیللی یە کە باسمانکرد. لە لایەن سوڵتانەوە دوور ئەخرێتەوە بۆ شاری موسڵ لە سالی(٥٢٤) لە دایك بومو لە جماد الپانی(٦١٩) ی کۆچیدا مردوە.

٣٩) بهاو سنجاری – ابو السعادات(اسعد) بن یحیی سالی(٥٣٣) هاتۆتە دنیاوە پیاوێکی ئەدیب و شاعیرێکی ناودارە. گەلێ شیعری جوانی لەپاش بەجێ ماوە لە سالی(٦٢٢) ی کۆچی لە شاری سنجار لە دنیا دەرچووە. لە مەزهەبی شافعی دا ڕای تایبەتی هەبووە.

٤٠) شرف الدین ئەحمەد ابو الفچل بن علأمه کمال الدین ابی الفتح سالی(٥٧٥) ك هاتۆتە دنیاوە زانایەکی زیرەکی ئیسلامی بووە. دەستی لە شیعردا هەبووە لە سالی(٦٢٢) ی ك کۆچی دوایی کردوە.

٤١) شەرەف کوری چیاو الدین محمد سالی(٥٨٠) هاتۆتە دنیاوە لە سالی(٦٢٢)ك لە دنیا دەرچووە. پیاوێکی زانا بووە. دەستی هۆنراوەیشی هوبوە.

٤٢) نجم الدین شاعر مەشهور بە ابن صابری مەنجەنیقی - یەکێکە لە ئەدیبە ناودارەکان جگە لە زانیاری و ئەدەبیات دەستی لە دروست کردنی مەنجەنیق دا هەبووە. کتێبی(عمدەالسالك فی سیاسە الممالك) لە دانراوی ئەم ئەدیبەیە. کە باسی هونەری شەڕو شۆڕو سوار چاکی و چۆنیەتی گرتنی قەلاو کردنە دیوار ئەکات. دیوانێکی شیعری هەیە بە ناوی(مغانی المعانی) لە سالی(٥٤٤) هاتۆتە دنیاوە لە(٦٢٦) ك مردوە.

٤٣) ابن اپیر عزالدین جزیری - ابو الحسن علی بن الکرم محمد سالی(٥٥٥) ك هاتۆتە دنیاوە پیاوێکی زاناو مێژوو نووس بووە. مێژووی سەرەتای مێژوو تا سالی(٦٢٨) ی ك نووسیوە خاوەنی گەلێ بەرهەمی ئەدەبی ترە لە سالی(٦٣٠) ك لە شاری موسڵ مردوە.

٤٤) ابو الحسن ئامدی - مەشهوور بە سیف الدین علی کوری ابی علی حمد - سالی(٥٥١) ك هاتۆتە دنیاوە لە سەرەتاوە لە سەر مەزهەبی حەنبەلی بووە. لە پاشدا بۆتە شافعی هاوڕێ یانی بە پیاوێکی فاسد ناویان بردوە. خاوەنی گەلێ بەرهەمی بە سوودە سالی(٦٣١) ی ك لە دنیا دەرچووە. پایەیەکی بەرزی هەبووە لە(علومی عقلیە) دا.

٤٥) صلاح الدین اربیلی - ابو العباس ئەحمەد کوری عبد السید سالی(٥٧١) ك هاتۆتە دنیاوە شاعیرێکی ناودار بووە خاوەنی گەلێ غەزەل و روباعیات و قەسیدەیە لە سالی(٦٣١)ك لە دنیا دەرچووە.

٤٦) شێخ شهاب الدین سەهرەوەردی - ابو حفص عومەر کوری محمد کوری عبدالله سالی(٥٣٩) لەدایك بووە، پیاوێکی ئاینی خاوەن تەریقەت بووە هەمیشە بە خواپەرستی و ئامۆژگاری خەلکەوە خەریك بووە. خاوەنی چوار کتێبی ئاینی یە.(

شیخ سەعدی شیرازی) موریدی ئەو بوە لە سالی(٦٣٢) ی کۆچی لە شاری بەغدا نیژراوە.

٤٧) شیخ شهاب الدین(عومەر) شارەزووری شیخی ئیرشاد بوە بە پیاویکی خوا پەرست و ئەولیا ناوبراوە لە سالی(٦٣٢) لە شارەزوور کۆچی دوایی کردوە.

٤٨) ابن اپیر چیاو الدین جزیری – ابو الفتح نصر الله کوری ابی کەرەم – جگە لەوەی هەموو قورئانی لەبەر بووە سێ دیوانی شیعری ابی تمام بحتری و متنبی و(٥) هەزار حەدیسی پێغەمبەری لەبەر بووە. سەردەمی ملك افچل بە پلەی وەزیری گەیشتووە گەلێ بەرهەمی لە پاش بەجێ ماوە. سالی(٥٥٨) هاتۆتە دنیاوە. سالی(٦٣٧) لە دنیا دەرچووە.

٤٩) ابن مستوفی – شرف الدین اربیللی ابو البرکات(مبارك) کوری ابی فتح احمد مستوفی لە سالی(٥٦٤) ك هاتۆتە دنیاوە پیاویکی زۆر زیرەك و روو خۆش و سنگ فراوان بووە. دەستیکی بالای هەبووە لە زانیاری میژوودا. شارەزایی لە زمانی عەرەبییدا زۆر بووە. وەك – صرف ، نحو، میژووی شاری هەولیری نووسیوە. پاش خۆی گەلێ نووسراوی بەکەلکی بەجێ هیشتوە. سالی(٦٢٩) کە تا پلەی وەزیری ئەگات. سالی(٦٣٧) ی ك ماڵ ئاوایی لە دنیا کردوە.

٥٠) کمال الدین علامە - ابو الفتح موسی کوری ابو الفضل بە(ابن یونس) موشهوور بووە لە(٥) ی سەفەری سالی(٥٥١)ی ك هاتۆتە دنیاوە لە شاری موسڵ. بۆ خویندن چۆتە شاری بەغدا و لە پاشدا گەراوەتەوە شاری موسڵ ئەم پیاوە مەزنە لە(فیزیا، و کیمیا و جەبرو هەندەسە و گب و ریاچیات و نحو و صرف) دا زۆر شارەزا بووە دەرسی وتۆتەوە. جولەکەکانی موسڵ لای ئەم دەرسی تەوراتیان خویندوە پیاویکی زۆر زیرەك و شارەزا بووە سالی(٦٣٩) لە ١٤ ی شەعباندا کۆچی دوایی کردووە.

٥١) ابو البقاو نحوی – مەشهوور بە ابن صایغ موسلی سالی(٥٥٦) ی ك هاتۆتە دنیاوە. ئەم پیاوە خزمەتیکی زۆری کردوە بە ئەدەبی عەرەبی و ئیسلامی لە سالی(٦٤٣) ك لە شاری حەلەب و مەزارگای ابراهیم خلیل نیژراوە.

٥٢) علم الدین سنجاری – لە زانیاری(عقلیە و نقلیە) هاوچەرخی نەبووە. گەلێ نووسراوی بەکەلکی لە پاش بەجێ ماوە سالی(٦٤٣)ی کۆچی لە دنیا دەرچووە.

٥٣) ابن صلاح نصری شارەزووری – لە سالی(٥٧٧) ک هاتۆتە دنیاوە بە(فاچل دیمەشقی) ناودارە، ئەم زانایە لە قدس و دیمەشق و حەلەب دەرسی وتۆتەوە. خاوەنی ڕای تایبەتی یە لە مەزهەبی شافعی دا سالی(٦٤٣)ی ک لە شاری دیمەشق لە دنیا دەرچووە.

٥٤) ابن الحاج سالی(٦٥١) لە دنیا دەرچووە چەند نوسراوێکی لە پاش جێ ماوە.

٥٥) ابن الحاجب ابو عمر(عوسمان) کوڕی عومەر. لەسالی(٥٧٠) لە دایك بووە لە خزمەت کردنی ئاینی ئیسلام درێغی نەکردوە لە سالی(٦٤٦) ک لە دنیا دەرچووە.

٥٦) قازی ابن خەلەکان اربیللی – شمس الدین ابو العباس ئەحمەد کوڕی ابراهیم لە سالی(٦٠٨) ک هاتۆتە دنیاوە لە سالی(٦٨١) ک کۆچی دوایی کردوە. گەلێ نووسراوی بەکەڵك و سوود بەخشی لە پاش خۆی جێ هێشتووە.

٥٧) فخر الدین ئەحمەد کوڕی حسین چارپردی لە سالی(٧٤٧) ی ک لە دنیا دەرچووە.

٥٨) فەقێ تەیران – مەلا مەحموود خەلکی(مەکس) لە سالی(٧٣١) ی ک هاتۆتە دنیاوە شاعیرێکی ناودارو لێ هاتوو بووە، خاوەنی گەلێ قەسیدەی شیعری جوانە لە سالی(٧٩٥) ی ک لەدنیا دەرچووە.

٥٩) قازی ئەحمەد ئەرزنجانی بورهان الدین – لە سەرەتای سەدەی هەشتی کۆچی سالی(٨٠٠) لە شەڕی ئەرزنجاندا کوژراوە.

٦٠) ئیمام محمدی کوردی حافظ الدین کوڕی محمد کوردی لە سالی(٨٣٠) ی ک لە دنیا دەرچووە.

٦١) مەلای باگی – مەلا ئەحمەدی باگی خەلکی باگیەی هەکاری لە سالی(٨٣٦) ی ک هاتۆتە دنیاوە شاعیرێکی ئیسلامی چاك بووە دەربارەی لە دایك بوونی پێغەمبەر هۆنراوەی نووسیوە. سالی(٩١١) ی ک لەدنیا دەرچووە.

٦٢) مەلا عەلی تەرمووکی لە سالی(١٠٠٠) ک هاتۆتە دنیاوە یەکێکە لە زانا ناودارەکانی لەزانیاری ڕسم وریاضیات دادەستێکی بالای هەبووە. زۆربەی ژیانی بە دەرس وتنەوە بەسەر بردوە لە دێ کەی خۆیدا(تەرموك) لە نێوان هەکاری و(مەکس) دا سالی(١٠٦٥) بە خاك سپێرراوە.

٦٣) ئەحمەدی خانی – یەکێك لە ئەدیبەبەرزو بەرێزەکانی کورد پیاوێکی شەیداو هۆنەرێکی خۆشەویست بووە. گەلێ نووسراوی بە عەرەبی و تورکی جێ هێشتووە لە هۆزی – خانێ – کانە، چیرۆکی (مم وزین لە شاکارە هەر جوانەکانی خانییە . ساڵی (١٠٧١)لە شاری بایەزید لە مزگەوتەکەی خۆیدا نێژراوە.

٦٤) ئیسماعیل معروف لە ساڵی(١٠٧٣) ك هاتۆتە دنیاوە. خەڵکی شاری بایەزید بوە بە فیردوسی کورد مەشهوورە گەلێ غەزەل و پەخشانی نووسیوە، نووسینەکانی بە زمانی کرمانجی دارشتوە. ساڵی(١١٢٨) ی ك لە شاری بایەزید کۆچی دوایی کردووە.

٦٥) ئەمیر شەریف خان – لە ئەمیرەکانی ناوچەی هەکاری یە خاوەنی گەلێ بەرهەمی بەنرخی وەك و شیعرو صرف و نحو – ە خاوەنی چەندین دیوانە لە ساڵی(١١٠٨) ی ك لە شاری چۆلەمێرگ هاتۆتە دنیاوە لە ساڵی(١١٦٧) ی ك ماڵ ئاوایی لە دنیا کردوە.

٦٦) مەولانا خالدی شارەزووری – جگە لەوەی زانایەکی ئاینی بووە. پیاوێکی خاوەن تەریقەت و ئیرشادیش بووە. لە ساڵی(١١٩٣) ك لە وڵاتی شام بە گۆرستانی ئەیوب کودر سپێرراوە.

٦٧) ابن الحاج – خاوەنی(رفع الخفاو) کە لە کتێبی سیوگی حاشیەی نووسیوە مامۆستای شێخ معروف باوکی کاك ئەحمەدی شێخەو لە سەرەتای سەدەی(١٢) ی کۆچی لەدنیا دەرچووە.

٦٨) مەلا یونسی هەلکاتینی : - لە ئاوایی هەلکاتین لە دایك بووە. و لە سەدەی دوانزەهەمدا هەر لەوێ بەخاك سێرراوە خاوەنی سێ نووسراوی مەشهوورە لە(نحو، صرف، ترکیب)دا.

٦٩) مراد خانی بایەزیدی – لە ساڵی(١١٥٦) ی کۆچی لە شاری بایەزید لە دایك بووە. خاوەنی گەلێ هۆنراوەی جوان و بەرزە لە عەشق و سۆفیگەری. لە ساڵی(١٢٠٣) ی کۆچی لە دنیا دەرچووە.

٧٠) مەستووری کورد –(ماهر شەرەف خانم) – کچی ابو الحسن بەگ لە بابا گەورەی دایکەوە ئەچێتەوە سەر خانەدانی قادری خێزانی خەسرەو خانی ئاکام والی کوردستانی(سنە) بووە.

مێژووی زنجیرەی ئەردەڵانیەکانی بە ڕێکوپێکی نووسیوە خاوەنی گەلێ هۆنراوەی جوانە گەلێ لە هۆنراوەکانی چاپکراوە.

ئەم زاناو پیاوە هەڵکەوتوانەی خوارەوەش لە نەتەوەی کوردن. بەڵام لەبەر ئەوەی نەمانتوانی زانیاری تەواو لەسەر ژیانیان بەدەست بهێنین هەر بەدیاری کردنی ناوەکانیان واز ئەهێنین : ابو القاسم حماد الراده. ابو اسحق ظهیر الدین، قاچی ابراهیم موسلی، شێخ عبدالقادری شارەزووری، محی الدین شارەزووری. شێخ تاج الدین کوردی یەکێك بووە لە وەزیرەکانی کابینەی سوڵتان ئۆرخانی دووەم. سوڵتانی تورکیا.

ئەم زانایانەی تریش لە هەڵکەوتوەکانی سەدەی سیانزەهەمی کۆچین : -

١- مەلا محمدی مۆدن – مامۆستا سەید حەسەنی چۆری لە زانایانی سابلاغە.

٢- مەلا محمدی ئادەم – خەڵکی باڵەکیانی ناوچەی ڕەواندوزە.

٢- مەلا یەحیا میرەوەری – خەڵکی ناوچەی ڕەواندوزە.

٤- مەلای خەتێ – خەڵکی ناوچەی خۆشناوەتی و ڕەواندوزە پیاوێکی زۆر زانا بوە.

٥- محمد جسیم(حجە الاسلام)ی سنەو مەلا ئەحمەدی نۆدشەیی فەقێ ی مەلای خەتێ بوون.

٦- مەلا محمدی کەوانە دۆل – خەڵکی ڕێژاو بووە، دانایەکی ناودارە.

٧- موفتی زەهاو – مەلا محەمەد خەڵکی زەهاو بووە.

٨- مەلا خدری نالی – بەیەکێك لە شاعیرە ناودارە مەزنەکانی کورد ئەناسرێ. خاوەنی دیوانی شیعریە بە کوردی – عەرەبی – فارسی.

٩- مەلا ڕەحیمی تاو گۆزی(مەولەوی) یا(مەعدووم) جگە لەوەی زانایەکی بەرزی ئیسلامی بووە. خاوەنی گەلێ هۆنراوەی بەرزە لە عەشق و سۆفیگەری.

١٠- شێخ ڕەزای کەرکوکی – کوڕی شێخ عبدالرحمن لە شێخەکانی ئیرشادن لە ناوچەی تاڵەبان بە زمانەکانی کوردی، عەرەبی فارسی. تورکی شیعری وتووە.

١١- ابن الخیاگ – مەلا عبدالرحمن خەڵکی قەرداغ. زانایەکی ناسراوە.

١٢- عومەر ئەفەندی ئەربیللی.

١٣- عومەر ئەفەندی ڕەواندوزی.

١٤- عەلی ئەفەندی برای عومەر ئەفەندی ڕەواندوزی لە زانیاری ڕەسم ریاچیات دا دەستی هەبووە.

١٥- ئەسعەد ئەفەندی کوڕی عومەر ئەفەندی ڕەواندوزی.

١٦- مەلا گچکە مەلا ئەبو بەکری کوڕی عومەر ئەفەندی ئەربیللی پیاوێکی زانای خواناس بووە.

١٧- حاجی مەلا عبداللە کۆیی - خەڵکی شاری کۆیە بووە پیاوێکی زیرەك شارەزایەکی سەردەمی خۆی بووە. ئەم چوارینە لەسەر یەو وتراوە

حاجی عبداللە لەئادەم فیل ترە
باوجودی رووتبەی پێغەمبەری
ئەم بەسەد شەیتان لە کۆیە دەر نەچوو
ئەو بەیەك شەیتان لە جەننەت دەرپەڕی

١٨- مەلا ئەبی ڕەواندوزی - لەزانایانی ناوچەی ڕەواندوز بووە دەستی لە ڕەسم و زانیاری ریاچیاتدا هەبووە.

١٩- حاجی شێخ عەلی کەرکووکی - برای شێخ ڕەزای تاڵەبانی یە، پیاوێکی ئاینی ی خاوەن تەریقەت بووە.

٢٠- مەلا عبداللە ی بیتوشی -خاوەنی کتێبی(کفایە).

٢١- مەلا محمدی بێتوشی - ماموستایەکی ناسراو بووە.

٢٢- مەلا یوسفی(صم، لە ئاوایی(بەرسێوە)ی ناوچەی سەردەشتدا نێژراوە.

٢٣- مەلا ڕەسووڵی زەکی - زانایەکی ناسراوی ناوچەی موکریان بووە.

٢٤- ابن رسولّ - ناوی محمد کوڕی ابن رسولی زەکیە. مامۆستای موفتی زەهاوی بووە.

٢٥- مەلا محمدی کوڕی مەلا مستەفا مامۆستاو مدەرسی مزگەوتی(سوور) لە سابلاغ

٢٦- مەلا محمدی یای - خەڵکی ناوچەی سابلاغە

٢٧- مەلا سلێمانی گردی. خەڵکی ناوچەی گردیان بوە و زانایەکی ناسراوە.

٢٨- مەلا سلێمانی گردی - خەڵکی ناوچەی گردیان بومو زانایەکی ناسراوە.

٢٩- مەلا عبداللە پیرەباب - خەڵکی(دەبەکر) ی یە لە ناوچەی ئایتمش و سابلاغ دا دەرسی وتۆتەوە.

٢٠- مەلا عەلی تورجان زانیاریەکی تەواوی هەبووە لە ڕیاچیاتدا.

٢١- مەلا عبدالقادری بیارە - مدرسی خانەقای بیارە بووە. پیاوێکی خوا پەرست و زیرەك بووە.

٢٢- مەلا عبدالرحمن پێنجوێنی – لە زانا هەڵکەوتومکانی سەدەمی خۆی بووە لە شیعرو فقە و ریاضیات دەستێکی باڵای هەبووە.

٢٣- شێخ عومەری وەردۆخی قەرەداغی – لە بنەماڵەی نووسەری ئەم کتێبەیە لە شاری سلێمانی بەدەرس و تنەوە خەریك بووە . زانیاری لە رەسم و ریاضیات دا هەبووە

ئەوانەی باسمانکردن ئەوزانا ناودارانانەن کە لە سەدەی(١٢)ی کۆچیەوە هەتا سەدەی(١٣) ی کۆچی یەك لە دوای یەك هاتووە. جگە لەو زانایانە لە کوردستاندا گەلێ پیاو چاك و خاوەن تەریقەت و تەکیە هەبووە. وەك : شێخ سراج الدین ی شێخ عوسمانی تەوێڵە کە لە ناوچەی هەورامان و شارەزووردا بە سۆفی گەریەوە خەریك بووە خاوەنی خانەقای تەوێڵە و بیارەن – لە ساڵی(١٢٨٣) ی کۆچی لە خانەقاکەی خۆیدا نێژراوە.

پاش ئەو شێخ بهاو الدین(محەمەد)ی کوڕی هاتووە لە ٤ی ربیع الاول شەوی هەینی ساڵی(١٢٩٨) ی کۆچی لە تەوێڵە بەخاك سپێرراوە. لە پاشدا شێخ ضیاو الدین(عومەر) برای شێخ بهاو الدین لە خانەقای بیارە بە ئیرشادی و سۆفی گەری خەریك بووە. لە مانگی شەوالی(١٣١٨) لە دنیا دەرچووە. حاجی شێخ ئەحمەدو شێخ عبدالرحمن برای شێخ بهاو الدین بوون پاش ئەوانیش شێخ حسام الدین(عەلی) کوڕی شێخ بهاو الدین لە تەوێڵەو بیارە و خورماڵ شارەزوور خاوەنی تەکیە بووە و بە ئیرشادی سۆفیەتیەوە خەریك بووە.

م هەر ئەوەندەم لە تواناد‌ا بوو دەربارەی ئەم زاناو ئەدیب و پیاو چاکانە بنووسم هیوام وایە دڵسۆزانی کورد زیاتری بکەن.

باو و باپیرانمان لە سەردەمی سەرەتای دەست پێ کردنی مێژوەوە هەتاکو بڵاوبوونەوەی ئاینی ئیسلام. پادشاین بەخوا یا رواڵەتی خوا ئەزانی بۆیە هەر خێرو خۆشی ڕابواردن و پارەو برسیەتی و نەخۆشی و هەژاری و دەردی هەبوایە بە بەخشندەیی ئەویان ئەزانی. هەر شتێك شا بیویستایە و هەر شتێك ئەو نەفرەتی لێ بکردایە لای

خەڵکیش بەو جۆرە بوو. وەك باو بووە(چ فەرمانی یەزدان چ فەرمانی شا) بۆیە گەلێ جار هەندێ لە دەسەڵاتداران لە خۆیان بایی ئەبوون و داوای خوایەتیان ئەکرد وەك(جەمشید، کەیکاوس) و.... هتد. لەو سەردەمەدا هەر چەندە فەرمانڕەوایی بە ویراسەت بووە بەڵام مەرجی لێ هاتوویی و بە توانایییش هەبووە بۆ کەسێك بە فەرمانڕەوا هەڵبژێررایە هەر کەسێ لە نەوەکانی فەرمانڕەوا ئەو مەرجانەی تیا بوایە ئەومیان دیاری ئەکرد. یاخود ئەگەر چەند کەسێکیان ئەو مەرجانەیان تیا بوایە ئەوا وڵاتەکەیان لێ بەش ئەکرا. بەڵام سەڵتەنەت هەر بەناوی شای لەدنیا دەرچوو ئەبوو. تاج تەخت و چەك و پاڵەوانانی وڵات لە کۆشکی سەرەکی(شا)دا ئەمایەوە تاوەکو یەکێ لە کوڕانی یاخود ئەگەر کچەزایشی بوایە بە مەرجێك لێ هاتوو بوایە دەسەڵاتی وەرئەگرت. فەرمانڕەوای تازە ئەگەر کوڕی فەرمانڕەوای مردووش ئەبوایە و چەند پشتێك نێوانیان ببوایە یەکسەر بە کوڕی فەرمانڕەوای مردوو ناو ئەبراو بە کوڕی دائەنرا. لەبەر ئەوە جێگای ئەوەی گرتۆتەوە.

پسر کواندارد نشان از پدر تو بیگانه خوانش مخوانش پسر

پێشدادیەکان ڕایان وابووە ئەگەر فەرمانڕەوا بەبێ کوڕێکی لێ هاتوو لە دنیا دەرچوایە ئەوا وەك لاشە دنیای جێ ئەهێشت. بەڵام – ڕۆحەکەی لە دنیای ڕۆحانیدا – لە چوار چێوەی وڵات و بە تایبەتی لە دەورو بەری کۆشکدا وێل و سەرگەردان ئەسوڕێتەوە تاوەکو لە ئەوەی ئەو کوڕێکی لێ هاتوو بەتوناو دەسەلات پەیدا ئەبێت. ئەوسا ڕۆحی فەرمانڕەوا تێکەڵ بە ڕۆحی ئەوکوڕە ئەبێت ئیتربۆ خۆی کپ ئەبوەوەو پاشایی ئەسپارد بەو کوڕە. وەك چۆن پەیامبەرێك هاتوە تا پەیدا بوونی پەیامبەرێکی تر هەموو کاروباری ئاینی و مەزهەبی بە ناوی پەیامبەری پێشو بووە. ئا بەو جۆرەش هەموو کاروباری دەوڵەت(شەر، شادی، خێر، خۆشی، سەرگەردانی) هەر بەناوی فەرمانڕەوای کۆنەوە بووە. تا فەرمانڕەوای تازە هاتووە، وایان زانیوە کە گیانی شا زیندووە بە دەوریاندایەو ئاگای لێ یانە. گومان لەوەدا نی یە کە زۆربەی مێژوو ناسەکان سەرنجی ئەو ڕاستیەیان ئەداوە بە هەڵە زۆربەی تەمەنی فەرمانڕەوایانیان تۆمار کردوە: گەلێ

جار ماوەی فەرمانڕەوایی فەرمانڕەوایەك زیاتر دیاری كراوە لە تەمەنی خۆی بۆ وێنە ئەڵێن : تەمەنی كیومەرس كە لە ساڵی(٣٢٤١) پ ز پەیدا بووە بە سێ سەدەو نیو ناو براوە. هەندێ لە مێژوو نووسان بە سی ساڵ و هەندی تر بە چل ساڵ ناویان بردوە. بەلام ئەتوانین بلێین درێژەی فەرمانڕەوایی كیومەرس تا هوشەنگ لە ڕەگەزی ئەو كە لە(٣٢٤١) پ ز وەتا(٢٩٩٢) پ ز بوە(٢٤٨) ساڵ میانەی هەیە. كەوابوو ڕاستە سێ سەدەو نیوە بەو ڕەسم و یاسایەی كە باسمان كرد. مێژوو نووسەكان ئەڵێن هوشەنگ چل ساڵ فەرمانڕەوا بوە كاتێ لێكی ئەدەینەوە هوشەنگ ساڵی(٢٩٩٢) پ ز بۆتە فەرمانڕەوای – طهمورس –(٢٩٥٢) جێ نشینی بووە. ڕاستە چل ساڵ ئەكات هەروەها پاشایەتی(تەهمووس)(٣٠) ساڵ باس كراوە كەچی تەمەنی بە(٣٠٠) ساڵ دانراوە. ئەگەر بلێین(٢٩٥٣) بۆتە شاو ساڵی(٢٧٩٥) جەمشید كە لە ئەوەی ئەوە فەرمانڕەوایی وەرگرتووە ئەبینین ڕاستە(١٥٨) ساڵ میانەیان هەیە. كەچی وەك ڕەسم و یاسای كۆن ڕاستە هەرچەندە دوو ساڵ جیاوازی هەیە بەلام دوو ساڵ زۆر گرنگ نی یە لە دیاری كردنی مێژوویەكی وا كۆندا. هەندێ فەرمانڕەوایی جەمشید بە(٧٠٠) ساڵی و هەندێ تر بە(٦٠٠) ساڵی ئەنووسن وتمان جەمشید ساڵی(٢٧٩٥) پ ز بۆتە فەرمانڕوا ئەگەر لەگەڵ وەرگرتنی دەسەلاتی فەرمیدون ساڵی(٢٢١٧) پ ز بەراوردی بكەین ئەبینین ڕاستە(٥٧٨) ساڵی ئەكات كە لە وتەی دەمەوە نزیكە. شا هەنشاهی فەرمیدون – یش(٥٠٠) ساڵی دیاری كراوە كە لە(٢٢١٧) پ ز دەست پێ ئەكات تا هاتنی(مەنوچەر) كە ساڵی(١٧١٧) پ ز ئەكات ئەبینین ڕاستە(٥٠٠) ساڵی فەرمانڕەوا بووە. هەروەها مەنوچەر بە(١٢٠) ساڵی باس كراوە لە(١٧١٧) تا هاتنی(ئەوزەر) لە(١٦٣٧) هەمل(١٢٠) ساڵی ئەكات كە مێژوو نووسەكان باسیان كردووە. شاهەنشاهی ئەوزەر بە(٧) ساڵی نووسراوە پاش حەوەت ساڵ بەدەستی تورانیەكان شكاو ماوەی سێ سەدەو نیو ئاریەكانی(ئێران) و ئاریەكانی(توران) لەلایەك و(ئاشووری) و ئێران و ئاشوری و كلدانەكان لەلایەكی تر تا ساڵی(١٠٠٠) پ ز دەستەویەخە بوون. لە پاشدا(ئافراسیاب) لە ئەوەی(نوور) بوە فەرمانڕەوای ئێران پاش ئەویش(زاب) كوڕی(تەهماسب) كە لە ئەوەی(مەنوچەر) ە ساڵی(١٢٠٠) پ ز پەیدا بوە و فەرمانڕەوایی لە دەست تورانیەكان وەرگرتۆتەوەو ماوەی(٢٥) ساڵی فەرمانڕەوایی

کردوه سالی(١١٩٦) پ ز گرشاسب برازای زاب بوه فەرمانڕەواو(٩) سالْ مایەوه. ئا بەم شێوەیه تا سالی(٨٥٣) پ ز زنجیرەی کەیانی سەری هەلْدا.

ماوەی فەرمانڕەوایی پێشدادیەکان له کیومەرس تا کەیقوبادی کورد نزیکەی(٢٤) سەدەو نیو بوه.

ئا بەم شێوەیه پشتاو پشت فەرمانڕەوایی هاتۆته خوارەوه، بەو شێوەیەی که باسمان کرد ماوەی فەرمانڕەوایی و درێژەی تەمەن بەو یاسایه بووه به هیوای ئەوەی هەندێ کەس له چەواشەیی ڕزاگار بکات.

" ئەو سەرچاوانەی " بۆ ئەم کتێبە سوودیان لێ وەرگیراوە "

- ئـ -

١- اثار عجم

٢- آينه سكةندري

٣- ابن خلكان

٤- اجر دمية كردية(الاب ثول بندر)

٥- اقوام ميسو ثوتامي(سثايزر)

٦- التنبة(مسعودي)

٧- القضية الكردية(د. بلەج شيركو)

٨- المسالك الممالك(ابن حوقل)

٩- انسكلوبيدياي انطليس

١٠- ئاويستا

١١- التثقيف

- ب -

١- برهان قاطع

٢- بهجة مصطفوية(مەلا شەريفى دووەم)

- ث -

١- ثسين ميرات خليفة(سيد مارك سايكس)

- ت -

١- تاريخ ئاشوور(سير سدني سميث)

٢- تاريخ امراء كرد(سلطان ممدوح)

٣- تاريخ امت مجهولة(جيامل)

٤- تاريخ الاكراد(صادق الملك)

٥- تاريخ الامم الاسلامية(خضري)

٦- تاريخ الامم و الملوك(ابن جرير تةبةري)

٧- تاريخ الكامل ابن اثير

٨- تاريخ امين زكي بط

٩- تاريخ ايران سرجان ملكم

١٠- تاريخ ايران قديم(استرابون)

١١- تاريخ ايران قديم ثيرنيا

١٢- تاريخ جديد اورمان(مةلا عبدالله)

١٣- تاريخ جودت ثاشا

١٤- تاريخ جيهان نما - حاجي خليفة -

١٥- تاريخ درنه كتاب ميَذووى هيَرؤدؤتا

١٦- تاريخ سيستان

١٧- تاريخ عالم اراي عباسي

١٨- تاريخ عمومي(ئةحمةد رةفيق)

١٩- تاريخ عمومي اوروپا(بوستون)

٢٠- تاريخ عمومي مؤرخين

٢١- تاريخ عصور قديمة(جيمس هانري برستيد)

٢٢-تاريخ قديم اورمان(مةلا شةريفى قازى)

٢٣- تاريخ قديم شرق ترويل(مستر هول)

٢٤-تاريخ كردستان(فيض اللة بط)

٢٥-تاريخ طزيدة(حمداللة مستوفي)

٢٦-تاريخ ملل قديمة مشرق(ترجمةي فروض)

٢٧- تاريخ مختصر ايران(سر ثرس سايكس)

٢٨- تاريخ منطقي

٢٩-تتبعات ايران(دار مستتر)

٣٠-تجارب الامم(ابن مسكوية)

٣١- تحفة الاداب في التواريخ و الانساب

٣٢- تقويم البلدان(ابو الفداء)

٣٣- تقويم التواريخ(مەلا شەريفى دووەم)

٣٤- توراة(الكتاب المقدس) كتب محمد عتيق

- ج -

١- جاماسنامة(پير جاماسبي كيهان)

٢- جامع الانساب

٣- جغرافياي مفصل ايران(مسعود كيهان)

- ح -

١- حديقةي الانصاري(صادق الملك)

- د -

١- دائرة المعارف الماني

٢- دائرة المعارف الفرنسي

٣- دائرة المعارف(فريد وجدي)

٤- دبستان المذاهب

٥- دولت عثمانية تاريخي

٦- ديوان الصداقة(ابن حوقل)

- ر -

١- روح المعاني(الوسى زاده)

٢- روضة الصفا

- ز –

١- زبدة الصحائف

- س –

١- سبائك المذاهب(سويدي بغدادي)

٢- سياحت در بلاد كرد(هانري بندر)

٣- سياحت نامه(اوليا چەلەبی)

٤- سيرة صلاح الدين(ابن شداد)

- ش –

١- شاهنامه(فردوسي)

٢- شرفنامة(شرف الدين بدليس)

٣- شرق قديم(نورمان)

٤- شوق الستهام(ابن الوحشية)

- ص –

١- صبح الاعشي(قلقشدي

- ع –

- ١- عشق سلطنت(نصري)

- ف –

١- فارسنامة

٢- الفتح القسي اي فتح القدسي

٣- فتوحات اسلامية(سيد احمد دحلان)

- ق –

١ – قاموس فيروز ابادي

٢- قصد الاَمم(ابن عبدالبر)

- ك –

١- كتاب زرد فرانسة

٢- كرد لر(دكتور فريج)

٣- كفاية الجغرافي(نجم الدولة)

٤- كرد در مقابل ترك

٥- كانها ترجمة(پورداود)

- م –

١- مجمع التواريخ

٢- مجموعة اخبار كرد

٣- مروج الذهب(مسعودي)

٤- مسالك الابصار

٥- معالم العصور الوسطي(ترجمة)

٦- معجم البلدان(ياقوت حموي)

٧- معرفت پير شهريار هەورامى

٨- ملاحظات از كرد(نيكتين)

٩- ميسوپوتـامى – ميجر سەن

- ن –

١- نخبة الازهرية(چاپى ميسر)

٢- نزهة القلوب(حمدالله المستوفي)

٣- نور الانوار(سيد عبد الصمد توداري)

ئەو سەرچاوانەی وەرگێڕ سوودی لێ وەرگرتووە بۆ ڕاست کردنەوەو زانیاری فرە لەبارەی ئەم کتێبەوە بریتین لە : -

١ – شەرەفنامەی شەرەفخانی بدلیسی(وەرگێڕانی هەژار موکریانی)

٢- کوردستان کورد(دکتور عبدالرحمن قاسملو)

٣- مێژوو(دکتور کەمال مەزهەر)

٤- خەبات لە ڕێی کوردستانا(ن. ا. خەلفین وەرگێرانی جەلال تەقی)

٥- فەرهەنگی عەمید(حەسەن عەمید)

٦- مێژووی کوردو کوردستان(شێخ محمد مەردۆخ) وەرگێڕانی محمد فیدا.

٧- مێژووی کورد و کوردستان(ئەمین زەکی بەگ)

٨- الاکراد(باستیل نیکتین)

سوپاس و پێزانینبۆ..

١- كاك حەسەن هەڵە بجەیی خاوەنی كتێبخانەی" شێخ رەزای تاڵەبانی"

٢- كاك كامیل محەمەد

٣- كاك رەزا ئەحمەد

٤- كاك ئاسۆ عومەر.. نوسەر

کەیقوبادی کورد

کەیکاوس

داریوشی مادی

ئاسور نازیر پاڵ

فەرمانڕەوای ئاشور

بەهمەن

کورشی گەورە

لەئەنجامی ئەم یەکگرتنە، فەرمانڕوایی ئێرانی کەوتە دەست

ئەلفوبێی ماسی سوراتی

ا ب ج د ه و ز ح ط ى

ك ل م ن س ع ف ص ق ر

ش ت ث خ ذ ض ظ غ

لەملەش ئەم خێچەیێن ماسی سوراتی نووسراون دەبێژم تا تێنابیون لەبەر چێکی - لەوە لەبەشێ ئەم پیتانەش ژێ بێت.

پ چ ڤ ژ گ ڵ ڕ ۆ ێ ى

کوردی - پارسی - هندی

کوردی	فارسی	عەرەبی	تورکی
ئاو	آب	ماء	صو
نان	نان	خبز	اكمك
گۆشت	گوشت	لحم	ات
ژەن	زن	أنثى	قز
ئاسمان	آسمان	سماء	گوك
ئاسیاو	آسیاب	طاحون	دگرمان
باران	باران	مطر	یغمور
با	باد	ریح	یل
سەرما	سرما	برد	صوغوق
گەرما	گرما	حر	صجاق
تاوسان هاوین	تابستان	صیف	یاز
زستان	زمستان	شتاء	قیش
شەو	شب	لیل	گیجه
ڕۆژ	روز	یوم	گون
مانگ	ماه	شهر	آی

کوردی	فارسی	عەرەبی	تورکی
ساڵ	سال	عام	ییل
تیر	تیر	سهم	اوق
کەوان	کمان	قوس	یای
شمشێر	شمشیر	سیف	قلج
[illegible]	نیزه	مشعل	رشمه
سپەر	سپر	درع، ترس	قالقان
گەنم	گندم	قمح	[illegible]
جۆ	جو	شعیر	آرپه
شیر	شیر	حلیب	سود
ماست	ماست	لبن	یوغورت
ڕۆن	روغن	دهن	یاغ
دۆ	[illegible]	مخیض	آیران
سەر	سر	رأس	باش
دەس	دست	ید	ال
پێ	پا	رجل	آیاق

ئەمە خشتەی فۆلەتیکی – کوردی ، فارسی ، عەرەبی ، تورکی

رقم الايداع في دار الكتب والوثائق
ببغداد ٦٤٢ لسنة ١٩٩١

وێنەی وەرگێڕی ئەم کتێبە
عەبدول کەریمی حەمەی سەعید
١٩٥٣لەشاری پێنجوین لەدایك بووە .
١٩٩٢لە سلێمانی شەهید کراوە

من ئەمەوێ راستی دەربارەی نەتەوەی کورد بنوسم ، ئەگەر خوێنەری بەرێزی کورد یا هەر کەسێ تر شتێکی بەدڵ نەبوو نابێ گلەیی بکات چونکە من لێرەدا ئەمەوێ (مێژوو) بنووسم.
نامەوێت لە کەسێك یا هۆز و تیرەیەك بدوێم و بەشان و باهوییدا بێمە خوارەوە .
مێژوو مانای نووسینی بەسەرهاتەکەیە وەك خۆی -بێ لایەنگیری - مێژوو بۆیە ئەنوسرێت کە رۆڵەی ئەو گەلە سود لە چاکە و خراپەی رابوردوو وەرگرن تا جارێکی تر نەکەونە گۆمی هەڵەوە بخنکێن.
هیوادارم مێژوو ناوی چاکە و خراپەی کەس ون نەکات و مافی خۆی بداتێ.

مەردۆخ

لە بڵاوکراوەکانی خانەی چاپ و بڵاو کردنەوەی چوارچرا